

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

İBN TÛMERT'İN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Kasım COŞKUN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Ramazan BİÇER

ŞUBAT - 2023

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

İBN TÛMERT'İN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kasım COŞKUN

**Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Kelâm**

**“Bu tez 14/02/2023 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”**

JÛRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Ramazan BİÇER	Başarılı
Doç. Dr. Hülya TERZİOĞLU	Başarılı
Dr. Recai ÇETRES	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Kasım COŞKUN

14/02/2023

ÖNSÖZ

İbn Tûmert gibi tarihi şahsiyetlerin görüşlerinin izini sürmek, geriye dönük bir araştırmadır. Bir görüşün izini doğru sürmenin yolu ise, görüşü ortaya koyan kişinin yaşadığı dönemle, olaylarla ve kişilerle irtibatının tutarlı şekilde kurulmasıdır.

Çalışma geriye dönük tespitler içerdiğinden önce 12. yüzyılda yaşamış İbn Tûmert öncesi Mağrib'in siyasî tarihinin bir özeti sunulmuş, ardından hayatına giriş yapılmıştır. Mısır, Tunus, Mekke, Medine ve Bağdat gibi şehirlerde on beş sene ilim yolculuğu yapan İbn Tûmert'in kelâmî görüşleri ile ilgili bölüm, hayatı ve Muvahhid Hareketi'ni anlatan bölümden hemen sonra gelmiştir. Bu çerçevede şekillenen çalışmamızın;

Birinci bölümünde, İbn Tûmert'in hayatı, kişiliği ve eserleri ile düşüncesi doğrultusunda inşa ettiği Muvahhid Hareketi'nin oluşum süreci hakkında detaylı bilgiler verilmiştir.

İbn Tûmert, ulûhiyyet ve mükellef arasındaki ilişkiyi bilgi ve varlık konularına dayandırmıştır. Bu sebeple ikinci bölümde, İbn Tûmert'in *Eazzu mâ yutlab* kitabındaki konu takibine kısmen bağlı kalınarak *Bilgi ve Varlık Anlayışı* doğrultusunda kelâmî görüşleri incelenmiştir.

Üçüncü bölümde, İbn Tûmert'in siyasi kimliğinin oluşumuna zemin hazırlayan tevhid, nübüvvet ve mehdilik hakkındaki düşünceleri ortaya konmuştur.

Elbette böyle bir şahsiyetin sadece çalışmamız neticesinde bütünüyle anlaşılabilmesi mümkün değildir. Bunun için kelâm ilmini sevgiyle anlatan hocalarıma ve beni çalışmaya teşvik eden danışman hocam Prof. Dr. Ramazan BİÇER Bey'e teşekkür ediyorum. Tezimin her kademesinde katkısını esirgemeyen ve konuları kendisiyle uzun uzadıya tartışma fırsatı bulduğum Diyanet İşleri Uzmanı Davut ALDEMİR başta olmak üzere, çalışma konumun şekillenmesinde yardımcı olan Feyzullah ARAN ile yazım ve imla hatalarını gözden geçiren Emre YÜCEL Beylere teşekkür ediyorum.

En önemlisi, hayatımın anlamlı paydaşı, yükümüzü yükü bilen, sevgimin emanetçisi ve 'ben hep buradayım' güvenini ailemize kazandıran sevgili eşime ayrı bir paragrafta teşekkür etmek istiyorum. Çalışmamızın ilim dünyasına mütevazı bir katkı yapmasını Hak Teâlâ'dan niyaz ederim.

Kasım COŞKUN

14/02/2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: İBN TÛMERT'İN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ	10
1.1. Yaşadığı Bölgenin Coğrafi, Siyasi ve Sosyo-Kültürel Tarihi	10
1.1.1. Mağrib'in Coğrafi Durumu ve Siyasî Tarihi	11
1.1.2. Mağrib'de Sosyal ve Kültürel Durum	14
1.2. Hayatı ve Şahsiyeti	15
1.2.1. Soyu	20
1.2.2. Künye ve Lakapları	23
1.2.3. İlmi Kişiliği ve Yolculukları	24
1.2.3.1. Endülüs İlim Yolculuğu	32
1.2.3.2. Doğu İlim Yolculuğu	35
1.3. Eserleri	42
1.3.1. Kelam İlmine Dair Eserleri	42
1.3.2. Diğer İlimlere Dair Eserleri	45
2. BÖLÜM: BİLGİ VE VARLIK ANLAYIŞI	48
2.1. Bilgi Anlayışı	48
2.1.1. Bilginin Kaynakları	54
2.1.1.1. Mütevâtir Haber (Sem')	57
2.1.1.2. His	63
2.1.1.3. Akıl	65
2.1.2. Cehalet, Kuşku ve Zan	69
2.1.3. Teklif ve Geçerlilik Şartları	71
2.1.4. İstitâat	74
2.1.5. Va'd ve Vaîd	76
2.1.6. Marifetullah: Mükellefe Vacip Olan İlk Şey	78
2.1.6.1. Hüsün ve Kubuh	81
2.1.6.2. Rubûbiyeti Bilmek	82
2.1.6.3. Mükellefin Bilmesi Gereken Şartlar	82

2.1.7. Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker.....	84
2.2. Varlık Anlayışı	91
2.2.1. Ma'lumât	91
2.2.1.1. Varlık ve Yokluk.....	92
2.2.1.2. Allah Hakkında Düşünmek.....	95
2.2.2. Muhdesât	96
2.2.2.1. Muhdesin Türleri	97
2.2.2.2. Zâtlar	98
2.2.2.3. Allah'ın Zatı.....	100
2.2.2.4. Zatların Benzerliği	102
2.3. Kıyas.....	102
2.3.1. Kıyâsü'l-Gâib ale's-Şâhid	104
2.3.2. Kıyas ve Ulûhiyet	105
3. BÖLÜM: TEVHİD, NÜBÜVVET VE MEHDİLİK ANLAYIŞI	106
3.1. Tevhit Anlayışı	106
3.1.1. İsbat-ı Vacip	108
3.1.2. Allah'ın Varlığını Bilmek.....	111
3.1.3. Sıfatlar	112
3.1.4. Allah'ın İsimleri	114
3.1.5. Tecsim ve Tekfir	114
3.2. Nübüvvet	118
3.2.1. Mucize, Keramet ve Masumiyet.....	120
3.2.2. Rüya.....	126
3.3. Muvahhid Hareketi	128
3.3.1. Temyiz Uygulaması	138
3.4. İbn Tûmert'in Mehdîliği.....	142
3.4.1. İmamet ve Mehdilik	147
3.4.1.1. İmanın Taşınması Gereken Şartlar.....	157
3.4.2. Kıyamet Alametleri	158
3.4.3. Dini Kavramlar.....	159
3.4.4. İbn Teymiyye'nin Eleştirisi.....	160
SONUÇ	164

KAYNAKÇA.....	169
EK	174
ÖZGEÇMİŞ.....	175

ÖZET	
Başlık: Muhammed b. Tûmert'in Kelâmî Görüşleri	
Yazar: Kasım COŞKUN	
Danışman: Prof. Dr. Ramazan BİÇER	
Kabul Tarihi: 14/02/2023	Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 174 (ana kısım) + 1 (ek)
Muhammed İbn Tûmert, 12. yüzyılda Mağrib'in dini düşüncesine ve siyasetine etki etmiş bir şahsiyettir. Genç yaşında ilim öğrenmek için Mağrib'ten Endülüs topraklarına geçerek bir süre Kurtuba'da dersler almıştır. Burada aradığını bulamayınca doğu yolculuğuna çıkmış, İskenderiye, Mekke, Medine ve Bağdat gibi şehirlerde Müslüman bilginlerin derslerine katılarak hadis, fıkıh, mantık ve kelam ilimlerini öğrenmiştir. Zengin bilgi birikimi ile doğduğu topraklara döndüğünde Mâlikî fakihlerin müteşâbih konularda tevile yanaşmaması ve Murâbit yönetiminin yanlış uygulamaları onu siyasi bir kimlik haline getirmiştir. Doğudan ayrılıp Merakeş topraklarına gelene kadar Kuzey Afrika'da uğradığı şehirlerde İslam'ın iman, amel ve ahlak esaslarına uymayan uygulamalara doğrudan müdahale etmesi, yöneticileri rahatsız etmiş olsa da halk tabanında ciddi bir taraftar kazanmıştır. Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesi ile faaliyetlerini yürüten İbn Tûmert, bu ilke doğrultusunda toplumda dini yaşamın bozulan kısımlarını ıslah etmeyi hedeflemiştir. Yaptığı derslerde toplumu ıslah etmeye yönelik konuları ve İslam'ın tevhid öğretisini ihtiva eden esasları amentü şeklinde öğretmiştir. Ancak onun zaman zaman gösterdiği Hâricileri andıran tutumları, devlet yöneticileri için tehdit olarak algılanmasına sebep olmuştur. Devlet yöneticileri ile mücadelesini güçlendirmek ve daha sistemli muhalefet yapısı oluşturmak için kendi kabilesinin bulunduğu Tinmelel'e yerleşerek Muvahhid Hareketi'ni kurmuştur. Burada Mehdiliğini ilan ederek Murâbitlar Devleti'ne karşı ilk ciddi kalkışmayı yapmıştır. Böylece dini ve siyasi bir şahsiyet olarak tarihteki yerini almıştır. Bu suretle tez, kelam-siyaset ilişkisinin çözümüne katkı sunmak için İbn Tûmert'in kelam ilminin sahasına giren düşüncelerini değerlendirmeyi hedeflemiştir.	
Anahtar Kelimeler: Kelam, İbn Tûmert, Mehdilik, Muvahhid, Tevhid	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Theological views of Muhammad Ibn Tumart	
Author of Thesis: Kasım COŞKUN	
Supervisor: Prof. Dr.Ramazan BİÇER	
Accepted Date: 14/02/2023	Number of Pages: v (pre text) + 174 (main body) + 1 (add)
Muhammad Ibn Tumart is a person who influenced the religious thought and politics of the Maghreb in the 12th century. He went to Andalusia from the Maghreb to learn science at a young age and took lessons in Cordoba for a while. When he could not find what he was looking for here, he went on a journey to the east and learned hadith, fiqh, logic and kalam by attending the classes of Muslim scholars in cities such as Alexandria, Mecca, Medina and Baghdad. When he returned to the lands of his birth with his rich knowledge, Mālikî jurists' refusal to interpret the mutashabih issues and the wrong practices of the Murabid administration made him a political identity. Although the administrators were disturbed by the direct intervention of Islam in practices that did not comply with the principles of faith, practice and morality in the cities he visited in North Africa until he left the east and came to the lands of Merakeş, he gained a serious following among the people. Carrying out his activities with the principle of Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-munkar, Ibn Tûmert aimed to reform the corrupted parts of religious life in the society in line with this principle. In his lectures, he taught the subjects of reforming the society and the principles of Islam in the form of creed. However, his attitude resembling Kharijites from time to time caused him to be perceived as a threat to state administrators. In order to strengthen his struggle with the state administrators and to create a more systematic opposition structure, he settled in Tinmelel, where his tribe was, and established the Almohad Movement. Here he declared his Mahdi and made the first serious attempt against the Almoravid State. Thus, he took his place in history as a religious and political figure. In this way, our thesis aims to evaluate Ibn Tûmert's thoughts that fall into the field of theology in order to contribute to the solution of the relationship between theology and politics.	
Keywords: Kalam, Ibn Tumart, Mahdism, Almohad, Tawhid	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Bu çalışma, 12. yüzyılda Kuzey Afrika’da kurulan Muvahhidler Devleti’nin (1130-1269) fikri temellerini inşa eden dini ve siyasi lider İbn Tûmert’in (1080-1130) kelâmî düşüncelerini konu edinmektedir. Murâbıtlar Devleti döneminde Mağrib’in güneyinde doğup büyüyen İbn Tûmert, genç yaşta Endülüs ve doğuya yaptığı ilim yolculukları ile İslam dünyasının içinde bulunduğu durumu yakından görmüştür. Özellikle doğu seyahatinin ardından geçirdiği değişimler ve aksiyoner tutumu, inanca dair düşüncelerinde bir yön çizmiştir.

12. yüzyıl doğusunun düşünce ve yoruma verdiği önemden etkilenmiş, Mağrib’deki Mâlîkî fakihlerin tutumları sebebiyle katı bir muhalife dönüşmüştür. Muhalif tavırlarını sürdürerek Murâbıt yönetiminin bütün uygulamalarına karşı çıkan İbn Tûmert, dini düşünceyi ve uygulamaları ıslah etme fikriyle eylemci bir kimliğe bürünmüştür. İyiliği emredip kötülükten vazgeçirmeye çalışma yönündeki girişimlerini emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker ilkesi etrafında hayata geçirmiştir. Bulduğu her fırsatta inanç ve amel noktasında ıslah hareketlerinde bulunmuştur.

İnanç, amel ve ahlak, İslam dininin temel unsurlarıdır. Bazı düşünürler inancı diğer iki unsur üzerine inşa ederken bazıları da inanç ve ameli temele yerleştirerek ahlakı bu ikisinin sonucu olarak değerlendirmiştir. Her iki durumda da inanç sahih olmadığında üzerine inşa edilen unsurlar da bundan etkilenecektir. Çünkü günlük hayattaki ilişkilerimizin ve davranışlarımızın teorik zemininde inanç bulunmaktadır.

İslam dininin temel unsurlarından biri olan inancı konu edinen ilme Kelam denilmiştir. Konusu açısından kelam ilmi; *Allah’ın zatından, sıfatlarından; nübüvvet ve peygamberliğe ait meselelerden, mebde’ ve meâd bakımından yaratılmışların hallerinden İslam esaslarına göre bahseden ilimdir.*¹ Bu ilim, inancı ispat etme ve şüphelerden arındırma amacı gütmektedir. Bu amacı taşıma yönünden kelam ilmi; *aklî ve naklî delillere dayanarak İslam inançları ile ilgili ortaya çıkabilecek şüpheleri ortadan kaldırmakla dini akideyi ispat eden ve savunan bir ilimdir.*² İşte bu çalışmamız, teorik

¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri* (İstanbul: Asitane, t.y.), 3.

² İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmî Kelam* (İstanbul: Asitane, t.y.), 5-6.

zeminini oluşturan kelâmî konuların pratikte küçük bir yansımasını görmek için hazırlanmıştır.

Muvahhidler Devleti'nin fikri kurucusu İbn Tûmert, inanç esaslarını konusu açısından kaleme alıp eserler veren bir düşünür olmakla birlikte bu esasları günlük yaşamın döngüsüne uyarlamayı başarmış bir şahsiyettir. Başka bir ifadeyle o, dini ilimlerdeki zengin bilgi birikimini eylemci kişiliği sayesinde hayatın her alanına yansıtmıştır.³ Çalışmamız bu doğrultuda, İbn Tûmert'in şahsında teorik inanç zemininin pratik hayata etkisini gözlemlemeye katkı yapacaktır.

Konunun siyasi ve dini arka planının anlaşılması için öncelikle Muvahhidler Devleti'nin kuruluş öncesi dönemine kadar Mağrib'in durumu hakkında genel bir değerlendirme yapılarak Muvahhid Hareketi'nin genel çerçevesi çizilmiştir. Aynı bölümde Hareket'in kurucusu Muhammed İbn Tûmert'in hayatı, kişiliği ve eserleri konu edilmiştir. Çalışmamızın ana gövdesini oluşturan kelâmî görüşleri ile siyasi kimliğine etki eden nübüvvet, mehdilik ve imamet konuları birbiri ile ilişkili olarak sonraki bölümde yer almıştır.

Çalışmada İbn Tûmert'in yazdığı *Eazzü mâ yutlab* kitabındaki sıralama dikkate alınarak öne çıkan kelâmî konulara yer verilmiştir. Bu yöntemle İbn Tûmert'in kelâmî konulara ilmi açıdan yaklaşımı ortaya çıkarılmıştır. Neticede, Mağrib, Endülüs, Kuzey Afrika ve doğu İslam dünyasının düşüncelerini yakından tanıyan İbn Tûmert'in kelimla ilişkili konulara yaklaşımı çalışmamızın konusunu belirlemiştir.

Öte yandan İbn Tûmert'in İslam tarihindeki konumunu belirleyen az sayıdaki çalışmaya ülkemizde rastlamak mümkündür. İslam Tarihi alanındaki Endülüs dönemini anlatan tarih kitapları Muvahhidler Devleti'nin tarihi sürecini de ihtiva etmiştir. Bu alanda Adnan Adıgüzel'in *Mehdi İbn Tûmert ve Muvahhidler Devleti'nin Kuruluşu* başlıklı tezi onun tarihi kimliğini ortaya koyan az sayıdaki çalışmalardan biridir. Bu araştırmalar daha çok onun siyasi tarihteki yerini belirlemeye yöneliktir. Ülkemizde İbn Tûmert'in inanç sahasındaki görüşlerini bütüncül olarak inceleyen bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışma ile *İbn Tûmert'in Kelâmî Görüşleri* konusu sistematik biçimde ele alınmıştır.

³ Mehmet Özdemir, "Muvahhidler" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020), 31: 410.

Araştırmanın Önemi

Ülkemizde Kuzey Afrika'nın fikri tecrübelerini içeren araştırmalar sınırlı olduğundan bu konuyu araştırmak önemli hale gelmiştir. Çalışmada, siyasi ve ilmi yönü olan İbn Tûmert'in şahsında kelâmî meselelerin hayata yansımaları değerlendirilmiştir. Öte yandan çalışma, 12. yüzyıl doğu İslam dünyasının, batı İslam düşüncesine yaptığı etkiyi görmek açısından bir fikir vermeyi hedeflemiştir.

İbn Tûmert, dini temellerle kurulan Murâbıtlar Devleti'nin hakim olduğu bir dönemde, Fas'ın güneybatısında yer alan Sûs bölgesinde doğmuştur. Yirmi yaşlarına kadar burada yaşamış, ilim öğrenmek için önce Kurtuba'ya ardından İskenderiye, Irak, Mekke, Medine, Mısır ve Tunus'u içine alan doğu seyahatine çıkmış, dönemin önde gelen ilim ve fikir adamlarının derslerine katılmıştır. Önce işgal edilmiş Endülüs topraklarını, ardından İslam düşüncesinin teşekkülünü tamamladığı doğuya giderek İslam dünyasının genel durumunu gözlemlemiş; burada görüştüğü bilginler aracılığıyla Eş'arî, Hanefî, Şii, Mu'tezilî ve diğer fikir ekollerini tanımıştır. Elbette Endülüs ve Mağrib topraklarında bu mezheplerin varlığı biliniyordu. Fakat Mağrib selefilîği farklı düşüncelerin filizlenmesine izin vermiyordu.

Kaynaklarda İbn Tûmert'in görüştüğü bilginler arasında Kiya el-Herrâsî (öl. 504/1110), Ebu Bekir eş-Şâşî (öl. 507/1114), Kadı Ebû Abdillâh İbn Hamdîn et-Tağlibî (öl. 508/1114), Gazzâlî (ö. 505/1111), Turtûşî (ö. 520/1126) ve Mâzerî (ö. 536/1141) isimleri yer almaktadır. Ancak bunlardan Gazzâlî ile görüşüp görüşmediği tartışmalıdır. Mâlikî fikhını, Fatimî Şiiliğini ve Hariciliği doğduğu topraklardan tanınmasının yanı sıra doğu gezisinde zikri geçen alimlerin derslerine katılarak İslam dünyasındaki anlayışları yakından görmüştür.

İbn Tûmert'in Gazzâlî ile görüşmesi şüpheli olsa da ders aldığı hocalarından Eş'arî mezhebinin ilke ve yöntemlerinin etkisinde kaldığı kuvvetle muhtemeldir.⁴ Mâlikî fakihlerin haberî sıfatları tevil etmeden kabul etmelerine karşı çıkışında bu etki göze çarpmaktadır. Yine emr bi'l maruf ve'n-nehy ani'l-münker esasını merkeze alması Mu'tezile etkisinde kaldığının bir göstergesi olarak anlaşılabilir. Mehdilik ve masum

⁴ *el-Men bi'l-imâme* eserinin muhakkiki Abdülhâdî et-Tâzî(1921-2015), İbn Tûmert'in inanç konularında çoğunlukla Eş'arî mezhebinin benimsediğini ifade etmiştir. Abdülmelik İbn Sâhibüssalât, *el-Men bi'l-imâme*, thk. Abdülhâdî et-Tâzî, 3. Bs (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslamî, 1987), 160.

imam öğretisine olan yakınlığı ile Şia etkisinde kaldığı düşünülebilir. Hariciliğe karşı çıkıp Hariciler gibi tutum sergilemesi bir başka tartışma konusudur. İşte bu farklı düşünceleri şahsında toplayan İbn Tûmert'in kelâmî görüşleri, araştırılmaya değer bir konu haline gelmiştir.

Çoğu kez suiistimal edilen ve suiistimale her an açık olan Mehdilik konusu, tezimizin temel yapı taşlarından biri olacaktır. Mehdi vasıflarının, birinin şahsında hayat bulmasına örnek olması açısından İbn Tûmert'in araştırılması çalışmanın önemini artırmaktadır. Onun Kur'an ve hadis ilmine olan vukûfiyetinin yanı sıra taraftarlarının kendisine olan sarsılmaz bağlılığı, Kutsal Mehdi olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Neticede dini temellerle kurulmuş Murâbıtlar Devleti'nin yerine yine dini temelli bir devlet olan Muvahhidler Devleti gelmiştir.

Araştırmanın Amacı

Tezimizin amacı, siyasi ve dini lider Muhammed İbn Tûmert'in kelâmî görüşlerini sistematik şekilde incelemektir. Diğer bir ifadeyle onun görüşleri, kelam ilminin verileri ışığında bütüncül olarak ele alınacaktır. Bu açıdan *Eazzü ma yutlab* kitabında benimsediği fikirler başta olmak üzere, çalışmamızda fakihlere ve Mâlikî selefilğine yönelttiği eleştirileri ön plana çıkararak siyasi mücadelelerinde kullandığı dini argümanların kelâmî temellerini disiplinli şekilde ele almak amaçlanmaktadır. Öte yandan günümüzde yapılan din-siyaset ilişkisi çalışmalarının çoğu, fıkıh-siyaset ilişkisi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Oysa kelam-siyaset ilişkisi de kapsamlı bir çalışmayı hak eden konulardan biridir. Bu çalışma ile kelam-siyaset ilişkisinin bir örneğini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Muvahhidler Devleti'nin fikri ve siyasi temellerini atan Muhammed İbn Tûmert, yaşadığı dönemden günümüze kadar düşünceleriyle adından söz ettirmiş bir isimdir. Fikri ve siyasi amaçlarla Kuzey Afrika ve Mağrib İslam düşüncesine etki etmiş, bu doğrultuda irili ufaklı pek çok risale, mektup, kitap yazmış ve savunduğu düşünceleri taraftarlarına kabul ettirmiş etkin bir şahsiyettir. Bu etkinin boyutlarını görmek için onun inanç ve itikat temelli kelâmî görüşlerine çalışmamızda yer verilecektir.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamız bibliyografik bir çalışma olduğundan İbn Tûmert'in görüşleri, onun hayat hikayesi, siyasi mücadelesi ve ilim yolculukları ile bağlantılı olarak ortaya konmuştur.

Çalışma boyunca klasik kaynaklar üzerinden bir anlatım tercih edilmiş, yer yer çağdaş araştırmalara müracaat edilmiştir. Tarih ve olaylar üzerindeki tartışmalarda detaya girilmeden görüş ve düşüncelerin değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Ancak yine de soyut düşüncelerin pratikteki yansımaları görmek için örnek olay incelemesi metoduna başvurulmuştur. Bu doğrultuda çalışmamızda sadece İbn Tûmert'in düşünceleri merkeze alınmıştır.

Çalışmamızın birinci bölümünde İbn Tûmert'in hayatına yer verilmiştir. Onun hayat hikayesi, dinin ana unsurlarından biri olan inancın hayata yansımalarının bir örneğidir. Bu sebeple hayat hikayesi anlatılırken inandığı değerleri uygulamasına dair örnekler, ilmi yolculukları boyunca elde ettiği bilgi birikimleri ve geçirdiği dönüşümler vurgulanacaktır. Ayrıca bu bölümde ilmi ve siyasi kişiliği ile yaptığı seyahatler ve bilgi birikiminin meyvesi olan eserlerine yer verilmiştir.

İkinci bölüm tezimizin ana gövdesini oluşturmaktadır. Bu bölümde İbn Tûmert'in kelâmî görüşlerine yer verilecektir. Bu kapsamda onun bilgi teorisi ve varlık düşüncesi çalışmamızın teorik zemininde yer almıştır. Bu teorik arka plan mükellefin sorumluluğu ve teklifin gerekliliği ile pratik düzeye kavuşmuştur. Mükellefin sorumluluğu kapsamında istitâat, va'd ve va'id ve emir bil maruf konularına da yer verilmiştir.

Üçüncü bölüm, İbn Tûmert'in savunduğu fikirlerin siyasi yönüne yansımaları kapsamaktadır. *Nübüvvet ve Mehdilik Anlayışı* başlığı altında incelenen bölüm, siyaset ve din arasında bir yerde duran İbn Tûmert'in görüşlerini içermektedir. İbn Tûmert'in siyasi zekasının bir yansıması olarak Muvahhid Hareketi'nin genel yapısı bu bölümde ele alınacaktır.

Sonuç kısmında üç bölüm şeklinde sunulan konuların pratik yansımaları ve bir manada tezin kazanımları işlenecektir. Yine bu kısımda İbn Tûmert'in inanç anlayışı ana hatlarıyla dikkatlere sunulacaktır. Çalışma boyunca ayet mealleri Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları arasında bulunan *Kur'an Yolu Türkçe Meali ve Tefsiri*'nden verilmiştir.

Araştırmanın kapsamı, 1080-1130 yılları arasında yaşamış ve ilim öğrenmek için gittiği doğu yolculuğundan siyasi bir karakter olarak dönen İbn Tûmert'in hayatı, ilmi kişiliği, Muvahhidler Devleti'nin kurulmasındaki etkisi, Mehdiliği ve kendisine nispet edilen eserlerinden hareketle kelâmî görüşlerinin ortaya çıkarılmasından ibarettir.

Araştırmanın Sınırlılıkları

İbn Tûmert hakkında ülkemizde yapılan akademik çalışmalar sınırlıdır. Bu serzenişi bu konu çerçevesinde yapılan çalışmalarda görmekteyiz.⁵ Yakın zamanda Fas Devleti'nin Tinmelel Cami'sini⁶ onarması ve bu bölgeyi turizme kazandırmasıyla Batılı araştırmacılar İbn Tûmert ve Muvahhidler Devleti hakkındaki araştırmalara ağırlık vermiştir. Elbette bu çerçevede yapılan araştırmalar Batı'da daha eskidir. Ülkemizde yapılan çalışmalar ise sınırlı sayıdadır. Bu sınırlılık sebebiyle İbn Tûmert'i anlama çabamızı kendi dilimizde yürütemedik.

Ebu Bekir b. Ali es-Sanhâcî el-Beyzak gibi İbn Tûmert'e yakınlığı ile bilinen kişilerin eserlerinin tam bir tahkik olmayışı ve bu kişilerin kitaplarına ulaşmakta yaşadığımız zorluk araştırmamızın derinleşmesinin önüne geçmiştir. Öte yandan bu kişilerin İbn Tûmert'e olan sıkı bağlılığı sebebiyle objektiflik şüphesi bir bulut gibi üstümüze çökmüştür.

Tezimiz son tahlilde kelam ilminin gerektirdiği ölçüde bir çalışma olacaktır. Bunun için diğer ilimler araştırmaya dahil edilmeyerek konunun dağılması engellenecektir.

Kaynak ve Araştırmalar

İbn Tûmert, tarihte Berberîler tarafından kurulmuş devletlerden biri olan Muvahhidler Devleti'nin fikri öncülüğünü üstlenmiştir. Onun hayat hikayesi tanınmış şahsiyetlerin biyografilerini konu edinen tabakât kitaplarının çoğunda anlatılmıştır. Ancak ülkemizde onun görüşlerini ve kişiliğini inceleyen kaynak ve araştırmalar azdır. Biz bu başlık altında İbn Tûmert'i konu edinen araştırmaları aşağıdaki gibi sıraladık.

Batı'da İbn Tûmert hakkında yapılmış olan araştırmalar şunlardır:

1. Lévi-Provençal (öl. 1956), başta Murâbıtlar ve Muvahhidler dönemleri olmak üzere Endülüs ve Mağrib'in siyasî ve sosyal tarihini anlatan çalışmalar yapmıştır.⁷ *Mecmu' resâili 'l-Mü'minîyye*, Muvahhidler'i konu edinen eserlerinden biridir.

⁵ Adnan Adıgüzel, *el-Mehdi Muhammed İbn Tumert ve Muvahhidler Devletinin Kuruluşu* (Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 1999).

⁶ Merakeş'in 100 km güneyinde bulunan bir yerleşkedir.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Hilal Görgün, "Évariste Lévi-Provençal" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003).

2. Muvahhidler tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen İspanyol şarkiyatçı Ambrosio Huici Miranda'nın (öl. 1973) telif ettiği eser ve neşirlerinin hemen hemen hepsi Muvahhidler'in siyasi ve kültürel tarihini içermektedir.⁸
3. 2006 yılında Martin Beagles'in İspanyolca'dan çevirdiği M.Garcia-Arenal'a ait *Messianism And Puritanical Reform Mahdis Of The Muslim West* makalesi,
4. H.T.Norris'in 2011'de yayımladığı *Ibn Tumart and the Almoravids* isimli küçük çaptaki makalesi,
5. Dana Cushing'in *Ibn Tumart Establishes The Almohad Movement and Dynasty* ansiklopedik çalışması,
6. Frank Griffel'in *İbn Tûmart's Rational Proof For God's Existence and His Connection to the Nizamiyya Madrasa in Bagdad* makalesi; Gazzâlî'nin Felsefi Kelamı kitabında İbn Tûmert ile Gazzâlî ilişkisini değerlendirme çalışması,
7. Maribel Fierro'nun 2016'da *El Mahdi Ibn Tumart: más allá de la biografía oficial* başlıklı İspanyolca makalesi,
8. Javier Albarran'ın 2021'de Madrid Üniversitesi'nin yayınladığı bir dergide *From the Islamic West to Cairo: Mâlikîsm, Ibn Tumart, al-Ghazali al-Qadi 'Iyad's Death* konulu makalesi.

Türkiye'deki çalışmalar ise aşağıdaki gibidir;

1. Şerafettin Yaltkaya'nın 1928 yılında Daru'l-Funûn Mecmuası'nda yayımlanan *İbn Tûmert* başlıklı çalışması, Türkiye'de yapılmış en eski araştırmadır. Bu araştırma Hakan Öztürk tarafından 2006 yılında latince edilmiş ve *Dini Araştırmalar Dergisi*'nde yayımlanmıştır.
2. Onur Yıldırım'ın 1998'de BELLETEN Dergisinde yayımlanan *İbn Tumart ve Muvahhid Davası'nın Oluşumu* başlıklı makalesi,
3. Adnan Adıgüzel'in 1998'de İslam Tarihi Anabilim Dalı'nda hazırladığı *el-Mehdî Muhammed İbn Tumert ve Muvahhidler Devleti'nin Oluşumu* başlıklı yüksek lisans tezi,
4. Abdullah Ömer Yavuz'un 2017'de Cumhuriyet İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan *İbn Tûmert'in Mezhebi Kimliği* başlıklı makalesi,

⁸ Eserlerin muhtevası için bk. Mehmet Özdemir, "Ambrosio Huici Miranda" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998), 18: 312.

5. Adem Yerinde'nin 2018'de Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından yapılan Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri'nde yayımlanan *İbn Tûmert el-Berberî ve Mehdilik İddiası* adlı çalışması,
6. İlyas Uçar'ın 2019 yılında yayınlanan *Bir Berberî Hanedânlık: Muvahhidler (1147-1229)* adlı makalesi,
7. Merve Boynueğri'nin 2022 yılında *İbn Tûmert'in Bilgi Anlayışı* başlıklı makalesi.

Diğer İslam ülkelerinde yapılan çalışmalar az sayıda olsa da oldukça detaylıdır:

1. Abdülmecid Neccar'ın 1983 yılında yayınlanan *el-Mehdiyyü b. Tûmert, hayatühü ve ârâuhü ve sevratühü 'l-fikriyyetü ve 'l-ictimaiyyetü ve eserühü bi 'l-mağrib* isimli doktora tezi İbn Tûmert'i her yönüyle ele alan hacimli çalışması,
2. Muhammed Abdullah İnan'ın 1990'da yayınlanmış *Devletü 'l-İslam fî 'l-Endelüs* kitabında III. Asır kısmında incelediği *Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi*'ni inceleyen hacimli kitabı, tespit edebildiğimiz çalışmalardandır.

Oğul İbnü'l-Kattân'ın (öl.628/1230) *Nazmü 'l-Cuman* eserinde İbn Tûmert dönemini konu edinen bazı eserlerden bahsedilmektedir. Bunlar;

1. İbn İzârî'nin (öl. 712/1312'den sonra) günümüze ulaşan tek eseri *el-Beyânü 'l-muğrib fî (ihtişâri) aḥbâri mülûki 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*: İhya'nın yakılma hadisesi, Gazzâlî'nin İbn Tûmert'e duasını, İbn Tûmert'in İcilliz'de 515'ten 518 tarihine kadar kalması, Beşir el-Veşerîsî'nin temyiz uygulaması, 524 yılında yapılan Buhayra savaşı ve İbn Tûmert'in ölümü gibi konuları ihtiva eden bir eserdir.
2. *el-Hulelü 'l-mûşîye*: İsmi belli olmayan Endülüslü bir tarihçinin telif ettiği eser olup İbn Tûmert'e dair önemli bilgileri merkeze almıştır. Bu eser çalışmamıza rehberlik etmiştir.
3. Ebu Hayyan- *el-Ensâb*: Rabat'ta yazma olarak bulunduğu aktarılmaktadır.
4. Veşerîsî- *el-Mi'yâru 'l-muğrib*: İbn Tûmert'in Gazzâlî ile ilişkisi ve *İhya*'nın yakılmasını konu edinir.⁹

İbn Sâhibüssalât'ın *el-Men bi 'l-imâme* muhakkiki Abdülhâdî et-Tâzî, İbn Tûmert'in hayatını ve Muvahhidler'in kurduğu düzeni öğrenmek isteyen birinin Beyzak'ın *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, Abdülvâhid Merrâküşî'nin *el-Mu'cib*, Ali İbn Ebî Zer'in *el-*

⁹ Ebü Muhammed Hasen b. Ali b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutâmî İbnü'l-Kattân, *Nazmü 'l-cümân li-tertibi mâ selefe min aḥbâri 'z-zamân*, thk. Mahmud Ali Mekki (Tetuan: Daru'l-Garbi'l-İslamî, 1990), 39-45.

Enîsü'l-muṭrib bi-Ravḍi'l-Ḳirṭās, İbnü'l-Kattân'ın *Nazmü'l-cümân*, İbn Haldûn'un *el-İber* eseri ile Endülüslü bir tarihçinin yazdığı *el-Hulel'ül-mûṣiye* eserlerini okumasının yeterli olacağını aktarmıştır.¹⁰ Bu eserler çalışmamıza kaynaklık etmiştir.

İbn Tûmert'in hayatını anlatan birçok *Tabakât* kitabı vardır. Beyzak'ın (öl. ? 555/1160) *Aḥbârü'l-Mehdî*, oğul İbnü'l-Kattân el-Merrâküṣî'nin (öl. 650/1252 ?) *Nazmü'l-cümân*, İbnü'l-Esîr'in (öl. 630/1233) *el-Kâmil*, Abdülvâhid el-Merrâküṣî'nin (öl. 621/1224 ?) *el-Mu'cib fî aḥbâri'l-Mağrib*, Endülüs'lü bir müellifin (öl. 14./8. asır) *el-Hulel'ül-mûṣiye*, İbn Hallikân'ın (öl. 681/1282) *Veḳeyâtü'l-a'yân*, Şemsüddîn Zehebî'nin (öl. 748/1348) *Târîḫü'l-İslâm*, Tâceddin es-Sübkî'nin (öl. 771/1370) *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ* ve İbn Haldûn'un (öl. 808/1406) *el-İber* eserleri onun hakkında bilgi veren kaynakların başında gelmektedir.

¹⁰ İbn Sâhibüssalât, *el-Men bi'l-imâme*, 69.

1. BÖLÜM: İBN TÛMERT'İN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Bu bölümde, tarihi veriler ve detaylarda takılı kalmamak suretiyle hicrî beşinci asrın son çeyreğinde Mağrib'de dünyaya gelen İbn Tûmert'in hayatı, ilmi kişiliği ve Muvahhid Hareketi ele alınacaktır. Siyasi ve tarihi kimliğini ortaya koyan çalışmalar mevcut olduğundan¹¹ daha çok onun inanç, itikat ve düşünce dönüşümlerinin kırılma noktaları öne çıkarılacaktır.

İbn Tûmert, elli yıllık hayatında çeşitli tecrübeler kazanmış dini ve siyasi bir kişiliktir. Kaynaklarda Muvahhidler Devleti'nin kurucusu olarak geçse de bu devlete yöneticilik yapmamıştır.¹² Mehdiliğini ilan etmesiyle adından söz ettirmiş, bu durum Muvahhidlerin karakteristik bir yapıya bürünmesine yol açmıştır. Ona ilk biat edenler Herga, Tinmelel, Hintate ve Cedmiyye kabileleri olmuştur. Doğu seyahatinden dönerken yaşadığı hadiseler ve bu yolculukta yanına aldığı isimler, Muvahhid Hareketi'nin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Emir bi'l-maruf nehy ani'l-münker (İyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak) esasını Mağrib'e geri dönüşünün başlangıcında hayata geçiren İbn Tûmert, bu sayede bazen yöneticilere düşman olmuş bazen de halkın sevgisini kazanarak taraftar toplamıştır. Sevgi besleyenler, ilerleyen süreçte Muvahhid Hareketi'nin neferi haline gelecek, tevhidin savunucuları anlamında *Muvahhidler* ismini alacaklardır.

Merakeş'in 100 km. güneyindeki Tinmelel'de(Tinmal) bir süre yaşayan Hareketin taraftarları, Murâbitlar Devleti ile girdikleri birçok savaştan yenilgiyle ayrılrsa da İbn Tûmert öldükten sonra Muvahhidler Devleti'ni kurmuşlardır. Bu devletin ilk yöneticisi, İbn Tûmert'in vasiyet ettiği halife Abdülmü'min b. Ali el-Kûmî el-Kaysî (öl. 558/1163) olmuştur.

1.1. Yaşadığı Bölgenin Coğrafi, Siyasi ve Sosyo-Kültürel Tarihi

İnsanın düşüncesinin şekillenmesinde yaşadığı çevrenin ve sosyo-kültürel durumunun önemli bir etkisi vardır. Bu durum İbn Tûmert için de geçerlidir. Bu açıdan onun yaşadığı bölgenin coğrafi, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik durumu önem arz etmektedir.

¹¹ Adnan Adıgüzel'in çalışması, ülkemizde yapılan örnek araştırmalardan biridir. Bk. Adıgüzel, *el-Mehdi*.

¹² Çağdaş araştırmacı tarihçilerden bazıları bu ayrıma dikkat etmiştir. Bk. İlyas Uçar, "Bir Berberî Hanedanlık: Muvahhidler(1141-1229)", *Kalemname* 4/7 (2019): 53.

Elbette düşüncelerinin izini sürmek için bu faktörler kesin sonuç vermeyebilir. Ancak bunları bilmek, onu tanımamıza katkı sunacaktır. Bu faktörler onun hayatına etkisi açısından değerlendirilecektir. Diğer bir ifadeyle yaşadığı çevreye etkisi olmayan durumlara burada yer verilmeyecektir.

1.1.1. Mağrib'in Coğrafi Durumu ve Siyasî Tarihi

İbn Tûmert, Mağribü'l-Aksâ bölgesinde bulunan Sûsülaksâ'da doğmuştur. Sûs, bir bölgenin adı olup Fas'ın güneybatısında yer almaktadır. Sûsülaksâ ise Sahra'ya yakın bir bölgede yer alan geniş bir ovalık alana denilmektedir. Bu bölgenin Deren Dağları üzerinde olduğu nakledilmiştir.¹³ Habîb b. Ebû Ubeyde el-Fihri'nin fetihlerinden (117/735) sonra Sûs bölgesinde İslamiyet yayılmaya başlamıştır. Tarihi süreç içerisinde İdrisîler ve Fatımiler Devleti'nin eline geçen Sûs, aynı zamanda İbn Tûmert'in 515'te(1121) mehdiliğini ilan ederek Muvahhid Hareketi'ni kurduğu yerdir.¹⁴ Herga kabilesi de burada yaşadığı için kaynaklarda bazen Sûs yerine Herga ifadesine rastlanmaktadır. Buradaki halkı ifade etmek için Ehl-i Sûs, Ehl-i Herga ve Ehl-i Cibâl ifadeleri de kullanılır.¹⁵

İbn Tûmert, 514(1120) yılının sonlarına doğru Merakeş'in Ağmat yerleşkesinden sonra İcilliz Köyü'nde üç, Tinmelel'de altı yıl kalmıştır.¹⁶ İcilliz, Hergalıların yaşadığı bir köydür. İbnü'l-Kattân'ın ifadesine göre burası yüksek kayalıkların, sarp yokuşların ve dar yolların olduğu bir yerdir. Ağmat, Murâbıtlar'ın kurulduğu ilk yer idi. Merakeş ise, 454/1062 yılında Murâbıt Hükümdarı Ebû Bekir b. Ömer (öl.487/1087) tarafından yapılmaya başlanmış, Yusuf b. Taşfin(öl.500/1106) döneminde tamamlanmıştır.¹⁷

Mağrib, Mısır'dan başlayıp Atlas Okyanusu'na kadar uzanan, Kuzey Afrika ve Güney Sahrâ'yı içine alan coğrafi bir bölgenin adıdır. Günümüzde bu bölgede Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya gibi ülkeler bulunur.¹⁸ İbn Tûmert'in doğduğu bölge olan Mağribü'l-Aksâ ise, Fas'ın tamamı ile Batı Sahra ve Moritanya'nın bir kısmını içine alan

¹³ Ali İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-muğrib bi-ravdi'l-kirâs fî ahbâri mulûki'l-Mağrib ve târihu medîneti Fâs* (Rabat: Dâru'l-Manşûr, 1972), 19.

¹⁴ İsmail Ceran, "Sûs" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2009), 37: 570-571.

¹⁵ *el-Hulel'ül-müşîye fî zikri'l-ahbâri'l merâküşîyye*, thk. Süheyl Zekkar ve Abdülkadir Zimmâme (Fas: Daru'r-Reşâd el-Hadîsiyye, 1979), 107.

¹⁶ İbnü'l-Kattân, *Naşmü'l-cümân*, 78.

¹⁷ İsmail Yiğit, "Murâbıtlar" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020), 31: 152.

¹⁸ İbrahim Harekât, "Mağrib" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003), 27: 314.

bölgeye denir. Müslümanların Endülüs'e geçişi bu bölgenin fethinden sonra gerçekleşmiştir. Tarihte bu bölge Berberî kabileler tarafından kurulan Murâbıtlar Devleti ile Muvahhidler Devleti'nin merkezi olmuştur.

Muvahhidler Devleti'nin kurulduğu bölge bugün ülkemizde Fas, İslam dünyasında Mağrib ve Batı dünyasında Maroc olarak bilinmektedir. Çalışmamızda Mağrib ifadesi ile Fas ülkesini kastetmiş olacağız. Muvahhid Hareketi'nin ortaya çıktığı bir bölge olan Anti Atlas Dağları, Fas'ın güneyindeki en alçak sıra dağlardır. Sûs vadisi de bu dağların kıyı şeridinde bulunmaktadır. Berberî bir liderin kurduğu Muvahhidler Devleti, Fas'ın güneyinde yaşayan Berberîlerin Müslüman olmasında rol oynamıştır. İbn Tûmert'in kabilesi Mesmûdeliler bu bölgeye yerleşen en kadim kabilelerden biridir. Fas'a gelen ilk Müslüman lider ise Ukbe b. Nafi (öl. 62/682)'dir. Ukbe, Sûs bölgesine kadar gelerek burasını İslam topraklarına katmıştır.¹⁹ Fakat Müslümanlar bu bölgeye Emevî komutanı Musa b. Nusayr'ın (öl. 98/717) fetihlerinden sonra yerleşmiştir.²⁰

Müslümanlar, Endülüs'e 711-716 yılları arasındaki fetihlerle giriş yapmıştır. Kuzey Afrika sahilleri boyunca ilerleyen Müslümanlar, bölgedeki Berberîler'in İslam'ı kabul etmesiyle kuvvet kazanmış, İspanya sahillerine geçişler kolay hale gelmiştir. İber Yarımadası'nda süregelen iç karışıklıklar Müslümanların bu bölgeye hızlı bir şekilde yerleşmesinin önünü açmıştır.²¹

1000'li yılların başlarına kadar varlığını sürdüren Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılmasıyla beraber Mülûkü't-Tavâif dönemi(1031-1090) başlamıştır.²² Bu yönetim şeklinde her şehir ayrı bir devlet olarak idare edildiğinden Müslümanların Endülüs'teki siyasi birliği hızla dağılmış ve bir daha Avrupa kıtasında güçlü bir İslam Devleti kurulamamıştır. Müslümanların Kurtuba gibi şehirlerde inşa ettiği kültür ve medeniyet ise asırlardır devam etmiş, İbn Tûmert gibi isimler bu şehirlerde ilim meclislerine katılmıştır. Şehir devletlerinden sonra kurulan Murâbıtlar Devleti (1056-1147), Avrupa Müslümanları için güçlü bir sığınak olsa da uzun süren savaşların ardından Muvahhidler Devleti'ne yenilmişlerdir.

¹⁹ İbrahim Harekât, "Fas Tarihi" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995), 12: 188.

²⁰ İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, thk. Amr Abdüsselam Tedmür (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1996), 8: 654.

²¹ Fethin başlangıcı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. W.Montgomery Watt - Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, trc. C.Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov, 6. Bs (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 11-22.

²² Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-Siyasi tarih*, 2. Bs (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 161-162.

Emevîler baskısından korkan Hariciler 7. yüzyılda Fas (Mağrib) topraklarına yerleşerek İdrîsî Devleti kurulana kadar burada kaldılar. İdrîsîler(789-985), Abbasîler'in Ali Evladı'na kötü muamelesi iddiasından hareketle Fas'ta kurulmuş ilk İslam hanedanıdır.²³ Şia'nın kolu Zeydilik'e yakın olan bu devletin kurulması ile Kuzey Afrika bölgesindeki Emevî idaresi ortadan kalkmıştır. Arapçanın bölgedeki Berberîler tarafından yaygın şekilde konuşulmaya başlaması da bu döneme rastlamaktadır.²⁴

Endülüs Emevî Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde Harici ve Fatımî taraftarlarının mücadele ettiği bölge haline gelen Fas'ta (Mağrib) Şii ve Harici eğilimler artmaya başlamıştır. Sünni düşünceyi benimseyen Murâbıtlar yönetimi, otoriter bir güç haline dönüştüğünde bu eğilimlere karşı mücadele etmiştir. Abdullah b. Yasin(öl.451/1059) önderliğinde kuruluşu dini temellere dayanan Murâbıtlar Devleti, Mâlikî mezhebini benimsemiş ve yönetimde fakihlerin etkinliğini artırmıştır. Bu devlet Yûsuf b. Tâşfîn idaresinde (1061-1106) Fas, Cezayir'in batısı ve İspanya'nın güney bölgelerine doğru uzanan bir hakimiyet kurmuştur.²⁵

Murâbıtlar dönemi, İslam hukukunun devlet idaresince uygulandığı bir dönemdir. Bu dönemde başkent Merakeş'te fukaha meclisi teşkil edilmiş ve Mâlikî Mezhebi'nin ilkeleri doğrultusunda kararlar alınmıştır. Vilayetlerdeki her bir valiye fakih bir danışman atanmıştır. Bu danışmanlık makamı siyasi, idari ve askeri alanlarda önemli bir organ haline gelmiştir.²⁶

Endülüs'te yardım bekleyen Müslüman şehirlere askeri destek sağlayan Murâbıtlar için yeni bir tehlike daha ortaya çıkmıştı. Bu büyük tehlikenin adı İbn Tûmert öncülüğünde kurulan Muvahhid Hareketi idi. Bu hareket, Fas'ın güneyinde bulunan Sûs yerleşkesinde kurulmuş; başlangıçta dini düşünceye dayalı bir hareket iken ilerleyen süreçte siyasi bir yapıya dönüşmüştür. İbn Tûmert, Mâlikî fakihlerin katı tutumlarına karşı çıkmış, Murâbıtlar yönetimindeki halkın düşünce ve yaşam tarzının İslam dinine aykırı olduğunu savunmuş ve nihayetinde dini temelli fikir ayrılıkları üzerinden Murâbıtlar'la mücadele

²³ İbrahim Sarıçam, *İslam Tarihi*, ed. Eyüp Baş, 6. Bs (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 527.

²⁴ Harekât, "Fas Tarihi", 12: 189.

²⁵ Harekât, "Fas Tarihi", 12: 189; Yiğit, "Murâbıtlar", 31: 152-155; Abdülmecid Neccar, *El-Mehdi İbn Tûmert hayâtühü ve ârâühü ve sevratü'l-fikriyyeti ve'l-ictimaiyyeti ve eseruhu bi'l-Mağrib* (Kahire: Camiatü Ezher, 1983), 40.

²⁶ Yiğit, "Murâbıtlar", 31: 154; Harekât, "Fas Tarihi", 12: 189.

etmiştir. Bu sıkı mücadele sonucunda İbn Tûmert'in ölümünün ardından Abdülmü'min liderliğinde 1130 ya da 1147'li yıllarda Muvahhidler Devleti kurulmuştur.²⁷

1.1.2. Mağrib'de Sosyal ve Kültürel Durum

Mağrib sosyal yapısı incelendiğinde, toplum genel olarak Berberilerden oluşmaktadır. Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışının ardında dini temellerle kurulan Murâbitlar Devleti Lemtûne, Muvahhidler Devleti Masmûde Berberîsiydi. Bölge halkı genellikle aynı etnik yapı unsurlarından meydana geliyordu. Bu dönemde Mağrib'de Hristiyan ve Yahudi nüfusu Müslüman nüfusa oranla azınlıktaydı.²⁸

Herga kabilesine mensup olan İbn Tûmert 515(1121) yılında kalkışma yaptığında Murâbit ordusu Endülüs'teki Hristiyan ve Müslümanların çatışmaları ve isyanlarla mücadele ediyordu. Bu tarihten itibaren Muvahhid Hareketi Sûs bölgesini ele geçirerek ilk kalkışmayı yaptı.²⁹ İbn Tûmert'in isyanına kadar Murâbit halkı lüks ve rahat yaşamı benimseyerek cihadı ikinci plana atmışlardı. Vergi yükü ve fakihlerin keyfi fetvaları toplum hayatını olumsuz etkilemişti.³⁰

Son dönemlerinde yanlış siyasi politikalar izlemiş olsa da Murâbitlar, dört asır boyunca Endülüs'ü Müslüman kimliğinde tutmayı başarmış bir devlettir. Afrika'da Sudan, Sahrâ ve Nijerya gibi ülkelerde İslam'ı yaymış, Tinbüktü ve Cenne gibi şehirleri kültür merkezi haline getirmişlerdir.³¹

İbn Tûmert'in baş kaldırdığı Murâbit Hükümdarı Ali b. Yusuf döneminde kelam ve felsefe yasaklanmıştı. Hatta bu dönemde Gazzâlî'nin *İhya'sı* ve daha birçok felsefi içerikli kitapların yasaklanması için fakihler meclisi bir fetva yayınlamıştır.³² Fakihler daha da ileri giderek bu tür kitapların yakılması için 503(1109) yılında fetva verdi.³³

Öte yandan İbn Tûmert'in yaşadığı bölge tarihte farklı anlayışların merkezi olmuştur. Müslümanların fetihlerinden sonra Şii, Haricî ve Sünnî düşünce akımları bölgede

²⁷ Murâbitlar Devleti'nin yıkılış süreci için bk. Yiğit, "Murâbitlar", 31: 153.

²⁸ Yiğit, "Murâbitlar", 31: 155.

²⁹ Yiğit, "Murâbitlar", 31: 153.

³⁰ Yiğit, "Murâbitlar", 31: 155.

³¹ Yiğit, "Murâbitlar", 31: 153.

³² Yiğit, "Murâbitlar", 31: 153.

³³ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 68.

hakimiyet kurmuştur. Şîîler İdrisîler ve Fâtımîler'i; Haricîler Rüstemîler ve Midrârîler'i; Sünniler ise, Murâbıtlar ve Muvahhidler Devleti'ni bu bölgede inşa etmiştir.³⁴

Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi* kitabında Murâbıtlar ile Muvahhidler arasındaki bazı benzerliklere dikkat çeker. Buna göre her iki hanedanlık da Fas civarında kurulmuş sonra Endülüs'e geçmiştir. İkisi de Berberî hanedanlığı tarafından idare edilmiştir. İki devletin kuruluşu dini temellere dayanmaktadır. Ancak Watt, bu iki devletin düşmanlığının temelinde dinin değil kabilecilik anlayışının olduğuna dikkat çekmiştir. Çünkü Murâbıtlar'ın kabilelerinden Sanhâce göçebe bir topluluk idi. Masmûde kabilesi ise Atlas Dağları'nda yaşayan yerli halktan oluşuyordu.³⁵ Watt zikretmese de iki devletin en dikkat çeken özelliklerinden biri de Sünnî olmalarıydı. Özellikle İdrisî ve Fâtımî gibi Şîî devletlerin ardından Mağrib'de Sünnî bir oluşum meydana gelmesi dikkat çeken bir durumdur.

Muvahhidler'in kurulduğu Tinmelel ve çevresindeki kabileler Berberice'yi en güzel konuşanlardandı. Bu anlamda İbn Tûmert'in kabilesi Masmûdeliler dil ve edebiyat konusunda seçkin bir topluluktu.³⁶ Hatta kaynaklarda İbn Tûmert'in Arapça ve Berberice'yi çok fasih konuştuğu ifade edilmektedir.³⁷

İbn Tûmert'in ailesi fakir iken sonradan varlığa kavuşmuştur. İbnü'l-Kattân, annesinin doğduğu köyde su bulunmadığı için köylülerin yağmur suyu biriktirip içtiklerini nakletmektedir.³⁸ Kültürel açıdan dağ hayatının yaşandığı ve kabilecilik anlayışının sürdüğü bir ortamda büyüyen İbn Tûmert yaptığı ilim yolculuklarının ardından yıllar sonra kendi kabilesine dönerek Mehdiliğini ilan etmiş ve devlet kurmuştur.

1.2. Hayatı ve Şahsiyeti

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Tûmert³⁹ el-Berberî es-Sûsî⁴⁰, tarih olarak 471(1078) veya 474(1081) yılında Fas'ın güneyindeki Anti Atlas Dağları'nda bulunan

³⁴ Sarıçam, *İslam Tarihi*, Bu devletlerin siyasi tarihi için bk.

³⁵ Watt - Cachia, *Endülüs Tarihi*, 109.

³⁶ Abdülvâhid Merrâküşî, *el-Mu'cib fî telhîşi aḥbârî'l-Mağrib*, thk. Muhammed Saîd el-Uryân (Kahire: Matbaatü'l-İstikame, 1949), 178.

³⁷ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 181.

³⁸ Muhammed Abdullah İnan, *Devletü'l-islam fî'l-Endelüs(III.Asır)*, 3. Bs (Kahire: Matbaatü'l-Medeni, 1990), 159; İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 90.

³⁹ Tûmert lafzı, ta ötreli, vav sakın, mim fethalı, ra sakın ve sonraki ta sakın olarak telaffuz edilir. Berberice bir isimdir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 5: 55.

⁴⁰ Arif Aytekin, "İbn Tûmert" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1999), 20: 425-427.

Sûs bölgesindeki⁴¹ Herga'da doğmuştur.⁴² Biyografilerde *İcili Envargan* köyünde doğduğu ifade edilse de aslında hepsi birbirine yakın yerleri ifade etmektedir.⁴³ Elli yıllık hayatının ilk dönemini Sûs'te geçirmiştir. Gençlik döneminde ilim öğrenmek için doğuya gitmiştir. Masmûde Berberîsi olup, bölgede *İsergînen* diye tanınan Herga kabilesine/koluna mensuptur.⁴⁴ Bu köklü kabile, Berberîce'yi en iyi konuşan kabilelerden biriydi.⁴⁵ Kaynaklarda yaşadığı dağlık bölgede Tinmelel'den başka geniş yerleşim birimi olmadığı aktarılmaktadır.⁴⁶

İbn Tûmert, hiç evlenmemiştir. Ailesi ile ilgili, annesinin *Nümkeran* köyünde fakir bir ailede doğduğu ve babasının Tûmert diye anılması dışında malumat bulunmamaktadır. Üç erkek, iki kız kardeşi vardır. Erkek kardeşlerinin ismi İsa, Abdülaziz, Ahmet olup, kız kardeşlerinden sadece Zeynep ismi kaynaklarda geçmektedir.⁴⁷ Mağrib'e döndükten sonra kardeşi Zeynep dışında ailesi ile görüşmesi ile ilgili bir bilgiye rastlamadık.⁴⁸

Murâbitların hüküm sürdüğü dönemde doğup büyüyen İbn Tûmert, 500/1106 yılında ilim öğrenmek için Endülüs ve doğuya seyahat etmiştir. Bu yolculuğunda Kurtuba, İskenderiye, Bağdat, Mekke ve Medine gibi birçok şehri gezmiş, Gazzâli (öl. 505/1111), Kiya el-Herrâsî, İbn Hamdîn (öl.508/1114) İbn Ebî Rendeka et-Turtûşî ve Şâşî (öl. 507/1114) gibi İslam bilginlerinden ders almıştır.⁴⁹ Doğuda aldığı derslerde Kur'an, hadis ve usul ilimlerini öğrenmiştir. Birçok hadis ezberlemiş, usul ve kelam ilmiyle temayüz etmiştir.⁵⁰

Yaptığı yolculuklarda İslam düşüncesinin yayıldığı ilim merkezlerinde çeşitli fikirleri yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Doğudayken Mu'tezilî, Hâricî, Eş'arî, Hanefî-Mâtürîdî ve Şii düşünce ekollerini görerek İslam dünyasının içinde bulunduğu durumu

⁴¹ Sûs dağlarında İcilliz diye bilinen yerdeki Envargan'da dünyaya geldiği de aktarılmaktadır. Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 178.

⁴² İbn Hallikân, onun doğum tarihini 485 yılının Aşura günü olarak kaydetmektedir. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 53.

⁴³ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 178.

⁴⁴ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun divânü'l-mübtade' ve'l-haber fi tarihi'l- Arab ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultânî'l-ekber.*, thk. Halil Şehade ve Süheyl Zekkar, 4. Bs (Beyrut: Daru'l-Fikr, 2000), 6: 359; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 45; İnan, *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asr)*, 158.

⁴⁵ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 178.

⁴⁶ Ahmet Kavas, "Masmûde" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003), 28: 95.

⁴⁷ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 90-91,124.

⁴⁸ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 167; Ebu Bekir b. Ali Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert ve bidâyetü devleti'l-muvahhidin* (Rabat: Daru'l-Mansur, 1971), 42.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 654.

⁵⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 46.

bizzat gözlemlemiştir. Doğu seyahati boyunca elde ettiği bilgi birikimini Mağrib'e dönerken kullanması, öğrenci olarak gittiği doğudan fakih olarak döndüğünü göstermektedir. On yıl kaldığı doğudaki hayatı hakkında kaynakların verdiği bilgiler oldukça sınırlıdır. En yakın öğrencilerinden olan Beyzak'ın, günlük üslubu ile yazdığı *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert ve bidâyetü Devleti'l-muvahhidin* eseri, İbn Tûmert hakkında ayrıntılı bilgiler verse de bu kitabın ilk bölümünün kayıp olması sebebiyle yalnızca Tunus'tan başlayıp Merakeş'ten Herga'ya giden yolculukları hakkında bilgilere ulaşabilmekteyiz. Öte yandan Beyzak'ın mübalağalı anlatımı ve İbn Tûmert'in öğrencisi olması objektiflik sorununu tetiklemektedir.⁵¹

Doğudaki ilim öğrenme sürecinin ardından Mısır'ın İskenderiye şehrinden başlamak üzere Kuzey Afrika'nın bazı merkezlerine uğramıştır. Bunlar sırasıyla Mehdiye, Munastır, Tunus, Kostantine, Bicâye, Mellale, Tilimsan, Fes(Fas), Merakeş, Ağmat, Sûs ve Tinmelel yerleşimleridir. 1 Rebiülevvel 510(14 Temmuz 1116) yılında başlayan geri dönüş yolculuğu, Murâbıtlar'ın başkenti Merakeş'te sona ermiştir. Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn'in (öl. 537/1143) hükümdar olduğu Murâbıt yönetimi ile anlaşılamadığından dolayı Şevval 515(1121)'te doğduğu topraklara çok yakın yerdeki Sûs'e yerleşmiştir. Muvahhid hareketinin doğuşunda önemli bir bölge olan Sûs yerleşkesi, İbn Tûmert'in doğuya yaptığı on yıllık seyahatin ardından bu hareketi yönettiği bölge olmuştur. Muvahhidlerin kurulduğu yer de burasıdır. İbn Tûmert, burada kendisi için bir ev ve hareketin merkezi olacak bir cami inşa ettirmiştir.⁵² Onun hem Herga'da hem de Tinmelel'de cami inşa etmiş olması muhtemeldir.⁵³

Muhammed İbn Tûmert, Mağrib'e gelene kadar karşılaştığı Abdülmü'min, Beyzak ve Venşerîsî gibi güçlü karakterleri yanına almış, bu isimlerle Muvahhid Hareketi'nin ana istişare heyetini oluşturmuştur. Sûs'teyken “*Ben Abdullah'ın oğlu Muhammed'im, ben mehdiyim*” sözleri ile yaptığı Mehdilik kalkışması ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Mehdiliği ilan edince 515(1121) yılında insanlardan biat almaya başlamıştır.⁵⁴

⁵¹ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*.

⁵² İbn Sâhibüssalât, *el-Men bi'l-imâme*, 149.

⁵³ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 304.

⁵⁴ İbn Hallikân'a göre 514(1120) yılında mehdi olduğunu duyurmuştur. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 53.

En yakın arkadaşları, ilk biat eden kişilerdir. Halife Abdülmü'min onun mehdiliğini halk arasında yayan isimdir.⁵⁵ İlk biat anının anlatıldığı bir rivayete göre Abdülmü'min, “*Mehdilik vasfı sadece sende var. Sen Mehdî'sin*” diyerek biat etmiştir.⁵⁶İbn Tûmert, kendisine biat yapıldıktan sonra İcilliz'de üç, Tinmelel'de altı olmak üzere dokuz yıl mehdî olarak yaşamıştır.⁵⁷ Beyzak, Herga'daki ilk günlerinde birkaç gün mağarada barındığını, mağaradaki yaşamından sonra Tinmelel'e geçtiğini belirtmiştir.⁵⁸ İbn Haldun ise, onun Merakeş'ten sonra kabilesinin yanına gitmeden önce Mesfiyüh, Hintate ve İkillîn'e uğrayarak 515(1121) yılında doğduğu topraklara vardığını aktarmıştır.⁵⁹

Murâbitlarla olan mücadelesi, başlangıçta fikri düzeyde devam ederken ömrünün son on yılında siyasi bir kavga haline gelmiştir. O, amel ve inanç alanında kusur işledikleri gerekçesiyle Murâbitlarla yan yana gelmeyi hiçbir surette kabul etmemiştir. Bu karşı çıkış, süreç içerisinde Muvahhid taraftarlarına benimsettiği temel bir öğreti haline gelmiştir. Kabilelerle yaptığı görüşmeler ve oluşturduğu ilim halkaları sayesinde güçlü bir halk kitlesini ardına alan İbn Tûmert, Muvahhid düşüncesini savunanları tek çatı altında toplayarak örgütlemiştir.⁶⁰

Donanımlı ordular kuran Muvahhidler, uzun yıllar Murâbitlarla savaşmıştır. Bu savaşların pek çoğu hezimetle sonuçlanmış olmasına rağmen İbn Tûmert'in taraftarları, en küçük zayıflık göstermemiş, 521(1127) veya 524(1130) yılında Buhayra savaşındaki⁶¹ yenilgiden sonra yeni bir saldırı ile Murâbitları yenerek devlet kurma yolunda kesin bir zafer elde etmiştir. Tam da bu savaş sürerken İbn Tûmert'in hastalığı şiddetlenmiş 14

⁵⁵ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 174.

⁵⁶ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 125.

⁵⁷ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 123.

⁵⁸ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 33.

⁵⁹ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 303.

⁶⁰ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 176.

⁶¹ Zehebi'nin aktardığına göre, 524 yılında gerçekleşen bu savaşta Muvahhid ordusu 20 bin kişidir. Ele geçirdikleri Buhayra bahçesi savaşın ismini belirlemiştir. Savaşta 13 bin kişi ölmüştür. Şemsüddîn Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Âvâd Marûf (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâmî, 2003), 11: 417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 660; İbn Haldun, onun Buhayra savaşından dört ay sonra öldüğünü aktarmıştır. Bk. İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 305.

Ramazan 524(21 Ağustos 1130) yılında vefat etmiştir.⁶² Muvahhidlerin yoğunlukta yaşadığı bölgedeki Tinmelel Camii'ne defnedilmiştir.⁶³

İbn Tûmert öldükten sonra Muvahhidler derhal Abdülmü'min'e biat etmiştir. İbn-i Ebi Zer'in, İbn-i Sahibi's-salât'tan yaptığı nakle göre, İbn Tûmert'in ölümü üç sene halktan gizlenmiştir. Öldüğü haberi *Onlular* grubundan başka kimse ile paylaşılmamıştır.⁶⁴ Abdülmü'min bu sırrı üç yıl sonra açıklamıştır.⁶⁵

Kaynaklarda İbn Tûmert'in karakteri, fiziki ve ahlaki özelliklerine temas eden pek çok ifade yer almaktadır. Biz bunlardan bazılarını burada yer veriyoruz. İbnü'l-Kattân, onu “orta boylu, geniş ağızlı, serçe parmağında etten mührü olan, iffetli ve kadınlara mesafeli biri” diye tarif etmiştir. Ahlaki açıdan ise “azimli, cömert, hakikati takip eden, kınayanın kınamasından çekinmeyen, hadis, fıkıh ve kelam ilmine son derece düşkün; çocukluğundan beri Kur'an'a ve mescitlere bağlı, çocuk olmasına rağmen olgun davranışlar sergileyen, şehvi arzulardan uzak duran, taklitten kaçınan ve çalışkan bir kişilik” diyerek onun karakterini betimlemiştir.⁶⁶ Bir strateji olarak baskıdan çekindiği ve bir eylem yapacağı durumlarda insanlar onu deli sansınlar diye anlamsız sözler sarf ettiği ya da deli gibi davrandığı söylenmiştir.⁶⁷

Tabakât kitaplarında İbn Tûmert'in uzun boylu, esmer tenli, ince yüzlü, seyrek dişli, çukur gözlü ve sağ yanağında siyah belirgin bir ben olduğu geçmektedir. Onun siyasette mahir, zeki, kurnaz ve sır saklayabilen bir karaktere sahip olduğu ifade edilmiştir. Masmûde kabilesine Kur'an öğrettiği ve bu konuda çok zorlandığı kaynaklarda geçmektedir.⁶⁸ İbn Ebî Zer', onun ilmi yetkinliğinin yanı sıra kan dökme konusunda da son derece cesur olduğunu söylemiştir. Ona göre dünyada zevk uğruna yaşayanların hemen öldürülmesi gerekmektedir.⁶⁹

⁶² İbn Haldun vefatını 522 olarak vermiştir. Bk.: İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 305; İbn Ebî Zer', İbn Tûmert'in kronolojik tarihlemeleriyle alakalı en doğru bilgilerin İbn Sahibu's-salât'tan gelen rivayetler olduğunu ifade etmiştir. Müellif, İbn Raşık el-Müveysi isimli birinden İbn Tûmert'le ilgili “516 yılında biat, 524 yılında vefat” ifadesini nakleder. İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 181.

⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 53; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8: 660; İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 180; İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 123.

⁶⁴ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 305-306.

⁶⁵ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 184; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 306.

⁶⁶ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 90-91; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 46.

⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 46; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 409.

⁶⁸ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 183.

⁶⁹ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 181.

Bu özelliklerin yanı sıra nevi şahsına münhasır bir kişi olarak yaşamış olan İbn Tûmert, hareketli yaşam tarzı, münazaracı kimliği, öğrenme ve öğretme merakı ile öne çıkmıştır. Hayatı boyunca sevenleri onun kutsiyetine inanmıştır. İnsanlar onu görebilmek için uzaklardan gelmiş ve davasına ortak olmuştur. Öldükten sonra bile sevenleri onun için birçok şiir yazmıştır. Bir şiirde onun etkisi şöyle anlatılır:

Onun etkisi haberlerine muhtaç etmez seni,
Gözlerinle onu görüyor gibisindir sanki.⁷⁰

Zehebî, İbn Tûmert'in karakterini edebi ifadelerle anlatan şu paragrafı aktarmıştır:

“Zenginlikte öncü, Süreyyâ'da zirvedir. Bir ruh ki, hayat suyunun can veren suyu olmadan döküldüğünü görür. Alacakaranlıkta tan yerinin emeklemesi gibi emekleyene kadar Murâbıtlar Devleti onu fark edemedi. Dünyada bir seda bıraktı. Azığı, kız kardeşinin her gün getirdiği bir somun ve birazcık yağdan ibaretti. Dünya ona çok geldiğinde de durum değişmedi. Dostları, elde ettikleri şeylerin daha da çoğalmasını istedi. O ise, hepsinin yakılmasını emretti ve şöyle dedi: “kim dünyayı isterse onu yanımda görmem. Ahireti isteyen ise Allah verecek.”⁷¹

Genel anlamda İbn Tûmert İslami ilimlerde yetkin, gûnahtan sakınan, züht hayatı süren, saygın, sade bir hayat yaşayan, yılgınlık göstermeyen, sürekli iyiliği emreden, çok mütevazı, mütedeyyin, güler yüzlü, asa ve su kırbasından başka varlığı olmayan; kararlı, gözü pek, akıllı, ileri görüşlü, Arapça ve Berberîce'yi fasih konuşan, kötülükten uzaklaştıran ve bunu zevkle yapan, bu uğurda her türlü zorluğa göğüs geren birisidir.⁷² O bu yetkinliğini önce kendi kavmine sarfetmiştir. Onlara Berberî dilinde tevhid konusunda yazdığı *Mürşide*'yi öğretmiştir.⁷³

1.2.1. Soyu

İbn Tûmert, Masmude kabilesinin Herga koluna mensuptur. İbn Ebî Zer' onun Büyük Atlas'ta bulunan Sûs'un kuzeyindeki Kenfisililerden(Kintafe) olabileceğine dair bir bilgi paylaşır.⁷⁴ Ancak mehdiliğini ilan ettikten sonra soyunun Hz. Peygamber'e dayanması konusunda tartışmalar başlamıştır. Çünkü mehdi, mutlak ve tartışmasız bir otorite

⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 54.

⁷¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 420.

⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 655; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 408-409,420.

⁷³ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 303.

⁷⁴ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 172.

olmalıdır. Bu bakımdan hadislerde belirtilen mehdinin nitelikleri ile birebir uyum sağlamalıdır.⁷⁵

İbn Tûmert kaynaklardaki bilgilere göre 515(1121) yılında mehdiliğini ilan etmiştir. Mağrib'e dönerken kurduğu ilim meclislerinde yanına aldığı kişiler ona ilk biat edenlerdir. Bu kişiler mehdiliğin şartı gereği onun Peygamber soyundan geldiğini iddia etmişlerdir. Ancak kaynaklarda Peygamber soyundan geldiğine dair nakiller tartışmalıdır. Bazı bilginler İbn Tûmert'in peygambere uzanan bir soy bağı olmadığı görüşündedir. Zira bu soy bağı kendi taraftarları tarafından silsile haline getirilmiş bir kurgu olabilir. Çünkü kişinin mehdi vasıflarına sahip olması için Peygamber soyundan gelmesi gereklidir. Özellikle mehdilikle ilgili rivayetlerde Mehdi'nin nesebi, hüküm süresi, zuhur edeceği yer ve zaman hususu önem arz etmektedir.⁷⁶ Bu bakımdan kaynaklarda İbn Tûmert'in Hz. Hasan'a dayanan soy bağını görmemiz mümkündür.

İleride de anlatılacağı üzere İbn Tûmert, İcilliz'deki ilk müritlerine tevhit, kıyamet ve imamet konularında sohbetler yapmıştır.⁷⁷ Zamanla çevre kabilelerin ileri gelenlerini yanına çekmeyi başarmıştır. Başlangıçta *emri bil maruf ve 'n-nehy anil münker* ilkesinin sadece *iyiliği emretmek* anlamına gelen 'emr bi'l-maruf' kısmını anlattığı anlaşılmaktadır. Çünkü ilk sohbetlerinde müritlerine kan dökmeyi yasaklamıştır.⁷⁸ Yine bu sohbetlerde başlangıç seviyesinde mehdi konusuna giriş yapmış, özellikle soyu ile alakalı konular üzerinde durmuştur. Zamanla müritleri, hadislerde anlatılan mehdiye karşı sevgi bağı kurmuştur. Müritler kendi aralarında sık sık mehdinin vasıfları ve fazileti hakkında tartışmıştır. İbn Tûmert, müritlerinin istediği seviyeye geldiğini anladığında Murâbıtlar Devleti'nin zalim ve kafir bir devlet olduğundan, yanlış bir yönetim benimsediğinden ve onların kıyamet alameti olabileceğinden bahsetmiştir.⁷⁹

Onun az sayıdaki müridi, adil bir yönetimin yalnızca mehdi sayesinde mümkün olduğunu dillendirmeye ve buna inanmaya başlamıştır. İcilliz ve Tinmelel halkı bir gün çok sevdikleri İbn Tûmert'in ağzından “*ben Muhammed b. Abdillâh'ım, ahir zaman mehdisiyim*” sözlerini duyunca derhal ona biat etmişlerdir.⁸⁰ Bundan sonra bir Mehdi

⁷⁵ Soyu ile ilgili tartışmalar için bk. İnan, *Devletü'l-İslam fî'l-Endelüs(III.Asır)*, 159-160.

⁷⁶ Mahmut Çınar, *Tarihte ve Günümüzde Mehdilik*, 2. Bs (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 121.

⁷⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları-Siyasi tarih*, 205-206.

⁷⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 414.

⁷⁹ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 89.

⁸⁰ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 89.

olduğu için kendisinin Hz. Ali soyundan geldiğini ileri sürmüştür. 515(1121)'te *Masum İmam ve Mehdi* olduğunu duyurarak ilk defa biat almıştır.⁸¹

Kaynaklarda İbn Tûmert'in soy bağı gösteren bazı silsilelere yer verilmiştir. Örneğin, İbn Haldûn şöyle bir soy bağı kaydetmiştir: Muhammed b. Abdillâh b. Abdîrrahman b. Hûd b. Halid b. Temmam b. Adnan ibn Süfyan b. Safvan b. Cabir b. Ata' b. Rabah b. Muhammed "min veledi" Süleyman b. Abdillâh İbn Hasen b. el-Hasen b. Ali b. Ebi Talib. İbn Haldûn, bu silsileyi kabul edip etmediğini söylemese de bazı tarihçilerin bunu aktardığını dile getirmiştir.⁸²

Merakûşî, onun kendi el yazısıyla soy silsilesini yazdığına dair bir kayıt düşmüştür.⁸³ Bu silsileyi nakleden İbn Hallikân(öl.681/1282) ise İbn Haldun'dan biraz farklı olarak şu soy bağı nakletmiştir: Muhammed b. Abdillâh b. Abdîrrahman b. Hûd b. Halid b. Temmam b. Adnan b. Safvan b. Süfyan b. Cabir b. Yahya b. Atâ b. Rabah b. Yesar b. el-Abbâs b. Muhammed b. el-Hasen b. Ali b. Ebî Talib.⁸⁴ *Hulelû 'l-mûşîye* müellifi(h.8.asır) ise birkaç küçük değişiklikle birlikte benzer bir soy bağı zikretmiştir. Aynı müellif bu soy bağı Ebu Ali İbn Raşîk'in *Şeceratü ensâbi'l-hulefâ ve'l-ümerâ* kitabından aldığını belirtmiştir.⁸⁵

Nazm müellifi İbnü'l-Kattân, Mehdi İbn Tûmert'in üç farklı soy bağından bahseder. Bu soy bağlarının ortak yönü ise hepsinin de Hz. Hasan'a dayanmasıdır.⁸⁶ Zikredilen bu silsileye rağmen soyunun Peygambere dayandığı konusunda şüpheler vardır. Beyzak ve İbnü'l-Kattân gibi kendisine yakın olan isimler bu soy bağı kabul ederken, Zehebî gibi bilginler böyle bir ilişkiyi doğru bulmamıştır.⁸⁷ Bazı kaynaklarda bu soy bağı ilk kez İbn Matruh el-Kaysî isminde bir tarihçinin ortaya attığı ileri sürülmüştür.⁸⁸

⁸¹ Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm*, 11: 414.

⁸² İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldun*, 6: 301.

⁸³ Merrâkûşî, *el-Mu'cib*, 178.

⁸⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 46.

⁸⁵ *el-Hulel 'ül-mûşîye*, 103.

⁸⁶ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü 'l-cümân*, 88.

⁸⁷ Adıgüzel, *el-Mehdi*, 25; Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm*, 11: 408.

⁸⁸ İbn Ebî Zer', *Enîsü 'l-muṭrib*, 172.

1.2.2. Künye ve Lakapları

Tarihi bir şahsiyetin ilmi, siyasi ve sosyal yönüne ışık tutması açısından nispetler önemlidir. *Mehdî, Masmûdî, Hergî, Mağribî*,⁸⁹ *Mâsum, Fâtımî, Sûsî, Berberî, el-İmam, el-Fakîh* ve *Esâfû* isimleri, İbn Tûmert'e izafe edilen künye ve lakaplardandır. Irk olarak *Berberî*, doğduğu yere nispetle *Sûsî*⁹⁰, mensup olduğu kola nispetle *Hergî*, insanları iyiliğe teşvik etmesi ve mehdiliğin gereği açısından *Ma'sûm*⁹¹, İmameti farz görüp mehdi olması yönüyle *İmâm* ve *Mehdî*⁹², fıkıh ve kelam usulünde bilgi birikimin fazla olması ve Mâlîkî fakihlere muhalefet ettiği için *el-fakîh* nispetleri ile anılmaktadır. Mensubu olduğu kabileye nispetle *Masmûdî* diye de anılmıştır. *Esâfû* lakabı esasen babasına verilen bir isimdir. Yaşadıkları bölgenin camisinden ailece sorumlu oldukları için “*mescidin kandillerini yakan*” anlamında⁹³ bu lakabın ailenin tüm üyeleri için kullanıldığı muhtemeldir. Dolayısıyla İbn Tûmert için de bu lakap kullanılmış olabilir. Nitekim İbnü'l-Kattân, bu ismin İbn Tûmert için verildiğine işaret etmiştir.⁹⁴

Mehdî künyesi ilk kez Muvahhid Hareketi'nin en yüksek danışma organı olan “onlular” tarafından verilmiştir.⁹⁵ Bu isimden önce ona *imam* ya da *fakih* diye hitap etmişlerdir. *Herga* lafzının sonuna eklenen nispet ya'sı Mağrib sınırlarında bulunan Musâmede kabilesine mensubiyet için kullanılır.⁹⁶ İbn Haldûn, İbn Tûmert'in babasının şeyh anlamına gelen *emgar*⁹⁷, *Abdullah* ve *Tûmert* diye isimlendirildiğini kaydeder.⁹⁸ Benzer şekilde *Hulel* yazarı da *Tûmert*, *emgar* ve *esâfû* künyelerinin babasına verildiğini belirtmiştir.⁹⁹ İbnü'l-Kattân, *Tûmert* lakabının babasına kız kardeşi tarafından verildiğini ifade etmiş, babası için *şeyh*, *emgar* ve *Abdullah* lakaplarının da kullanıldığına dikkat çekmiştir.¹⁰⁰

⁸⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 408.

⁹⁰ İnan, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs(III.Asır)*, 156.

⁹¹ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 11; İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 61.

⁹² Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 42; İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 61.

⁹³ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 90.

⁹⁴ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 89-90.

⁹⁵ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 88.

⁹⁶ Herga kabilesinin Musa b. Nusayr'ın buraları fethi esnasında geldiği rivayet edilir. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 55.

⁹⁷ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 301; Emgar: Masmûdeliler'in reisleri konumundaki şeyhlerdir. Kavas, “Masmûde”, 28: 95.

⁹⁸ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 301.

⁹⁹ *el-Hulel'ül-müşîye*, 103.

¹⁰⁰ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 88.

Hız. Peygambere uzanan soy bağı sebebiyle İbnü'l-Esîr (öl. 630/1233) gibi bazı tarihçiler ona *alevi* ve *hasenî* nispetlerini ilave etmiştir.¹⁰¹ Kaynaklarda soyu Hız. Peygamber'in torunu Hız. Hasan'a nispet edilmesine rağmen 'seyyid' ya da 'şerif' lakabı ile anılmamıştır. Ancak kendisine son derece bağlılığı ile bilinen İbnü'l-Kattân, *Fatimî* nispetini onun ismine eklemiştir.¹⁰² Bazı kaynaklarda *Tûmert* isminin babasının ismi Ömer'in Berberice'deki küçültme formu olduğu belirtilmiştir.¹⁰³ Murâbitlar Devleti'nin ilk halifesi Abdülmü'min'in İbn Tûmert için "el-İmâmü'l-mâsum" ve "el-Mehdiyyü'l-mâlum" terkiplerini kullandığı bilinmektedir.¹⁰⁴

1.2.3. İlmi Kişiliği ve Yolculukları

İbn Tûmert hakkındaki en meşhur bilgi, doğuya yaptığı ilim yolculuğudur. Bu bilgi neredeyse bütün kaynaklarda geçmektedir.¹⁰⁵ Henüz küçük yaştayken ailesinin cami ile olan sıkı bağı sayesinde Kur'an öğrenimi ve temel dini meselelerde kendisini yetiştirmiştir.¹⁰⁶ Delikanlı çağlarında öğrenme merakı, onu ilim yolculuğuna sevk etmiştir. Bu amaçla önce Endülüs'e sonra da doğuya gitmiştir. Çağdaş araştırmalarda ilim öğrenmek için uğradığı dönemin ilim merkezi Kurtuba'da İbn Hazm'dan tevarüs eden Zahirî fikhını öğrendiği yönünde bilgiler yer almaktadır.¹⁰⁷ 500(1106) yılında Irak'a gittiğinde ise önde gelen alimlerden ders almıştır. Aynı zamanda bölgenin meşhur kahinleriyle de görüşmeler yapmıştır.¹⁰⁸

İbn Ebî Zer' onun özellikle kelim ilminde(usûlü'd-dîn) temayüz ettiğini belirterek¹⁰⁹ "kendi çağında kelim ve itikad ilimlerinde tekti" ifadesini kullanmıştır.¹¹⁰ Zaten yazdığı eserlerin büyük çoğunluğu tevhid, iman ve itikat temalı kelim kitaplarından

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 654; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 408.

¹⁰² el-İmâm el-Mehdî Eba Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Fatimî ifadesini kullanmaktadır. Bk İbn Kattân el-Merrâküşi, *Nazmü'l-cümân*, 103.

¹⁰³ Watt - Cachia, *Endülüs Tarihi*, 109.

¹⁰⁴ Muhammed İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, thk. Ammar Talibî (Cezayir: Vüzareti's-Sekâfe, 2007), 31.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 654; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 301; *el-Hulel'ül-müşîye*, 103; Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 178; Ebü'l-Abbâs İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fî ihtisâri ahhâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. Ma'ruf Beşşar Avvâd ve Mahmud Beşşar Avvâd (Tunus: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2013), 1: 334.

¹⁰⁶ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 90.

¹⁰⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları-Siyasi tarih*, 203; Ahmed İbn Sûde, *el-Mevsûatu'l-âmmeli târihi'l-Mağrib ve Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-Emîr li's-Sekâfe ve'l-Ulûm, 1995), 2: 320.

¹⁰⁸ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 301-302.

¹⁰⁹ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 172.

¹¹⁰ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 173.

oluşmaktadır. Aynı zamanda çok hadis ezberlemesi ve inanç esaslarına hakimiyeti yanında dil ve fesahat becerisi ile öne çıkmıştır. Lügat ve Edebiyat ilimlerine hakimiyeti, dili kullanma becerisi, münazara ve cedel toplantılarındaki yetkinliğinde kendisini göstermiştir.¹¹¹ Siyasi başarısının arkasında da hitabet gücü olduğu muhakkaktır. İslami ilimlerin temel alanlarında elde ettiği birikim onu fıkıh, kelam ve hadis ilimlerinde söz sahibi yapmıştır. Nitekim İbnü'l-Esîr, onu fakih, ahlaklı, şeriata hakim, hadis hafızı, kelam ve fıkıh usulüne yatkın, Arapçayı iyi konuşan, dindar ve ibadete düşkün biri olarak tanımlamıştır.¹¹² Bu nakiller İbn Tûmert'in siyasetçi kimliğinin arkasında başarılı bir ilmi yetkinliğin olduğunu ortaya koymaktadır.

İbn Tûmert'in Kur'an ve hadislere hakimiyeti eserlerinden hemen anlaşılmaktadır. Onun Kur'an'a olan hakimiyeti Murâbıtlar Hükümdarı Ali b. Yusuf'un da dikkatini çekmiş, vezirlerine ona karşı dikkatli olunması uyarısında bulunmuştur.¹¹³ O, savunduğu görüşlerin neredeyse tamamını Kur'an ve hadislerden yola çıkarak izah etmiştir. Yine düşüncelerini izah ederken görüşlerine uygun ayet ve hadisleri seçerek genellikle Zahirî bir yorum getirdiği görülmektedir. Birçok yerde nassların zahirine göre yorumda bulunması Selefi çizgide kaldığını ya da Zahirî mezhebini takip ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu durum onun mezheplerin yöntemlerini kavradığına işaret etmektedir.¹¹⁴

Bazı müellifler, İbn Tûmert'in usul açısından Eş'ari çizgiyi benimsediğini söylemiştir. Tâceddin es-Sübkî (öl. 771/1370), *Tabakat*'ta İbn Tûmert'i "*İnsanları doğru yola davet eden, inancı sağlam bir Eş'ari ve adil bir yönetici*" şeklinde tarif etmiştir.¹¹⁵ Sübkî, İbn Tûmert'i altıncı tabaka Şâfiî alimler arasında zikretmiş, onun salih, zahid, mütevazı ve fakih bir adam olduğunu ifade etmiştir. Ona göre İbn Tûmert, emir bil maruf nehiy anil münker misyonunu üstlenmiş, sert mizaçlı, ibadete son derece düşkün, gözü kara bir yiğit, sağlam iradeli, fasih konuşabilen ve acıya dayanıklı; amelde Şâfiî itikatta Eş'arî mezhebine mensup biridir.¹¹⁶ Kaynaklardaki bilgiye göre, Fas şehrine geldiğinde inanç ve itikat esaslarını öğretirken Eş'arî mezhebinin yöntemlerini kullandığı için sürgün

¹¹¹ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mu'trib*, 181.

¹¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 654.

¹¹³ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 304.

¹¹⁴ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 76.

¹¹⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 16.

¹¹⁶ Tâceddin es-Sübkî, *Ṭabaqâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülfettah el-Hulv ve Mahmut Muhammed et-Tanâhî, 3. Bs (Hicr, 1992), 6: 109.

edilmiştir.¹¹⁷ Öte yandan İbn Haldun, onun *Tevhid* ve *Mürşide* risalelerini Eş'ari mezhebine göre telif ettiğini ifade etmiştir.¹¹⁸

İbn Tûmert için *fakih* lakabının kullanıldığı da bilinmektedir.¹¹⁹ *Eazzü ma yutlab*'da asıl ve fer'e dair hükümleri, umum, husus, mutlak lafızları ve ferî-amelî meseleleri ihtiva eden konuları uzun uzun anlatması ile fıkıhtaki yetkinliği anlaşılmaktadır.¹²⁰ Doğduğu topraklarda Mâlikî mezhebine mensup nüfuzlu fakihlerin varlığı, Kurtuba'da ve Doğu'da Zahirî ve Şafîî ilim meclislerinde okuması, onun fıkıh ilminde yetkinleşmesine zemin hazırlamıştır. Beyzak'ın aktardığı bir rivayet onun fikhî melekesine bir örnektir. Bu rivayete göre İbn Tûmert, Kostantine'ye gittiğinde bir hırsıza(hallal) ölüm cezası verileceğini öğrenince, şeriatta "*hırsızın cezası el kesmektir*" diyerek dinen yanlış olan bu cezayı düzeltmiştir.¹²¹

Zehebî'nin aktardığına göre Fes şehrine gittiğinde emr bil maruf ilkesi ile daha müdahaleci bir hale gelmişti. Kurduğu ilim halkalarında itikadi esasların anlatımında Eş'arî metodunu kullanmıştır.¹²² Ancak Mağrip halkı kelim ilminden hoşlanmazdı. Bu ilmin anlatıldığı ders meclislerine girmiyorlardı. Bu bölgeye kelim ilmini sokan kişiler fakihlerle yapılan bir toplantı ile ikna edilmek istenirdi. Fakihler, İbn Tûmert'i ikna edemeyince yöneticilerden onun şehirden sürgün edilmesini isterlerdi.¹²³

Mâlikî fikhının baskın olduğu Mağrib'deki ulemanın selefi ve zahiri bir yolu benimsemesi sebebiyle halk kelim ilmine hemen alışmamıştı. Mağrib uleması, uzun yıllar boyunca selefi çizgide kaldığı için kelim ilmi ile ilgilenenleri sevmezlerdi.¹²⁴ İbn Haldun, Mağrib fakihlerinin müteşâbihleri Eş'arî Mezhebi'ne göre anlattığı için İbn Tûmert'ten hoşlanmadıklarını söylemiştir.¹²⁵

İbn Tûmert doğu gezisi bitince İskenderiye ve Kuzey Afrika'nın bazı şehirlerine uğrayarak Merakeş'e kadar gelip yerleşmiştir. Onun kelim ilmini ders olarak okutması,

¹¹⁷ İbn Sâhibüssalât, *el-Men bi'l-imâme*, 160.

¹¹⁸ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 302.

¹¹⁹ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 12; İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 93.

¹²⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 45-67, 83-156.

¹²¹ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 12.

¹²² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 413.

¹²³ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 184.

¹²⁴ Fas selefilığının oluşum sürecinin detayları için bk. Gökhan Bozbaş - Birol Akgün, "Arap Mağrip Devletlerinde Selefilik", *Akademik Ortadoğu* 12/2 (2018): 7-11.

¹²⁵ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 303.

Cuma vaazlarında devlet idaresini ve Mâlikî fakihlerin tutumlarını eleştirmesi herkesin dikkatini çekmiştir. Yusuf b. Taşfîn'den beri devlet kademelerinde sözü geçen fakihler Ali b. Yusuf'a onu bir şekilde susturması talebini iletmiştir. Ali, İbn Tûmert ile fakihlerin bir arada olduğu münazara meclisi kurdurmuştur. Rivayete göre İbn Tûmert, bu münazarada galip gelmiştir. Felsefî kelâmın ilgi görmediği, *İhya* gibi eserlerin okunmasına karşı çıkıldığı Mağrib'de Mâlikî fakihler İbn Tûmert'in bu yöntemini hoş karşılamamıştı.

İbn Tûmert'in Murâbitlar'ı eleştirdiği noktalardan biri de selefî anlayışa göre bir politika izlemeleriydi. O, müteşâbih ayetleri tevil etmeden anlamaya çalışan alimlere karşı katı bir muhalefet içindeydi. Onun kelâm ve münazara konusundaki yetkinliği fakihler ve devlet idaresi tarafından hoş karşılanmıyordu. Tilimsan, Fes ve Merakeş'te yaptığı münazara ve cedel toplantılarında bu durum hissedilmektedir. Zehebî, İbn Tûmert'in felsefî konulara temas ettiği gerekçesiyle devlet idaresi tarafından ölüm, hapsedilme ve sürgün gibi cezalarla anıldığını nakletmektedir.¹²⁶ Bu durum, kelâm ilminin Mağrib topraklarına geç ulaştığının bir göstergesidir.

Merakeş'teki münazara yoğun tartışmaların yaşandığı ve İbn Tûmert'in muhalifliğine zemin hazırlamış bir toplantı olmuştur.¹²⁷ Ali b. Yûsuf b. Taşfîn döneminde Murâbit veziri Malik b. Vûheyb gibi isimler kelâm ilmi ile uğraşanlara şiddetle karşı çıkıyordu. Bu ilimle uğraşanları düşman görüyorlardı. İbn Vûheyb, aslında alim ve dürüst bir yöneticidir. Ancak bu münazarada İbn Tûmert'in Mâlikî fakihlere üstün gelmesinden sonra onun bilgi kaynaklarına dair yaptığı yoruma karşı çıkmış, bu tür kelâmî düşüncelerin halkın inancına zarar vereceği endişesine kapılmıştır. Elbette vezir İbn Vûheyb'in karşı çıktığı düşünce sadece bu değildi. İbn Tûmert'in halk arasında devlet yönetiminin değişmesi gerektiğine dair ileri geri konuşması Murâbit yönetimini rahatsız ettiği kadar onu da rahatsız etmişti. Çünkü İbn Tûmert, İslâm dinine göre bir yaşayış olmaması sebebiyle bu yönetimin derhal değişmesi gerektiğini savunuyordu. Sırf bu çekişme yüzünden onun Merakeş'ten kaçarak Tinmelel'e yerleştiği söylenmiştir.¹²⁸

¹²⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 414.

¹²⁷ Bu münazara toplantısının içeriğinin detayı için bk. Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 185-186.

¹²⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 49; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 411; Beyzak, şehirden ayrılma sürecini uzun uzun anlatmıştır. Bk. Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 27-29.

Bir defasında Fes valisi de İbn Tûmert ile münazara yapmaları için fakihleri toplamış ancak bu fakihler kelimine yabancılığından dolayı münazarayı kaybetmiştir. Sübkî, bu toplantıya katılan fakihleri boş bir hava şeklinde tanımlamıştır.¹²⁹ Bu münazara ile Merakeş'te yapılan münazaranın aynı içerikte olması muhtemeldir.

İşte bu toplantıdan sonra İbn Tûmert Merakeş'e sürgün edilmiştir. Merakeş'te bulunan Murâbıt hükümdarı İbn Taşfîn, İbn Tûmert'i daha önceden duymuştu. O da fakihlerle onu buluşturan bir münazara düzenlemiş ancak Mâlikî mezhebinden olan bu fakihler münazara ve cedel ilmine vakıf değillerdi. Sadece İbn Taşfîn'in veziri Malik b. Vûheyb, İbn Tûmert'in kelama dair konuşmalarına ve düşüncelerine karşı fikir beyan edebilecek düzeyde bilgili bir fakihti. İbn Vûheyb, hükümdar İbn Taşfîn'i İbn Tûmert konusunda uyardı. İbn Vûheyb'e göre fakihlere felsefi düşüncelerini ifade eden bu kişi, devlet idaresi açısından bir yıkım oluşturmaktadır.¹³⁰

Mâlikî Selefilîği diyebileceğimiz bu yaklaşıma İbn Tûmert en başından beri karşı çıkmış, Murâbıt idaresindeki fakihlerin teşbih ve teciime düştüklerini iddia etmiştir. Bu yaklaşımı sebebiyle birçok defa ölüm tehlikesi atlatmıştır. İbn Vûheyb, Ali İbn Taşfîn'e İbn Tûmert'in öldürülmesini teklif etmişse de fukahâ meclisi dinen bunun doğru olmadığına karar vermiş, yalnızca hapis cezası verilebileceğini öngörmüştür.¹³¹ Bu olaylardan sonra İbn Tûmert ve arkadaşları Tinmelel'e¹³² yerleşmiştir. İbnü'l-Kattân, onun Merakeş'ten sonra İccilliz tepelerinde üç sene kaldığını, bu dönemde Abbasiler'in başında Müsterşid-Billâh'ın(öl. 529/1135) olduğunu ve İbn Tûmert'in muhacirlere dersler verip kabilelere konuşmalar yaptığını aktarır.¹³³ İbn Haldun da aynı şekilde İbn Tûmert'in Herga'daki üç yılın ardından Tinmelel'e yerleştiğini ve ölene kadar burada kaldığını aktarmıştır.¹³⁴

¹²⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 6: 116.

¹³⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8: 655; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 50; Bazı kaynaklarda İbn Vûheyb'in kitap yazdığı, kütüphanesinde felsefe ve mühendisliğe dair kitaplar yer aldığı belirtilmiştir. Bk. Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 185.

¹³¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 6: 116.

¹³² Tinmelel, tinemelül veya tinümellel şeklinde okunması mümkündür. bk. 4.dipnot: Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 6: 116. İbn Hallikân Tinmelle şeklinde okunmasının daha doğru olduğunu söylemiştir. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 55.

¹³³ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 78.

¹³⁴ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 304.

İbn Haldun, Mağrib’e döndüğünde onun “*ilim fışkıran bir okyanus ve dinde parlayan yıldız*” haline geldiğini söylemiştir. Bu övgüyü yapan İbn Haldun, İbn Tûmert’in ilim yolculuğunu şöyle anlatır:

“O, doğudayken Ehli Sünnet’in Eş‘ari imamlarından ders almış, akli delillerle selefi akideyi savunmak ve bidat ehlinin batıl düşüncelerini çürütmek amacıyla onların yöntemini benimsemiştir. Bunun yanında müteşâbih ayet ve hadislerin tevili konusunda bu alimlerin görüşlerini öğrenmiştir(...) Bu görüşleri Mağrib ehline açıklayarak onları teville ve akâid konularının tamamını Eş‘arî mezhebine göre inanmaya yönlendirdi.”¹³⁵

İbn Tûmert, Tinmelel’den önce doğduğu yerdeki Herga kabilesi ile bir araya gelerek ilim meclisleri kurmuştur. Onun bilgi birikimi, dünyalık bir beklentisi olmaması ve davetini kendi kabilesinin içerisinde başlatması Muvahhid Hareketi’nin teşkilatlanmasında etkili olmuştur. Gittiği her yerde bir mescid inşa ettiği gibi İcilliz’de de mescid inşa etmiştir.¹³⁶ Buradaki halkın anlayacağı dilde akide metinleri derlemiştir.¹³⁷ Mehdiliğini ilan edip halkın kendisine biat etmesiyle beraber *Tevhid Risalesi*’ni yazmıştır. Rivayete göre Muvahhid taraftarlarının bu kitabı ezberlemeleri şart koşulmuştur.¹³⁸ Zehebî, onun ders halkasına gelenlerin genelde toy gençlerden oluştuğunu aktararak onların Deren Dağları’nın en akıllı ve en ahlaklıları olduğunu söylemiştir. Zehebî, İbn Tûmert’in konakladığı bu yerin kar eksik olmayacak kadar yüksek dağlardan, yürünmesi zor ve engebeli yollardan meydana geldiğini nakletmiştir. Aynı zamanda bu dağların dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı çok korunaklı ve sağlam olduğunu ifade etmiştir.¹³⁹ Bu sarp yokuşlarda Herga kabilesine İcilliz’de(İcilli ya da İkillîn¹⁴⁰de olabilir) üç yıl ders vermiştir.

Çoğu eğitimsiz olan Herga halkını bir taraftan Murâbitlara muhalif olarak yetiştirirken diğer yandan inanç ve itikat konularında dersler vermiştir. Bu derslerde Murâbitlar’ın müteşâbihleri tevil etmeyerek teccime düştüğünü ve tekfir edilmeleri gerektiğini ileri sürmüştür. Bu suretle kendi kabilesine verdiği fetvalarda başta Lumtûne kabilesi olmak

¹³⁵ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 302.

¹³⁶ İbnü’l-Kattân, *Nazmü’l-cümân*, 135.

¹³⁷ Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 6: 116.

¹³⁸ İbnü’l-Kattân, *Nazmü’l-cümân*, 129,173,176.

¹³⁹ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 11: 412.

¹⁴⁰ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 303.

üzere bütün Murâbit halkına karşı cihat etmeyi, onların kadınlarını esir alıp evlenmeyi, mallarına el koyup çocuklarını devşirmeyi caiz görmüştür.¹⁴¹ "Ateş ehlinde iki sınıf vardır, henüz onları görmedim(...)giyinmiş, çıplak kadınlar ki bunlar Allah'a boyun eğmekten uzaklaşmıştır. Bunlar, başkalarını da baştan çıkarırlar(...)"¹⁴² hadisinde anlatılan kadınların Murâbitlar Devleti'nin vatandaşları olduğunu ileri sürerek bu durumun kıyamet alameti olduğunu savunmuştur.¹⁴³ Bu şekilde yetişen Muvahhidler ilerleyen süreçte binlerce Müslümanın ölümüne sebep olmuştur.

İbn Tûmert'in radikal söylemleri ile Tinmelel'deki Herga kabilesinin mensuplarını cihada teşvik etmesi, Murâbitlar'a karşı kırktan fazla saldırı ile sonuçlanmıştır. Bu saldırıların çoğunda Muvahhidlerin kaybeden tarafta olmasına rağmen yılgınlık göstermeyişinin temelinde, söz konusu radikal söylemler yatmaktadır. Dini yaşantının zayıfladığı iddiası, Kur'an ve hadislerin yanlış yorumlanması, Mâlikî fakihlerin keyfî fetvaları ve halkın tevhid esaslarından koptuğu yönündeki söylemler İbn Tûmert'in ileri sürdüğü iddialardandır. Tarih boyunca bu tür hareketler, siyasi hedeflere ulaşma pahasına dini söylem ve argümanları ön plana çıkararak kendi anlayışlarına göre şekillenen dini teoriği, devlet yönetimini ele geçirerek pratiğe yansıtmayı amaçlamıştır.¹⁴⁴

Yaşanan bu hadiselerin dini aşırılığa kapı aralaması olası bir durumdur. Zaten Muvahhidler Devleti kurulana kadar İbn Tûmert ve taraftarlarının yürüttüğü eylemlerin görünümü, terör eylemi şeklindedir. Elbette terörün 'dini' ve 'İslâmî' kelimeleri ile yan yana kullanılmasının haklı bir yanı olamaz. Kabilecilik anlayışı gibi farklı nedenlerin de bu eylemlere sebep olduğu muhakkaktır. Çünkü İbn Tûmert, Mesmûde kabilesine mensupken Murâbitlar Devleti'ni oluşturan halkın çoğu Lümtüne kabilesindendi. Bu iki kabile Mağrip'in en kadim halklarından. Geçmişten beri iki kabile arasında zaman zaman siyasete dayanan sürtüşmeler yaşanmaktaydı. Aralarındaki sorunlar İbn Tûmert'in ilmi yönünü gölgede bırakmıştır. Yine de o, insan kazanmayı ve taraftar kitlesini genişletmeyi gittiği her yerde başarmıştır.

¹⁴¹ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 181.

¹⁴² Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1991) "Libas", 125.

¹⁴³ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 182.

¹⁴⁴ Ramazan Biçer, *Terörün Sosyal Psikolojisi*, ed. Murat Sever v.dğr. (Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2010), 101.

Tarih kitapları, onun hayatına dair ayrıntılı bilgileri doğuya yaptığı ilim yolculuğundan itibaren vermektedir. Söz konusu yolculuğun içerisinde tartışılan en önemli konu, Gazzâlî (öl.505/1111) ile görüşme meselesidir. İlim yolculuğunda geçirdiği on yıllık süreçten sonra Mağrib'e döndüğünde kendisine mehdi gözüyle bakılması ve kendisinin de bu makama layık olduğunu onaylaması hayatına dair diğer pek çok konuyu gölgede bırakmıştır. Nitekim İbn Haldun, onun ilmi seviyesinden övgü ile bahsettikten sonra savunduğu tek bidatin imamet meselesi olduğunu söylemiştir.¹⁴⁵ Ona göre itikadi konularda genel olarak Eş'arî mezhebinin yöntemlerini benimseyen İbn Tûmert, *Masum İmam* teorisiyle Şii bir eğilim göstermiştir. Bu konuda bir de kitap telif etmiştir.¹⁴⁶

İbn Haldun gibi bilginler *Eazzü ma yutlab* isimli risalesinin *İmamet* için yazıldığını ileri sürse de bu risalenin imamet konusunu müstakil olarak içerdiği söylenemez. Ancak risalelerinin bir araya getirildiği *Eazzü ma yutlab* kitabının bir bölümü *el-İmame* başlığı ile imamet konusuna ayrılmıştır.¹⁴⁷

İbn Tûmert, ilim öğrenmek üzere yola çıktığında mehdi, masum imam, fakih ya da siyaset adamı değildi. Ömrünün son yirmi yılına kadar bu niteliklerden birine sahip olmamıştı. Zaten hayatının ilk dönemlerine ait bilgiler sınırlıdır. Ona dair detaylı bilgilerin tarih aralığı yaklaşık olarak 1115-1130 yılları arasındadır. Yani onun otuz beş, kırk yaşına gelene kadar yaşadığı sürecin bilgileri neredeyse yüzeyseldir. İşte bu kapalılık sebebiyle doğu seyahatinde Gazzâlî ile görüşmesi şüphe içerir; Bağdat, Mekke ve Medine, Şam¹⁴⁸ ve İskenderiye'de başına gelen olaylar, sahip olduğu fikirler ve yeni düşüncelere karşı olan tepkisini gösteren elimizde detaylı bir kaynak yoktur. Onun İskenderiye'den başlayıp Herga kabilesinde son bulan yolculuğu sürecindeki bilgiler daha detaylı ve düzenli olarak kaynaklarda mevcuttur.

İbn Tûmert, İslam düşünce geleneğinin altın çağı diyebileceğimiz 11 ve 12. yüzyılda yaşamıştır. Bu dönemde kelam ilminin olgunluğa eriştiği söylenebilir. Özellikle doğu İslam düşüncesini şekillendiren öncü isimler bu çağda yaşamıştır. Bunlar arasında Kiyâ el-Herrâsî (öl. 504/1110), Gazzâlî (öl. 505/1111), Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî (öl.

¹⁴⁵ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 305.

¹⁴⁶ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 302.

¹⁴⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 229-236.

¹⁴⁸ İbn Tûmert'in Şam'a gittiği bilgisi yaygın olmasa da Hulel yazarı bu bilgiye yer vermiştir. Şark kelimesini Şam diye anlamış olabilir. Bk. *el-Hulel'ül-müşîye*, 104.

507/1114), İbn Ebî Rendeka et-Turtûşî (öl. 520/1126), Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (öl. 493/1100), Ebü'l-Muîn en-Nesefî (öl. 508/1115), Ahmed el-Gazzâlî (öl. 520/1126), Aynülkudât el-Hemedânî (öl. 525/1131), İbn Bacce (öl. 533/1139), Yûsuf el-Hemedânî (öl. 535/1140), Ma'zerî (öl. 536/1141), Alaeddin es-Semerkindî (öl. 539/1144), Zemahşerî (öl. 538/1144), İbnü'l-Arabî (öl. 543/1148) ve Şehristânî (öl. 548/1153) gibi ilim ve fikir adamları vardır. İbn Tûmert bu alimlerin hepsiyle görüşmese de yaşadığı dönemin ilmi düzeyini anlama açısından bir fikir verebilir.

Eğer İbn Tûmert yukarda zikri geçen ilim adamlarıyla görüşebildiyse, felsefî ve kelâmî fikirlerde entelektüel bilgi düzeyine ulaşmış demektir. *Eazzü ma yutlab* kitabı içindeki risalelerin içeriklerine bakıldığında onun bu düzeye kısmen ulaştığını söylemek mümkündür. Bu kitap onun kelim, fıkıh ve hadis gibi İslamî ilimlerdeki yetkinliğini ispat mesabesindedir. Aynı zamanda kitap, siyasi bir kimlik olan İbn Tûmert'in ilmi bir şahsiyet olduğuna şahitlik etmektedir.

İbn Tûmert'in ilim öğrenme amacıyla yaptığı yolculuk süresince Gazzâlî, İlkiya el-Herrâsî ve Turtûşî gibi ilim adamlarından ders aldığı rivayet edilmiştir. İlim öğrenmek için Kurtuba'dan başlayan ve İskenderiye'de son bulan yolcuğunda birçok ilim meclisine girmeyi başarmıştır. İbnü'l-Kattân bu yolculuğa 6. yüzyılın başında 500(1106) veya 501(1107) yılında çıktığını aktarmaktadır. Buna göre Mağrip'ten çıkışı ile dönüşü arasında 15 yıl geçmiştir.¹⁴⁹

1.2.3.1. Endülüs İlim Yolculuğu

Müslümanlar, Endülüs'e 711-716 yılları arasındaki fetihlerle giriş yapmıştır. Kuzey Afrika sahilleri boyunca ilerleyen Müslümanlar, bölgedeki Berberîler'in de İslam'ı kabul etmesiyle kuvvet kazanmış İspanya sahillerine geçişler kolay hale gelmiştir. İber Yarımadası'nda süregelen iç karışıklıklar Müslümanların bu bölgeye hızlı bir şekilde yerleşmesinin önünü açmıştır.¹⁵⁰

11. yüzyılın ilk yarısına kadar varlığını sürdüren Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılmasıyla beraber Mülûkü't-Tavâif dönemi başlamıştır.¹⁵¹ Bu yönetim şeklinde her şehir ayrı bir

¹⁴⁹ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü 'l-cümân*, 61.

¹⁵⁰ Fethin başlangıcı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Watt - Cachia, *Endülüs Tarihi*, 11-22.

¹⁵¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları-Siyasi tarih*, 161-162.

devlet olarak idare edildiğinden Müslümanların Endülüs'teki siyasi birliği hızla dağılmış ve bir daha Avrupa kıtasında güçlü bir İslam Devleti kurulamamıştır. Müslümanların Kurtuba gibi şehirlerde inşa ettiği kültür ve medeniyet ise asırlardır devam etmiş, İbn Tûmert gibi isimler bu şehirlerde ilim meclislerine katılmıştır. Şehir devletlerinden sonra Mağrib'de kurulan Murâbitlar Devleti, Endülüs Müslümanları için güçlü bir sığınak olsa da uzun süren savaşların ardından Muvahhidler Devleti'ne yenilmiştir.

Mağrib halkının hatalı bir inanca sahip olduğunu düşünen İbn Tûmert, bu yanlış inancın sebebini Murâbitlar'ın yönetim anlayışı ile ilişkilendirmiştir. Muhtemelen Mâlikî fukahâ ile fikri mücadele vermek için ilk olarak dönemin ilim merkezi olan Kurtuba'ya 499(1106) yılında¹⁵² yolculuk yapmıştır.¹⁵³ Sûs'ten çıkarak gittiği Kurtuba, o dönemde Murâbitlar'ın kontrolündeydi.

İbn Tûmert, Kurtuba yolculuğu sayesinde hem İslami ilimlerle hem de İslam dünyasının içinde bulunduğu durumla yakından tanışmıştır. Burada kaldığı bir yıllık sürede Kurtuba Kadısı Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hamdîn'in derslerine devam etmiştir. Ancak yaklaşık yirmi beş yaşlarındaki İbn Tûmert, derslerde aradığı ortamı bulamamış doğuya gitmiştir.¹⁵⁴

Kaynakların verdiği bilgiye göre İbn Hamdîn, Ali b. Yusuf b. Taşfîn üzerinde etkili olmuş önde gelen fakihlerden biriydi. Bu dönemde İbn Hamdîn'in başını çektiği bir grup fukahâ, içinde barındırdığı felsefi ve kelâmî görüşler sebebiyle Gazzâlî'nin *İhya*'sının yasaklanması için fetva yayınlamışlardır. Mâlikî fakihler, halkın bu tür görüşlerden etkilenebileceğinden endişe etmişlerdir.¹⁵⁵ Muhtemelen İbn Tûmert bu katı tutumlardan dolayı Kurtuba'da fazla kalmamış, kelam ilminin teşekkül ettiği Doğu'ya 500(1107)'de yolculuk yapmıştır.

İbn Tûmert'e yakınlığı ile bilinen İbnü'l-Kattân'ın verdiği bilgiye göre, Kurtuba Kadısı İbn Hamdîn *İhya*'yı okuyup onunla amel eden herkesi tekfir etmişti. Bununla da kalmayıp hükümdarın huzurunda fakihlerin önde gelenleri ile bir toplantı planlamıştı. Hükümdar

¹⁵² İbnü'l Kattân, bu yolculuğun h.500 yılında olduğunu söylemiştir. bk. İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 61; *el-Hulel'ül-müşîye*, 103.

¹⁵³ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 301.

¹⁵⁴ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 178.

¹⁵⁵ *İhya*'nın yasaklanmasındaki temel nedenlere daha ayrıntılı ulaşmak için bk. Emine Nurefşan Dinç, "Murâbitlar Devleti Hükümdarı Ali B. Yûsuf B. Taşfîn Zamanında Devrin Nüfuzlu Fakihlerinin Fetvası ile İhyâu 'Ulûmî'd-Dîn'in Yakılması", *Turkish Studies* 13/2 (2018): 355-380.

Ali b. Yusuf onların verdiği fetva ile hareket ederek *İhya*'nın bütün ülkede toplatılarak yakılmasını emretmişti. İbnü'l-Kattân'ın ifadelerine göre 503(1110) yılında gerçekleşen bu hadise, İslam dünyasının her yerinde duyulmuştu. Öyle ki bu dönemde Mağrib denilince insanların aklına sadece *İhya*'nın yakılması gelmekteydi.¹⁵⁶ İspanyol şarkiyatçı Huici Miranda *İhya*'nın yakılma hadisesini detaylı anlatan tek kaynağın İbnü'l-Kattân'ın *Naẓmü'l-cümân* adlı eseri olduğunu hatırlatmaktadır.¹⁵⁷

İbn Tûmert'in düşüncelerini kapsamlı şekilde değerlendiren İnan, *İhya*'nın yakılmasına taraf olan fakihlerin usûl konularında çok eksik olduklarını söylemiştir. Bu fakihler Gazzâlî ve onun yolundan gidenleri tekfir etmişti. İnan'a göre bu yaşananlar halkın inancını korumaya yönelik bir çaba olmaktan öte fakihlerin cehaletini ortaya koyan bir meseleydi.¹⁵⁸ Öte yandan bu olayların temelinde siyasi kaygılar olduğunu belirten kaynaklar, Murâbitlar'ın iktidarı kaptırma korkusu yüzünden bunları yaptığını aktarmıştır.¹⁵⁹ Bu tartışmalar etrafında şöyle bir düşünce akla gelebilir: Sırf Murâbitlara muhalefet olsun diye İbn Tûmert'in Gazzâlî ile görüştüğü iddiası sonradan ortaya çıkmış olabilir. Çünkü Murâbit yönetimindeki fakihler meclisi, Gazzâlî üzerinden kelâm konularına yönelik düşünceleri savunanları ve onların yolundan gidenleri düşman ilan etmişti. Bu durumu fırsat bilenler, İbn Tûmert'i ona yaklaştırma çabasına girmiş olabilir.

Bu yaklaştırma çabasına örnek olabilecek pek çok rivayet aktarılmıştır. İbn Sahibü's-Salat, *İhya*'nın durumu hakkında fikir veren bir rivayet aktarır. Buna göre, bir gün Gazzâlî'nin okuluna sakalı gür, kafasında sûfi sarığı olan biri selam verip oturur. Gazzâlî "kimlerdensin" diye sorunca bu kişi "*Magribü'l-Aksâ'dan*" diye cevap verir. Gazzâlî bu uzun tanışma faslının arasında kendi kitabı *İhya*'nın Mağrib'teki durumunu sorunca adam utancından bir şey diyemez. Ancak daha fazla dayanamayıp kitabın oralarda yakıldığını ve okutulmadığını uzun uzun anlatır. Yaşanan hadiseleri anlatan kişi, Murâbitların mülkünü ve gücünü kaybetmeleri için dua edince o sırada Gazzâlî'nin dersinde hazır bulunan İbn Tûmert "*Ey İmam! Allah'a dua et de bu yıkım benim elimle olsun.*" diye

¹⁵⁶ Fakih İbnü'l-Arabî'nin kitapları da aynı kaderi paylaşmıştır. İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 70; *el-Hulel'ül-müşîye*, 104; Muhammed Abdullah İnan, *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asır)*, 3. Bs (Kahire: Matbaatü'l-Medeni, 1990), 26.

¹⁵⁷ Ambrosio Huici Miranda, *et-Târihü's-siyâsî li'l-imburaturiyye'l-Muvahhidiyye*, trc. Abdülvâhid Ekmîr (Dâru'l-Beydâ, 2004), 35.

¹⁵⁸ İnan, *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asır)*, 26.

¹⁵⁹ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 70; İnan, *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asır)*, 28.

bağırıştır. Rivayete göre, kitabıyla ilgili yaşananları farklı kişilerden duyan Gazzâlî, İbn Tûmert'i kastederek “Allah’ım onları bu adamın eliyle yok et” diye dua etmiştir.¹⁶⁰

İbn Tûmert’in sevenleri Murâbitlar’ın yıkılış sebebini bu dua ile ilişkilendirmiştir. İnan, bu rivayetlerin gerçekliğinden şüphe edilmesi gerektiğini düşünmektedir.¹⁶¹ Araştırmalara göre, bu görüşmenin gerçekleşmesinin imkansız olduğu anlaşılmaktadır. Miranda bu konuşmanın tamamen tiyatro olduğunu savunmuştur.¹⁶² Her ne kadar İbn Tûmert’in Gazzali ile görüşmesi kurgu bile olsa kaynaklarda ikisi arasında geçen konuşmalar önemlidir. Örneğin, bu konuşmaların birinde İbn Tûmert kastedilerek Gazzâlî’nin ders halkasına gelen birinin *tahiyetü’l-mescid* namazı kıldığını anlatılmaktadır. Bu namazın Şafî mezhebindeki önemi düşünüldüğünde İbn Tûmert’in amelde Şafîi olduğu çıkarımı yapılabilir.¹⁶³ Tabakat yazarı Sübkî’nin onu Şafîi tabakaları arasında zikretmesi, bu ilişkiyi destekler niteliktedir.¹⁶⁴

1.2.3.2. Doğu İlim Yolculuğu

İbn Tûmert gemi ile Meriye¹⁶⁵ limanından İskenderiye’ye seyahat etmiştir. Kaynaklar, onun Endülüs’ten sonra ilk durağının Hacca gidenlerin uğradığı İskenderiye olduğunu aktarmıştır.¹⁶⁶ Bunun dışında Mısır, Mekke, Medine, Bağdat, Nişabur ve Şam, Doğu’da gittiği şehirlerdendir. Mağrib’de ise Mehdiye, Tunus, Bîcâye, Tilimsân, Fes ve Merakeş’e yolculuk yapmıştır.

Hac ibadeti için Hicaz’a gitmesi, Gazzâlî, Turtûşî ve Kiyâ el-Herrâsî gibi alimlerin ders halkasına katılması ve Irak’ta geçirdiği günler onun doğu gezisinin özeti mahiyetindedir. Ancak ne var ki, doğuda geçirdiği zamana dair ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Ona dair detaylı bilgiler İskenderiye’den başlayıp memleketi Tinmelel’e gidip orada vefat ettiği döneme kadardır. Net olmamakla birlikte doğu yolculuğundan Mekke ve Medine’ye

¹⁶⁰ *el-Hulel’ül-müşîye*, 105; Benzer bir rivayet için bk. Merrâküşî, *el-Mu’cib*, 179.

¹⁶¹ İnan, *Devletü’l-İslâm fî’l-Endelüs (III. Asır)*, 79.

¹⁶² Miranda, *et-Târihü’s-siyâsî li’l-imbûruriyye’l-Muvahhidiyye*, 35.

¹⁶³ Fahrettin Atar, “Tahiyetü’l-mescid” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010), 39: 410.

¹⁶⁴ Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 6: 16.

¹⁶⁵ Endülüs’te Müslümanlar tarafından kurulan bir liman şehirdir. Günümüzde Almería adıyla anılmakta olup İspanya topraklarında bulunan bir Akdeniz şehridir. bk. Mehmet Özdemir, “Meriye” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2004).

¹⁶⁶ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 301.

gittikten sonra dönmüştür.¹⁶⁷ Bu iki şehirde ve Bağdat'ta beş yıl kaldığı kuvvetle muhtemeldir. Doğuya 499(1106) yılının sonuna doğru gelip 505(1112) yılında Mehdiye şehrine geri döndüğüne göre bu ihtimal doğrudur.¹⁶⁸ Ancak tarihler konusunda çeşitli tartışmalar vardır.¹⁶⁹ Örneğin İbn Ebî Zer', onun 510(1116) yılında 1 Rebûlevvel Cuma günü doğudan geldiğini aktarmıştır.¹⁷⁰ İbn Tûmert'in Mekke'ye ne zaman uğradığı tartışmalıdır. Zehebî, onun doğuya gider gitmez Mekke'de itikafa girdiği bilgisini paylaştığına göre bu yılın Ramazan ayında orada olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷¹ Ancak bu itikafın hangi tarihte yapıldığı net değildir. İbn Hallikân, onun Mekke'de uzun süre kaldığını aktarmakla yetinmiştir.¹⁷² Sonuç olarak, Doğu yolculuğunun hem başında hem de sonunda Hac ibadetini yapmış olma ihtimali vardır.

İbn Tûmert, halife Müstazhir-Billâh'ın (öl. 512/1118) başta olduğu Abbasiler döneminde Irak'a gelmiştir. Bağdat'ta Şafîî'lerin önde gelen ismi Ebu Bekir Şaşı'nın (öl. 507/1114) ders halkasında usûlû'l-fıkh ve usûlû'd-dîn (Kelam) öğrenmiştir. Mübarek b. Abdülcebbar (öl. 500/1107) gibi hadisçilerden hadis dinlemiştir. Özellikle Irak ve çevresinde bulunan ilim merkezlerinde pek çok ilmi ortamlarda bulunmuştur. Muhtemelen bu derslere çağdaşı İbnü'l-Arâbî (öl. 543/1148) ile katılmıştır.¹⁷³

İbn Tûmert'in doğuda bulunduğu yıllarda Tâcûlmülk'ün Bağdat'ta inşa ettirdiği Medresetü't-Tâciyye'de ve Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde ders görmüş olması muhtemeldir. Çünkü Ebu Bekir Şaşı her iki medresede de müderrislik yapmıştır. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî gibi isimlerin ondan ders alması da bu ihtimali güçlendirmektedir.¹⁷⁴ Cüveynî'nin Gazzâlî'den sonra en seçkin öğrencisi olan Kiyâ el-Herrâsî ve Şâfî mezhebinin Bağdat başkanlığını yürüten Şâşî gibi Bağdat'taki Şafii mezhebinin otoritelerinden ders almış olması, İbn Tûmert'in Şafii ve Eş'ari mezhebinin etkisinde

¹⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8: 654.

¹⁶⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: Hallikan 505 yılını tercih eder. Bk.

¹⁶⁹ Tartışmaların detayları için bk. Adıgüzel, *el-Mehdi*, 42-43.

¹⁷⁰ İbn Ebî Zer', *Enisü'l-muṭrib*, 116.

¹⁷¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 408.

¹⁷² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 46.

¹⁷³ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 178; Ebu Bekir İbnü'l-Arabî, *el-'Avâşım mine'l-kavâşım*, thk. Muhibbüddin el-Hatîb, 2. Bs (Lahor: Süheyl, 1983), 19-20.

¹⁷⁴ Cengiz Kallek, “Şâşî, Muhammed b. Ahmed” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010), 38: 369.

kaldığını göstermektedir. Herrâsî'nin dili etkili kullanma yeteneği, münazara ve cedel ilminde üstün olması İbn Tûmert'in hitabet yeteneğine etki etmiştir.¹⁷⁵

Biyografi kitaplarındaki tartışmalardan biri de İbn Tûmert'in Gazzâlî ile görüşüp görüşmediği konusudur. İbn Haldun, İbn Tûmert'in Gazzâlî ile görüştüğünü savunanların iddialarını değerlendirirken, kendisi de aksi bir görüş ileri sürmemiştir.¹⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*'de Gazzâlî ile İbn Tûmert arasında geçen bir diyaloga yer vermekle birlikte Mağrib tarihçilerinin böyle bir görüşmeyi reddettiklerini nakletmiştir.¹⁷⁷ İbn Hallikân ise doğuya yaptığı yolculuklarda Kiya el-Herrasi ve Turtûşî'nin yanı sıra Gazzâlî ile de bir araya geldiğini aktarmaktadır.¹⁷⁸ Merakeş hakkında bilgiler veren *el-Hulel* müellifi, Gazzâlî'nin *İhya*'sının Mağrib ve Endülüs'teki ilim meclislerinde bilindiğini; İbn Tûmert'in Ebu Abdillâh Hadramî(?), Turtûşî ve Gazzâlî gibi alimlerle ders müzakere ettiğini kaydetmiştir.¹⁷⁹ Her ne kadar şüpheli olsa da Gazzâlî'den üç sene ders aldığı bilgisi, kaynaklarda mevcuttur.¹⁸⁰ Şayet bu bilgi doğru olmasa bile üç sene Nizamiye Medreseleri'nde ders gördüğü düşünülebilir. Görüşme olmuştur diyenlere göre İbn Tûmert, Gazzâlî'nin huzuruna girdiğinde kendisi hakkında zahiri ve batınî hallerini öğrenmiştir. Rivayete göre bu haller onun mehdi olacağına dair bilgileri içeriyordu.¹⁸¹

Konu ile ilgili değerlendirme yapan *Naẓmü'l-cümân* muhakkiki, tarihçilerin bu konuda farklı yorumlarda bulunduğunu kaydeder. Onun verdiği bilgiye göre, İbnü'l-Kattân, İbn Sâhibü's-salât, İbn Ebî Zer¹⁸², Ahmed b. Hâlid es-Sellâvî (öl. 1315/1895), İbn Hallikân, Zerkeşî(h.9.asır ?)¹⁸³ ve İbn Ebî Dinâr(ö. 1110/1698'den sonra) gibi isimler bu görüşmeyi doğrularken, Abdolvâhid Merrakûşî, İbn Haldûn ve Nüveyrî (ö. 733/1333) çekimser kalmıştır. İbnü'l-Esir ise bu görüşmeyi reddetmiştir.¹⁸⁴ Muvahhidler tarihini detaylı şekilde inceleyen ve 19. yüzyılda yaşamış olan İspanyol tarihçi Huici Miranda(1880-1973) ise Gazzâlî ile İbn Tûmert görüşmesinin neredeyse bütün tarih kitaplarında yer

¹⁷⁵ Abdülkerim Ünalın, "Kiyâ el-Herrâsî" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2002), 26: 126.

¹⁷⁶ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 302.

¹⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8: 654.

¹⁷⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 46.

¹⁷⁹ *el-Hulel'ül-müşîye*, 103-104.

¹⁸⁰ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 172.

¹⁸¹ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 172.

¹⁸² İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 172.

¹⁸³ Muhammed b. İbrahim b. el-Lü'lüi ez-Zerkeşî, *Târihu'd-Devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye* (Tunus: el-Mektebetü'l-Atika, 1966), 4.

¹⁸⁴ Muhakkikin 5. dipnottaki notları için bk. İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 72; Merrâkûşî, *el-Mu'cib*, 178.

aldığını belirtmiş, görüşmedeki diyalogların İbn Sahibü's-salât tarafından uydurulmuş hayali bir kurgu olduğunu ileri sürmüştür. Miranda, İbnü'l-Esîr'i referans göstererek bu görüşmenin imkansız olduğu sonucuna varmıştır.¹⁸⁵

Çağdaş araştırmacılarından Frank Griffel, İbn Tûmert'in çağdaş olmalarına rağmen İbn Arabi ile karşılaşmadığı gibi Gazzâlî ile de görüşmediğini ileri sürmüştür. Griffel'e göre İbn Tûmert, Fas'tan Bağdat'a gitmiş ve Gazzâlî'nin Horasan'da olduğu bir dönemde Nizamiye Medreselerinde ders görmüştür. Ona göre bu karşılaşma hikayesi İbn Tûmert'in ölümünden sonra taraftarlarının uydurduğu bir efsanedir. Griffel bu karşılaşmaya karşı çıkmakla beraber İbn Tûmert'in şaşırtıcı şekilde Gazzâlî ile benzer görüşlere sahip olduğunu; kelim ve fıkhıta kendisini yetiştirmiş, yenilikçi bir kelimci olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber Griffel, İbn Tûmert'in Es'ad el-Meyheni(öl.523/1130) ve Şehristani'den(öl.548/1153) ders almış olma ihtimalinin olduğunu değerlendirmektedir.¹⁸⁶

Irak'taki günlerini ilim öğrenerek geçiren İbn Tûmert, geçen beş altı yıldan sonra memleketine gitmek üzere İskenderiye'ye vardı. İbnü'l-Esîr onun hac yaptıktan sonra İskenderiye'ye geçtiği bilgisini paylaşılırken¹⁸⁷ İbn Haldûn önce hac yaptığını sonra Irak'a gittiğini nakletmektedir.¹⁸⁸ Bu bilgilerin çelişkili olduğu ortadadır. Muhtemelen İbn Tûmert, Ramazan ayında Mekke'ye geçerek hac dönemine kadar burada kalmış, sonradan Bağdat'a gitmiştir. Dönüş yolunda tekrar hac yaparak İskenderiye'ye geçtiği düşünüldüğünde kaynaklardaki çelişki ortadan kalkmış olur. Yaltkaya, onun önce Mekke'ye gelerek hac yaptığını sonra ilim öğrenmeye gittiğini aktarmıştır.¹⁸⁹

İbn Tûmert, İskenderiye'ye gelince fakih Ebu Bekir Turtûşî'nin derslerine katılmıştır.¹⁹⁰ Onun derslerinde önemli bir ilerleme kat etmesine rağmen çok geçmeden Mağrib'e

¹⁸⁵ Miranda, *et-Târîhü's-siyâsî li'l-imburaturîyye'l-Muvahhidiyye*, 36.

¹⁸⁶ Frank Griffel, *Gazâlî'nin Felsefî Kelâmı*, trc. İbrahim Halil Üçer - M.Fatih Kılıç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 139.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 654.

¹⁸⁸ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 301.

¹⁸⁹ Mehmed Şerafettin Yaltkaya, "İbn Tûmert", *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuâsı*, 10 (1928): 34.

¹⁹⁰ İbn Ebî Rendeka diye bilinen Ebu Bekir Muhammed b. Velîd et-Turtûşî, İspanya topraklarındaki Tortosa'da doğmuştur. Ebî'l-Velîd el-Bâcî'nin öğrencilerindendir. 476 yılında doğuya göç etmiştir. Hac görevini ifa edince Bağdat, Basra, Şam, Kudüs ve Kahire'de dersler vermiştir. Son olarak İskenderiye'ye yerleşmiştir. Muhakkikin dipnotu için bk. İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 91.

gitmiştir.¹⁹¹ Emir bil maruf nehiy anil münker çalışmaları bu şehirde başlamış ancak yöneticiler onu sürgün etmiştir.¹⁹²

İskenderiye limanından gemiye bindiğinde emri bil maruf ilkesi gereği yolculara namaz kılmaları ve Kur'an okumaları yönünde ısrarları sebebiyle gemiden atılmıştır.¹⁹³ Rivayete göre yarım gün denizde yüzmek zorunda kalmıştır. Onu yorulmadan yüzerken gören yolcular, bu olağanüstü durum karşısında dehşete düşmüş ve denizden çıkarmışlardır. Bu olay gemidekileri çok etkilediği için ikramda bulunmuş ve ondan dua istemişlerdir.¹⁹⁴ İbn Hallikân kitabında, insanlara yaptığı ısrara yer verirken gemiden atılma konusuna değinmemiştir.¹⁹⁵

Doğudan dönüşünde ilk uğradığı Mağrib şehri Mehdiye¹⁹⁶ olmuştur. İbn Haldun, Trablus'ta indiğini ifade ederek diğer tarihçilerden farklı bir bilgi paylaşmıştır.¹⁹⁷ Mehdiye'ye yerleşip¹⁹⁸ sokaklarda gördüğü münker faaliyetlere sık sık müdahale edince devlet yetkilileri İbn Tûmert'i tutuklamak istemiştir. Ancak devletin içinde sempatizanları onu durumdan haberdar edince Bicâye¹⁹⁹ kasabasına gitmek zorunda kalmıştır. Bicâye'ye gelince Mellâle kasabasında²⁰⁰ Muvahhidler Devleti'nin başına geçecek olan ve o sıralarda ilim öğrenmek için doğuya gitme hazırlığı yapan Abdülmü'min el-Kûmî (öl. 558/1163)²⁰¹ ile tanışmıştır.²⁰² Abdülmü'min, İbn Tûmert'in buradaki derslerine amcası ile katılmıştır.²⁰³

¹⁹¹ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 91.

¹⁹² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 46.

¹⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 654.

¹⁹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 413.

¹⁹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 46.

¹⁹⁶ Fatîmi Devleti'nin İlk Sultanı Mehdi Abdullah tarafından inşa edilmiştir. Günümüzde Tunus'a bağlı bir şehirdir.

¹⁹⁷ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 302.

¹⁹⁸ Burada şehrin emiri Yahya b. Temim es-Sanhâcî ile tanışmıştır. Mehdiyye'ye geldiğinde h. 505 yılıydı. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 410; İbnü'l-Esîr de aynı tarihi vermektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 654.

¹⁹⁹ Günümüzde Cezayir'de bir sahil şehridir.

²⁰⁰ Bugün Cezayir topraklarında Tilimsan'a bağlı küçük bir kasabadır. Abdülmü'min 540(1145) yılında burasını topraklarına katmıştır.

²⁰¹ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 178-179; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 302-305; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 410 Bazı kaynaklarda Kaysî nisbesi ile de anılmaktadır. Bu ifadenin kullanılması hadislerde geçen "kays'tan bir adam gelecek" sözü ile irtibatlı olduğu unutulmamalıdır. ; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 47.

²⁰² Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdi İbn Tûmert*, 14-15; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 47.

²⁰³ *el-Hulel'ül-müşîye*, 106.

İbn Tûmert, Mağrib'e gelirken uğradığı Mehdiye ve İfrîkıyye(Tunus) şehirlerinde²⁰⁴ inanç esasları ve dini yaşantı üzerine birçok ders vermiş, bu derslerde sade yaşam, verâ ve zühd hayatı gibi konular üzerinde durmuştur. İyiliği emretme ilkesi, derslerinde en çok işlediği konuların başında yer almıştır.²⁰⁵ Bicâye'den sonra Fes şehrinde²⁰⁶ verdiği derslerin içeriği de çoğunlukla iman, itikad ve inanç esasları ile zühd hayatına yöneliktir.

İbn Tûmert, Mehdiye'de usûlü'd-dîn dersleri vermiştir. Dönemin İfrîkıyye valisi Yahya b. Temim es-Sanhâcî(öl.515/1121) ona olan ilgiyi görünce fakihlerin bulunduğu bir toplantıya onu da davet ederek ikramda bulunmuştur.²⁰⁷ İbn Tûmert, burada da izinsiz olarak yanlış gördüğü unsurlara müdahale ederek yöneticileri zor durumda bırakmıştır. *Hulel* müellifi, Mehdiye'de ortalığı karıştırdığı için çok geçmeden Bicaye'ye kaçtığını söylemiştir.²⁰⁸ Düzeltmeye çalıştığı yanlışlar her ne kadar dinen haram olsa da halkı kin ve düşmanlığa sevk ederek kargaşa çıkarması, şehrin yöneticileri ile karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Bu duruma örnek olaylardan birini paylaşan Beyzak'ın ifadesine göre, İbn Tûmert, Bicaye'de bir bayram günü kadınların erkeklerle karışık kutlama yaptığını görünce elindeki sopa ile onları birbirinden ayırmıştır. Ancak insanlar bu davranışı garipseyerek onun şehirden kovulmasını istemiştir.²⁰⁹

Bicâye'de verdiği derslere halk yoğun olarak katılmıştır. İnsanlar derslerine kesintisiz devam etmiş, onunla gönül bağı kurmuştur. Ancak tehlikeli olabileceği ihtimaline karşı yöneticiler onu sürgün etmiştir. İbnü'l-Kattân, Mellale'de verdiği dersler hakkında şöyle bir değerlendirme yapmıştır: “*Mehdî, burada kendi ilim meclisini öğrencilerden ve salih kimselerden oluşturmuştu. O ilim ve hayırsever kimselerin ders aldığı biri haline gelmişti. Kendisini sevenlerin ahlakını düzeltmişti.*”²¹⁰

Nehy anil münker doğrultusunda yaptığı faaliyetlerden etkilenerak İbn Tûmert'e yakın olmak isteyenler de olmuştur. Rivayete göre, Mellale'deki yöneticiler ona karşı ılımlı davranmış, ders vermesi için bir bina tahsis etmiştir. Buradaki derslere çevreden birçok

²⁰⁴ Bugün Tunus ve çevresine verilen ismi kapsamaktadır. İbn Tûmert'in uğradığı yer bugün Tunus'un başkenti olan Tunis(Tunus) şehridir.

²⁰⁵ Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm*, 11: 410.

²⁰⁶ Fes'te 514(1120)'e kadar ders okuttuğu ile ilgili rivayetler vardır. Merakeş başşehir olduktan sonra kısmen önemini yitirmiştir. İbn Ebî Zer', *Enisü'l-muṭrib*, 173; İbrahim Harekât, “Fas” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995), 12: 200.

²⁰⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 46; Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi 'iyyeti'l-kübrâ*, 6: 110.

²⁰⁸ *el-Hulel 'ül-müşîye*, 106.

²⁰⁹ Beyzak, *Ahbaru 'l-Mehdî İbn Tûmert*, 13.

²¹⁰ İbnü'l-Kattân, *Nazmü 'l-cümân*, 76-77.

öğrenci katılmıştır. Gezinmek için çıktığı sokaklarda gördüğü şarap fiçilerini “*mümin hurmacı olur, kafir şarapçı*” diyerek dökmüştür. Halk bunun devlet tarafından yapılan bir uygulama mı olduğunu anlayabilmek için “*bunu sana kim emretti?*” diye sorduğunda “*Allah ve Resulü*” cevabını vermekle yetinmiştir.²¹¹

İbn Tûmert Mağrib’e dönüş yolculuğunda genelde keskin zekası olan kişilerle arkadaş olmuştur. Bunlardan biri olan İbn Sahibu’s-salat ile Tilimsan’da tanışmıştır.²¹² İbn Hallikân, onun Kuzey Afrika’da Abdülmü’min ve Venşerisî ile tanıştıktan sonra bir gün boyunca matluba ulaşma yolları üzerine sohbet ettiklerini nakleder. Zaten İbn Tûmert’in sağ kolu Abdülmü’min, ilme meraklı biriydi. Venşerisî ise eğitimli ve fikhî konularda yetkin bir isimdi. Arapça ve Mağrib dillerinden çoğunu iyi derecede bildiği rivayet edilmiştir.²¹³

Kaynaklarda İbn Tûmert’in Tilimsan’daki ders meclisleri, kasvetli ve sessizliğin hakim olduğu bir ortam olarak betimlenmiştir. Yakın dostlarının bu kasvetli ortamda bir tür rabita şeklinde onun heybetini düşündükleri rivayet edilmiştir. Sürekli itikaf halinde olan bu insanlar için İbn Tûmert’in fiilleri sorgulanamaz hale gelmişti.²¹⁴

İbn Haldun, İbn Tûmert’in doğu gezisinden sonra Mağrib’e donanımlı bir ilim adamı olarak döndüğünü kaydeder. Yine onun Eş’arî mezhebinin ve Ehli Sünnet’in önde gelenleri ile görüşerek onlardan dersler aldığını; itikadi konularda selefi akaidin baskın geldiği görüşleri beğendiğini ve ehl-i bidat ile yaptığı münazaralarda Eş’arî-Selefi çizgide kalarak akli delillerle itikadi görüşleri savunduğunu söyler.²¹⁵

İbn Tûmert, ayet ve hadislerdeki müteşâbihleri tevil etmenin daha doğru olacağını savunarak Eş’arî çizgide kalmayı tercih etmiştir. İbn Haldun, Murâbıtlar’ın tevili terk ederek müteşâbihleri olduğu gibi kabul ettiklerini ve bu konuda selefi çizgide olduklarını aktarmıştır. Muvahhidi düşüncenin kurucusu İbn Tûmert ise onların Allah’ı mahluka benzetmeleri yüzünden mücessime olduklarını, aksine tevhide zarar verebilecek müteşâbih görüşlerin tamamının tevil edilerek anlaşılması gerektiğini savunmuştur. Sadece bununla yetinmeyen İbn Tûmert, davetini götürdüğü kabilelere imametini ilan

²¹¹ Beyzak, *Ahbaru’l-Mehdî İbn Tûmert*, 13-14.

²¹² Beyzak, *Ahbaru’l-Mehdî İbn Tûmert*, 20; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 303.

²¹³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 48.

²¹⁴ Merrâkûşî, *el-Mu’cib*, 183.

²¹⁵ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 302.

ederek kendisine tabi olmaları konusunda ısrarcı olmuştur. O, tevhid ilkesini esas alan akaid konularında “mürşide” isimli eseri gibi irili ufaklı pek çok eser telif etmiş ve taraftarlarına bu ilkeleri öğretmiştir.²¹⁶

İbn Tûmert, *Emir bil maruf* uğruna birçok sıkıntıya göğüs germek zorunda kalmış; kendisini istemeyen halkın onu uzaklaştıramadığı zamanlarda devlet yetkilileri müdahale etmiştir. Sürgünlere rağmen sığındığı her şehirde bir yerde konakladığı camileri onararak çevredeki halka ilim öğretmiştir. Sürgünlerle geçen yolculuğu döneminde uğradığı Mellale²¹⁷ kentine yerleştiğinde artık adından söz ettirmeye başlamıştır.²¹⁸

1.3. Eserleri

İbn Tûmert, Kur'an, hadis, fıkıh ve kelam ilimlerinde kendisini yetiştirmiştir. İslamî ilimlere dair irili ufaklı birçok eser kaleme almıştır. Yazdıkları şeyler, daha çok küçük risaleler ve mektuplardan oluşmaktadır. Hadis ve fıkıh ilimlerine yönelik telifleri daha hacimlidir. Eserlerinin çoğu iman ve itikat konularını içermektedir.

Sûsü'l-âlîme adlı eserde İbn Tûmert'e nispet edilen eserler şunlardır: *Eazzu ma yutlab*, *el-Kelam fi's-salat*, *ed-Delil*, *el-Kelam fi'l-umum* ve *l-husus*, *el-Kelam fi'l-ilm*, *Malumat*, *el-Kelam ale'l-ibade*, *el-Akide*, *Tenzihân*, *Tesbihân*, *el-İmame*, *el-Kavaid*, *Beyanü'l-mubtûlin*, *Hadis-ü Ömer*, *İhtisar-u Müslim*, *Kitabu'l-gulul*, *Kitabu tahrîmu'l-hamr*, *Kitabu'l-cihad* ve *şa'ru'l-ahmes* ve *alamâtü'l-mehdi*.²¹⁹ Eserleri hem bu sıraya hem de Ammar Talibi tahkikli *Eazzü ma yutlab* baskısının başlıklarını dikkate alarak inceleyeceğiz. Bu eserleri kelam ve diğer ilimler şeklinde iki başlık altında sınıflandıracğız.

1.3.1. Kelam İlmine Dair Eserleri

***E'azzü mâ yuflab*:** Bu kitap, İbn Tûmert'in bütün eserlerini içermekle beraber kitabın içinde bu isimde bir bölüm bulunmaktadır. Kitap usul, fıkıh, kelâm, hadis, devlet idaresi ve cihat konularını ihtiva eden risalelerin bir araya gelmesi ile oluşmuştur. Adını ilk

²¹⁶ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 302.

²¹⁷ Bugün Cezayir topraklarında Tilimsan'a bağlı küçük bir kasabadır. Abdülmü'min 540(1145) yılında burasını topraklarına katmıştır. Bilgi için bk. Ahmet Kavas, “Tilimsân” (İstanbul: TDV, 2012), 41: 159-163.

²¹⁸ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 302-305.

²¹⁹ Muhammed Muhtar b. Ali es-Sûsî, *Sûsü'l-âlîme*, 2. Bs (Mağrib: Daru'l-Beyza, 1984), 176.

bölümün ilk cümlesinden almıştır. Bu ilk cümle “eazzü mâ yutlab ve efdalü mâ yükteseb ve enfesü mâ yüddehar ve ahsenü mâ yü’mel” şeklinde olup bilgi teorisine veciz bir giriştir.

Kitabın büyük bir kısmını İbn Tûmert imla yoluyla yazdırmıştır. Abdülmü’min b. Ali, kitaba bugünkü halini vermiştir. Bu eser, “sifrun fihi cemû teâlîku’l-imâmî’l-ma’sûmî’l-mehdiyyi’l-ma’lûm mimmâ emlâhü seyyidüne’l-imamü’l-halifetü emîru’l-mü’minîn Ebû Muhammed Abdi’l-mü’min b. Ali” şeklinde de isimlendirilmiş; Abdülmü’min b. Ali’nin İbn Tûmert’ten bu eseri imla yoluyla yazdığı ifade edilmiştir.²²⁰ Kitaba Muvahhidler Devleti’nin halifelerinden biri cihat bahsini eklemiştir. Ammar Tâlibî’ye göre bu kişinin Ebu Yakup Yusuf (öl.580/1184) olması muhtemeldir. Muvahhidler Devleti’nin kurucu devlet başkanı Abdülmü’min ise kitaptaki mehdilik ve İbn Tûmert’in fakihlerle ilgili münazaraları hakkında bazı eklemeler yapmıştır.²²¹

Kitapta Muvahhid halifelerin faklı tasarruflarda bulunması nüsha farklılığını beraberinde getirmiştir. Bu yüzden kitabın Paris ve Rabat olmak üzere iki farklı nüshası vardır.

579 tarihli Paris nüshası, en eski nüshadır. Luciani, bu nüshaya dayanarak 1903 senesinde Cezayir’de Muhammed b. Hoce el-Kemal (öl.1333/1915)’den yardım alarak bir neşir yapmıştır. Goldziher (öl.1921) bu esere Almanca bir mukaddime yazmış, Luciani bu mukaddimeyi Fransızca’ya çevirmiştir.²²²

Rabat yazmalarındaki nüsha 160 varaktır. Bu nüsha daha önce Taze şehrindeki Büyük Cami Kütüphanesinde idi. Paris nüshasından 5 varak eksiktir. Bu nüsha eksik olmakla birlikte risalelerin hemen hepsini içermektedir. Bu nüshada “muhtes” konusu yoktur.²²³ Merakeş’teki nüshada *Eazzü ma yutlab* risalesinin asıl ve fer’ in on dört maddelik bölümü ile sona erdiği aktarılmıştır.²²⁴

Eazzü mâ yutlab şerhleri: Yazarı bilinmeyen ancak künyesi Ebu Bekir olan bir müellif tarafından yazılan bir şerhi meşhurdur. Bu kişinin Ebu Bekir Beyzak olabileceği akla gelse de üslup sebebiyle ona ait olmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca bu kitabın şârihi İbn Tûmert’in çağdaşı değildir. Bu şerh İbn Yûsuf Kütüphanesinde 403 numarada 566 sayfa

²²⁰ İnan, *Devletü’l-islam fi’l-Endelüs(III.Asır)*, 199-200.

²²¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 8.

²²² İkinci dipnot için bk. İbnü’l-Kattân, *Naẓmü’l-cümân*, 80.

²²³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 8.

²²⁴ Altıncı dipnot için bk. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 52.

olarak mevcuttur. Başından ve sonundan bazı sayfalar kopmuş durumda olup her bölüm 21 satırdan oluşmaktadır. Bu şerh İbn Tûmert'in fakihlerle yaptığı münazaralar hakkında tam bilgi vermektedir. Bunun yanında *Eazzü ma yutlab*'ta bulunan Abdülmü'min taliklerini de tespit etmektedir. Şerhte, İbn Tûmert'in Berberîce yazdığı risaleler de bulunmaktadır.

ed-Delîl: Eser bazı nüshalarda “ma'lûmât” başlığı altında yer alırken bazı nüshalarda müstakil bir başlık olmuştur. Tam adı “ed-delîlü alâ enne's-şerîate lâ tesbütü bi'l-akli min vücûhin” şeklindedir. Konu bakımından aklın şeriat karşısındaki konumunu ve kıyas çeşitlerini ihtiva etmektedir.

el-Kelam fi'l-ilm: Bilginin değeri, kaynakları ve kısımlarını ele alan küçük çaplı bir risaledir.

Ma'lumât: İbn Tûmert'in Varlık Nazariyesi'ni ele alan eser, varlık ve yokluk mefhumunu, Allah'ın mevcûd-ı mutlak, varlığın sınırlı oluşunu gösteren nitelikleri ve Allah'ın tekliğini ihtiva etmektedir.

Muhdes: Sınırlı varlık, cüz'ül-ferd, cemad ve hayevi varlık, arazlar, teklik ve benzerlik konularını ihtiva eden kelâmi bir risaledir.

el-Kelam ale'l-ibade: Mucize, iman, ibadet, ihlas, va'd ve vaîd, kula vacip olan ilk şey, hüsün kubuhun aklen bilinmesi konularını ihtiva eden kelami bir risaledir.

Tevhîd: Lâ ilâhe illallah diyenin cennete gideceği, İslam'ın beş esas üzerine bina edildiği ve Muaz b. Cebel'in Yemen'e gitmeden önce Hz. Peygamberin kendisine yaptığı tavsiyeleri konu edinen hadisleri iman ve ihlas kavramları ile ilişkisi; Allah'ın varlığının bilinmesinin yolları, Allah'ın varlığı ve birliği, onun isimleri, ru'yetullah ve Peygamberliğin mucize ile ispatı gibi konuları içeren kelam kitabıdır.

Tevhîdü'l-bârî: Allah'ı her şeyden tenzih ederek inanmayı konu edinen kısa bir risaledir.

Mürşide: İbn Tûmert'e ait meşhur akîde kitabıdır. Kur'an'da Allah'ın kendisini tarif ettiği ayetlerin bir derlemesidir. Tek sayfalık bir risaledir.

Tesbîhu'l-bârî: Allah'ın sınırlı bir varlık olamayacağını anlatan birkaç sayfalık bir risaledir.

Şehadet: Allah'ın tenzih ve tesbih edildiği kısa bir risaledir.

İmamet: İmamete imanın gereği, kötülüklerin imamet makamı ile son bulacağı anlayışı, imamete ayetlerde işaret edilmesi ve masum imama ittiba etmenin faziletini konu edinen bu risale, İbn Tûmert'i eleştirilenlerin odağında bulunan bir eserdir.

el-Kavâid: Din ve dünya işlerinin dayandığı ilkeleri ihtiva eden küçük bir risaledir.

Beyânü tavâifi'l-mubtûlîn: Kıyamet alametlerini ve bu alametlere sebep olan topluluğun özelliklerini hadis nakilleri yaparak anlattığı eserdir. Bu eserde mücessime ve mülessime gruplarının halleri anlatılmaktadır. Bu gruplarla cihad etmenin gereği, onlara itaat etmenin haramlığı; Hz. Peygamber'in kıyamet yaklaştığında Batı'da zuhur ederek hakkı ve adaleti ayakta tutmaya çalışan bir topluluğu müjdelemesini, bu topluluğun deccal ile savaşaacağını ve Allah'ın yardımının onlar üzerinde olacağını konu edinen hadis nakillerinin bir arada olduğu bir risaledir.

Ma'rifetü'l-mehdî: Dünyadaki zulüm ve kargaşayı ortadan kaldıracak olan Mehdi'nin vasıflarını kısaca ele alan risaledir.

Risâletü'l-mehdî: Tevhid topluluğuna yazılmış bir mektuptur. Hakkı ayakta tutmak, Mücessime ile cihad etmek, mücahitlerin özellikleri, Mülessim kafirleri ile savaşma nedenleri, Ehl-i Tescim'in niteliği, Mücessime ve Muvahhidler arasındaki farkları konu edinen risaledir.

Fi enne't-tevhîd: Tevhidin nakli delilleri, tevhidin anlamını, lafzını ve faziletini ihtiva eden hadislerin yanı sıra, tevhidin; kendisinden önceki küfür alametlerini yıktığını, imanın ibadetten önce geldiğini, bütün peygamberlerin tevhide davet ettiğini; imanın fazileti, iman edilecek ilkeleri, Peygamber gelmeden ölen kişinin durumunu, imanın kalpteki yerini; bilginin değerini, kitap ve sünnete bağlılığın gereğini içeren konuların hadis nakilleri eşliğinde anlatıldığı risaledir. Son kısmında temizlik ve namaz konularına da yer verilmiştir.

1.3.2. Diğer İlimlere Dair Eserleri

El-Muvatta' ve Muvatta'u'l-imâmi'l-mehdî: Abdullah İnan, bu iki eseri Mehdi İbn Tûmert'in yazdığını belirterek kitapların ibadet, muamelat ve hadler konularını içerdiğini aktarmıştır.²²⁵

²²⁵ İnan, *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asır)*, 199.

el-Kelam fi's-salat: Namazın şeri delilleri, salat kelimesinin sözlük ve ıstılâhî anlamı, namazın fazileti, farz olan ve olmayan namazlar, namazın vakti, namazın şartları, namazı terk edenin öldürülmesi, teyemmüm abdesti, abdestin şekli ve şartları, abdesti bozan şeyler, gusûl abdesti, mest üzerine mesh ve teyemmüm babı gibi fikhî amelî konuları ihtiva eden eser namaz ile ilgili ayrıntılı bilgi verir.

el-Kelam fi'l-umum ve'l-husus: Umum, husus, mutlak, mukayyet, mücmel, müfesser, nasih, mensuh, hakikat, mecaz; kinaye, ta'riz, tasrih gibi örfte ve dinde kullanılan kavramların tahlilini yapan bir risaledir.

Fiten: Toplumu kargaşaya sürükleyen sebepleri kısa şekilde ifade eden bir risaledir.

Hadisü Ömer: Süsü'l-âlîme'de bu bölüm ayrı bir telif şeklinde değerlendirilmiştir. Biz de çalışmamızda tevhidin faziletinin son kısmında yer alan bu risaleyi ayrı bir telif olarak gösterdik. Bu başlığın devamında ilmin (raf'ul-ilm), emanetin, imanın, iyiliği emrin ve dini yaşantının ortadan kalkmasının konu edildiği hadisler ile deccâl, müteşâbihlere sarılma, ehli kitabın yolunu tutma ve Allah'ın Resul'ünden sonra dinin değişeceği ile ilgili pek çok hadis bulunmaktadır. Bu hadislerin çoğu fiten ve melahim hadisleridir. Hadis-ü Ömer risalesi "*fi enne't-tevhîd* eseri ile telif edilmiş olma ihtimali de vardır.

İhtisâru'l-muslim: Müslim'in bazı nakillerinin bir arada bulunduğu mecmuadır. Hz. Peygamber'in mucizelerinin bulunduğu hadis risaleleri ile sona ermektedir.

Kitâbü'l-gulûl: Sadece hadis nakilleri bulunmaktadır.

Fi enne'l-hamr: Bu risaleler cihad kitabının sonuna kadar hadis nakillerinden oluşmaktadır.

Kitâbu'l-cihad: Halife Abdülmü'min tarafından tamamlanan bir eser olup savaşmakla ilgili her konuyu ihtiva eden hadislerin naklinden ibarettir. Abdullah İnan, bu cihad kitabının İbn Tûmert'e ait olmayıp, halife Ebu Yakup tarafından yazıldığını belirtmiştir.²²⁶

İbn Tûmert'in birbirinden farklı saiklerle kaleme aldığı bu metinler tevhit ve esaslarını merkeze alan bir konu bütünlüğü arz etmektedir. İslam siyaset düşüncesinin önemli

²²⁶ İnan, *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asır)*, 215.

temsilcilerinden biri sayılabilecek İbn Tûmert, telif ettiği metinlerin Muvahhid Hareketi'ne rehberlik etmesini amaçlamıştır.

Kitabının sonundaki birkaç risale dışında ona aidiyeti noktasında şüphe olmayan metinler eksik kaldığı durumlarda Muvahhidler Devleti'nin halifeleri tarafından yine onun düşüncesine uygun bir üslupla tamamlanmıştır. Tabakât ve Teracim kitaplarında onun *Mürşide*, *Eazzü mâ yutlab*, *Tevhid* ve *İmamet* eserleri ile tanındığı anlaşılmaktadır.²²⁷ Kelam ilmine katkı sunabilecek bu eserler İbn Tûmert'e nispet edilen görüşleri teyit eder mahiyettedir. Zira biyografi türü kaynaklarda kendisine nispet edilen görüşler ile kendi yazdığı metinler arasında müşterek yönler olduğu gibi çelişkili ifadeler de rastlanmaktadır.

İbn Tûmert hem siyaseten hem de ilmen azimli ve kararlı bir kişiliktir. Bu kararlılığı neticesinde Endülüs ve doğuya yaptığı yolculuklarda tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi İslami ilimlerde kendisini yetiştirmiştir. Bu ilimleri öğrenmekle kalmamış hayatının her döneminde insanlara bir şeyler öğretme çabasında olmuştur. Yüz yüze görüşemediği kimselere tevhid temelli fikirleri içeren mektuplar göndermiştir. Bu yöntemle dini-siyasi devrim yapmakla kalmayıp devrimini pekiştiren eserler yazmıştır.

²²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 657; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 419; *el-Hulel'ül-müşîye*, 110.

2. BÖLÜM: BİLGİ VE VARLIK ANLAYIŞI

Bilgi için kapsayıcı bir tanımdan söz etmek mümkün olmasa da bu lafzın bütün bilme durumlarını kuşattığını²²⁸ söylemek mümkündür. Varlık lafzı ise, İslam düşüncesinde *mevcuda* karşılık gelmektedir. Varlık lafzı, kavramların en geneli ve en bilineni olduğundan dolayı genel bir tanımının ve resminin yapılamaması söz konusudur.²²⁹ Nazariye kavramı, nazar kavramının nispet eki almış halidir. Nazar, bilgi, inanç veya zanna götüren fikir anlamına gelmektedir. Ondan türeyen nazariye kavramı ise, nazar ve kesbe göre meydana gelen şeyin adıdır. Söz gelimi, ‘âlem hâdistir’ öncülündeki fikrin arka planında nazar ve istidlal vardır.²³⁰ Bu öncül ise, varlık nazariyesinin bir parçasıdır.

İbn Tûmert’in meşhur eseri *Eazzü mâ yutlab*’da bilgi bahsi ilk sırada yer aldığı için çalışmamızda bilgi tasavvuruna öncelik verilmiştir. Öte yandan mevcûd üzerinde çokça durması ve bütün kelâmi görüşlerini bilgi ve varlık formuna dayandırması sebebiyle bu iki konu aynı bölümde yer almıştır.

İbn Tûmert’in sistematik bir kelim düşünçesine sahip olduğu söylenemez. Çünkü her konuyu müstakil olarak ele almamış, daha çok tevhid üzerinde durmuştur. *Eazzü ma yutlab* eseri kelim düşünçesi hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Çalışmamızın birçok bölümünde söz konusu eser bize rehberlik edecektir. Böylece dağınık fikirlerini sistematik olarak ele alma imkanı bulacağız.

2.1. Bilgi Anlayışı

Bilgi, kelim ilminin en temel konularından biridir. İnancın alanına giren tasavvur ve tasdiklerin yerini ve zeminini ispat edebilmek açısından bu ilimde bilgi, önemli hale gelmiştir. Kelim ilmi, inanç esaslarını konu edinmenin yanı sıra inanç alanına giren konuların şüpheden uzak hale getirilmesini de hedeflemektedir. Bu hedefi, İslam dininin esaslarını gözeterek gerçekleştirir. Bu esasların tasavvur ve tasdiki, nakil ve aklın kaynaklığı ile şekillenmektedir. Dolayısıyla akılda bir şeyin tasavvurunun meydana gelmesi ve bu tasavvurun tasdikle neticelenerek inanca dönüşmesi için bilgi, esaslı bir

²²⁸ Bilgi tanımlamaları için bk. Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1: 35.

²²⁹ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1: 67.

²³⁰ Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2018), 333.

konu olmuştur. Kelam ilminin başvurduğu vasıtalarından olan akıl ve naklin bilgi nazariyesine kaynaklık etmesi, bu ilmin konularını şüpheden uzak hale getirmesi için ayrıca önemlidir. Öneminden dolayı Ebû Mansûr el-Mâtürîdî(öl. 333/944) gibi kelamcılar, akıl ve nakli, en güvenilir bilgi kaynaklarından saymıştır.²³¹

Mâtürîdî, kelam eserleri arasında kendine has bilgi kuramının bir bütün olarak değerlendirildiği ilk eser olan *Kitâbü't-Tevhîd*'in müellifidir.²³² Ona göre bilgi kaynakları duyular, haber ve akıldan ibarettir.²³³ Eş'ariyye mezhebinin kurucusu Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (öl. 324/935-36) de duyular, haber ve aklı bilginin kaynakları arasında saymıştır.²³⁴

Bilgi, hakkında çeşitli tariflerin yapıldığı kavramlardan biridir. Geniş anlamıyla bilgi, her türlü bilme durumunu ifade etmektedir. Cehalet, kuşku ve zan kelimelerine karşıt olarak bilgi, “gerçeğe uygun olan kesin inanç” anlamında kullanılmaktadır.²³⁵ Kelamcıların bilgi tarifine en yakın olanı budur. Diğer bir tarife göre bilgi, “akılda bir şeyin tasavvurunun meydana gelmesi” demektir.²³⁶ İmam Gazzâlî bilgiyi, “bir şeyi nasıl ise o şekilde bilme” olarak tanımlamıştır.²³⁷ Mu'tezile kelamcıları bilgiyi inanç ve itikat, Ebu'l Hasen el-Eşari bilgiyi bilen kimseyi niteleyen bir sıfat olarak tarif etmiştir.²³⁸

‘Bilinen şey’ merkezli bakıldığında bilginin mâlûmat kelimesi ile karşılandığı görülmektedir.²³⁹ İbn Tûmert de mâlûmatı, mevcûd ve ma'dum şeklinde ikiye ayırmış, bilgiyi “bilinen şey” açısından değerlendirmiştir.²⁴⁰

İbn Tûmert'e göre bilgi(ilm), nefy (olumsuzlama) ile isbatı(olumlama), hak ile batılı birbirinden ayıran; bilgi elde etmek isteyen kapalı ve karmaşık gelen konuları açıklığa kavuşturmaya yardımcı, Allah'ın yüce, orta ve aşağı alemde yarattığı bir manadır.²⁴¹ O,

²³¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu, 11. Bs (Ankara: İsam Yayınları, 2018), 51.

²³² bk. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu, 4. Bs (İstanbul: İsam Yayınları, 2018), 83-90.

²³³ Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, 83-88; Muammer Esen, “Matûridî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Alem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (01 Ağustos 2008): 46.

²³⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Hikmet Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi* (2018: İsam Yayınları, 2018), 195-208.

²³⁵ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1: 35.

²³⁶ Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 232.

²³⁷ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Cidde: Daru'l-minhac, 2011), 1: 110.

²³⁸ Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*, 195.

²³⁹ Necip Taylan, “Bilgi” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992), 6: 157.

²⁴⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 185.

²⁴¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 30.

başka bir yerde bilginin tarifinde “hidayet için kalbe atılmış bir nur” ifadesini tercih etmiştir. Her ne kadar bu tam bir tarif olmasa da o, bilginin hidayete götüren bir mahiyetinin olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, hidayete kavuşan kimse bilginin rehberliği ile doğruyu bulmuştur. Dalalet ehli kimse ise, cehaletin karanlığında takılıp kalmıştır. Bu sebeple ilim(bilgi) bir aydınlık(nur) olup karanlığın zıddıdır. Cehalet, kuşku ve zan da ilmin zıddıdır.²⁴²

İbn Tûmert’e göre bilginin bir diğer anlamı ‘hakikatlerin nefiste belirmesidir.’²⁴³ O, hakikate ulaştıran bilgiyi inanç için gerekli görmesiyle kelamcılarının ‘gerçeğe uygun olan kesin inanç’ formundaki bilgi tarifine yaklaşmıştır. Ona göre bilgi, iman ve amellerin temel şartıdır. Bilgi ve bilgisizlik arasında ara bir kavram ihtimali de yoktur. Çünkü kişi bilgi ile nura bilgisizlik, kuşku ve zan ile de karanlığa ulaşır.²⁴⁴

İbn Tûmert, bilgi söz konusu olduğunda tarif yerine mahiyet üzerinde durmuştur. O, bilgiyi doğru ve yanlış yönlendirmesi açısından değerlendirmiştir. Buna göre, hak ve batıla yönlendiren dört kavram vardır. Bunlar; *bilgi*(ilm), *cehalet*, *kuşku* ve *zan*’dır. Buna göre *bilgi*, hak(doğru) yolun temelidir. Cehalet, kuşku ve zan ise batıla götürdüğü için dine kaynak olamazlar.²⁴⁵ *Cehl*, karışıklık ve karanlıktır. Dalaletin kaynağıdır. İbn Tûmert’e göre cehaletin dalaletine sebep olmasının delili Kur’an-ı Kerim’dir. Batıl bilginin kaynaklarından biri olan *kuşku*, şaşkınlık ve basiretsizlik demektir. Bu da aynı şekilde dalaletin kaynağıdır. İbn Tûmert, bunların delilini Kur’an’dan getirmektedir. Ona göre bu ayetler ışığında cehalet ve kuşkunun dalaletine sebep olmadığını savunmak nasları inkar etmek gibidir. Batıl bilgiye sebep olan bir diğer kavram olan *zan* da cehalet ve kuşku gibi bilgi ifade etmez.²⁴⁶

İbn Tûmert’e göre aklî istidlal, asıl ve fer‘ üzerinde cereyan eder. Sonucunda delil ve burhan ortaya çıkar. Aklen asıl ve fer‘ birbiriyle çelişmez. Fer‘in varlığı ise, asıl olmadan ispat edilemez. Dolayısıyla zannın hükme asıl olması kendi aslının çelişmesi ile fer‘in sabit olması demektir. Asıl ve fer‘ konusunda İbn Tûmert kısaca kıyas yapılırken ve akli istidlal yapılırken verilecek hükmün kesin bilgiye göre olmasını; bunun için de asıl ve fer‘in

²⁴² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 36-37.

²⁴³ Delili: *Hayır! O (Kur’an), bilgiye mazhar kılınmış olanların sıkıntıya düşmeden anlayabilecekleri açık âyetlerdir.* Ankebût 29/49

²⁴⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 37.

²⁴⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 32.

²⁴⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 36-40.

zannî olmaması gerektiğini savunur. Çünkü onun bilgi lafzına verdiği anlam, 'mutlak bilgi' şeklindedir. Bu da gerçeğe mutabık bilgi(kesin bilgi) anlamı taşımaktadır. Bu sebeple “*şeri hükümler zan ve istidlal ile sabit olur. Bu yüzden şehadet zannîdir. Hüküm zan ile sabittir*” sözü hakikati tersine çevirmektir. Oysa bu durum aklî ilkelere göre muhal bir durumdur. Bu yüzden hüküm zan ile değil bilgi ile sabit olur.²⁴⁷

İbn Tûmert’e göre bilgi, yalnızca kesin bilgiden elde edilir. Zandan elde edilemez. Bunun aklî ve sem’î olmak üzere iki sebebi vardır. Bu aklî ilkeler üçtür:

1. İctima-i zıddeyn imkansızdır.

2. Hakikatler asla değişmez.

3. Zan bilginin zıddıdır.²⁴⁸

İbn Tûmert, ayetlerden yola çıkarak bilginin hidayet ve imana zemin oluşturduğunu düşünmektedir. Ayete göre kişi hidayete bilgi ile, dalalete cehalet ile erişir. Çünkü bilgi(ilm) bir nur, cehalet ise karanlıktır. Bu nedenle cehl, kuşku ve zan, bilgiye zıttır. Bilgi, hidayetin/doğru yolun temelidir. “*Sen kitap nedir, iman nedir bilmiyordun; ama şimdi onu, dilediğimiz kullarımızı sayesinde doğruya erıştirdiğimiz bir ı ışık kıldık.*”²⁴⁹ ayetinde bilgi anlamına gelen “*dera*” fiili, sıradan bir bilgiye sahip olmayı değil, bir konunun hakikatine vâkıf olmayı ve inceliklerini idrak etmeyi ifade eder.²⁵⁰ İbn Tûmert, bu ayetle bilginin aydınlığa, bilgi ifade etmeyen zannın ise karanlığa götürdüğü görüşünü desteklemiştir.²⁵¹

İbn Tûmert’in bilgi nazariyesinde zan, cehalet ve kuşku kavramları önemli bir yer tutar. Ona göre, bunların hepsi bilgiye zıttır. Mesela zan ayetle de ifade edildiği şekilde bilgiye zıt olduğu anlaşılmaktadır. Zan konusunda delil sayılabilecek *De ki: “Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi mi var? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece temelsiz bir tahminde bulunuyorsunuz.”* ayetinden zan ile bilginin tam bir zıtlık teşkil ettiği anlaşılmaktadır. O halde ictima-i zıddeyn ilkesine aykırı olacağından ikisinin bir araya gelmesi(ictima’) ve hakikatlerinin birbiriyle karışması imkansızdır.²⁵²

²⁴⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 32-35.

²⁴⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 42.

²⁴⁹ eş-Şûrâ 42/52.

²⁵⁰ *Kur’ân yolu Türkçe meâl ve tefsîr* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 4: 654.

²⁵¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 43.

²⁵² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 43-44.

İbn Tûmert'in bilgiyi bir değer olarak gördüğünü ifade etmiştik. Ona göre bilgi, doğru yolun temelidir.²⁵³ Dolayısıyla yolda sağlam ilerlemek için sahih bilgi ile donanmak elzemdir. Bu yüzden kelim kitaplarının çoğu “bilgi bahsi; bilginin tarifi, değeri ve yöntemi” konusunu en başta ele alır.

İbn Tûmert'e göre Allah bilgiyi kullarına vacip kılmıştır. Bu sebeple kişi, kulun şeref ve itibarını yücelten gerçek bilgiye ulaşmak için çabalamalıdır.²⁵⁴ Önemine binaen eserinde de bilgi en başta ele alınmıştır. “En yüce talep” anlamına gelen ve kitabına isim olarak verilen “*eazzü ma yutlab*” ifadesi bilgi bahsinin ilk cümlesidir. Ona göre bilgi, en değerli talep, en üstün kazanç, en kıymetli birikim ve en güzel iştir. Allah'ın her hayra rehber kıldığı bilgi, arzuların en değerlisi, kazanımların en üstünü, birikimlerin en kıymetlisi ve işlerin en güzeliştir.²⁵⁵ Bu tarif aslında onun kitabın ismidir. Bu isme dair bir değerlendirme yapan İnan, bu sözlerin edebi sözler olduğuna dikkat çekmiştir. Hem Berberî olup hem de böyle bir üslup ile giriş yapması ilginçtir.²⁵⁶

Bilginin değerini tespit ettikten sonra bu değeri izah eden İbn Tûmert'e göre bilgi, Allah'ın yüce(ulvî), orta(vasatî) ve aşağı(süflî) alemde yarattığı, nefy(olumsuzlama) ve isbata (olumlama) yarayan bir manadır. Daha açık ifadeyle bilgi, hak ve batılı ayıran, ilim ehline kapalı ve karmaşık gelen mefhumları açan; temiz bir niyetin, faydalı birikimlerin, eldekinden daha fazlasını istemenin, doğru yol ve başarıda Allah'a yönelmenin kapısını açan bir manadır.²⁵⁷ Ona göre bilgiye zıtlık teşkil eden cehalet, kuşku ve zan hatalı yolun (dalaletin) kaynağıdır. Cehalet, karışıklık; kuşku ve zan ise körlük demektir.²⁵⁸

İbn Tûmert, bilginin değerini daha net çizgilerle belirlemek için bilgi ve cehalet arasında ayırım yapmıştır. Buna göre, eşyanın hakikatinin ve hususiyetlerinin kendisiyle bilindiği bilgi, kalpte bir nurdur. Eşyanın hakikatinin ve hususiyetlerinin kendisiyle karmaşık hale geldiği cehalet ise, kalpte bir karanlıktır.²⁵⁹ Onun bu benzetmeyi ayetlerden mülhem olarak yaptığı aşikardır.²⁶⁰

²⁵³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 32.

²⁵⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 41.

²⁵⁵ Tam adı: Eazzü mâ yutlab ve efdalü mâ yükteseb ve enfesü mâ yüddehar ve ahsenü mâ yü'mel. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 29.

²⁵⁶ İnan, *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asır)*, 200.

²⁵⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 30.

²⁵⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 38-40.

²⁵⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 30.

²⁶⁰ Bu konuda referans aldığı ayetlerden bazıları için bk: el-En'âm 6/122; eş-Şûrâ 42/52-53.

İbn Tûmert'in görüşleri üzerine hacimli bir eser yazan Abdülmecid Neccar, onun 'bilgi kalpte bir nur, cehalet kalpte bir karanlık' tarifini kalp üzerinde çok durması sebebiyle Gazzâlî'den ilham alarak yaptığını söylemiştir.²⁶¹ Neccar, muhtemelen Gazzâlî'nin *el-Münkıẓ* eserindeki "Allah'ın kalbe akıtmış olduğu nur" ifadesinden yola çıkarak bu yorumu getirmiş olabilir. Fakat Gazzâlî'nin bu ifadeden sadece bilgiyi kastettiğine dair bir ifade bulunmamaktadır. Asıl soru Gazzâlî için nur, istidlali bir bilgi midir? yoksa keşif yoluyla elde edilmiş bir bilgi midir? Burada Gazzâlî için ikinci ihtimalin daha güçlü olduğu muhakkaktır. Çünkü Gazzâlî geçirdiği iki aylık bunalımdan önce akli veya nakli bütün deliller üzerinden her görüşü değerlendirmiştir. Ancak elde ettiği bilgiler onu bunalıma sürüklemiştir. Bu yüzden nur istidlali olamaz. Bir süre sonra kendisinin ifadesiyle Allah, kalbine bir nur akıtmış, bu nur sayesinde rahata kavuşmuştur.²⁶² Neticede Gazzâlî'nin nur kavramına yüklediği mana ile İbn Tûmert'in kastettiği mana farklıdır.

İbn Tûmert'e göre bilgi dine, dünyaya ve bu ikisine ulaştıran şeyleri bilmeye yarar. Dini bilmek, Allah'ı, peygamberleri ve peygamberlerin getirdiklerini bilmektir. Allah'ı bilmek ise, ulûhiyete vacip, caiz ve imkansız olan şeyleri bilmektir. Vücûd, vahdaniyet ve kemal sıfatlarının Allah'a vacip olduğunu bilmek; bilgi icat etmek, bilgiyi var edip yok etmek ve yok edip var etmenin Allah için caiz sıfatlar olduğunu bilmek; teşbih, teşrik (şirk koşmak), noksanlıkların Allah hakkında imkansız olduğunu bilmek Allah'ı bilmenin yoludur.²⁶³

İbn Tûmert bilgi konusunu detaylıca ele almış, bu alanda bir de risale yazmıştır. *el-Kelâm fi'l-ilm* adlı küçük çaplı risalede bilginin değeri, yolları ve kısımlarını anlatmıştır. Risale'ye göre, bilginin değerinin kitaptan örneği şu ayettir: "*Allah, hak ve adaleti ayakta tutarak, kendinden başka tanrı olmadığını bildirdi; melekler ve ilim sahipleri de bunu ikrar ettiler.*"²⁶⁴ Ona göre Allah bu ayette önce kendinde bahsetmiş, ardından melekleri övmüş sonra da ilim sahiplerini bu övgüye eklemiş ve kendisiyle aynı ayette zikretmiştir. Ayette geçen şehadet ancak bilgi ile mümkündür. Bilgi, kuşku ve zanla elde edilmez. "...bilerek hakka tanıklık edenler başka."²⁶⁵ ayeti de gerçek bilgi ile tanıklık

²⁶¹ Neccar, *El-Mehdi İbn Tûmert*, 162.

²⁶² Gazzâlî, *el-Münkıẓ mine'd-dalâl ve'l-müşşih 'ani'l-aḥvâl* (Cidde: Daru'l-Minhac, 2014), 54-55.

²⁶³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 182.

²⁶⁴ Âl-i İmrân 3/18.

²⁶⁵ ez-Zuhruf 43/86.

edilebileceğini ortaya koymaktadır. Bunun gibi Kur'an'da bilgi seviyesinin artması için dua edilmesi²⁶⁶ de bilginin değerini göstermektedir.²⁶⁷

İbn Tûmert dini bilgi ile birlikte dünyevi bilginin öğrenilmesini de gerekli görür. Çünkü dini hayatın kamil bir şekilde sürdürülebilmesi için dünyevi bilgiyi bilmek gereklidir. Hesap bilgisi, dil bilgisi ve maişet bilgisi dini hayatın sürdürülmesi için öğrenilmesi gereken bilimlerdir. Söz gelimi, dil ve nahiv bilgisi olmadan dinin konularını anlamak ve bilmek mümkün değildir. Örneğin, hesap bilimi de dini bilgi için son derece önemlidir. Namaz vakitleri, zekat ve diğer bazı ibadetlerin anlaşılması bu bilim sayesinde mümkündür.²⁶⁸

2.1.1. Bilginin Kaynakları

Özellikle doğu seyahatinden döndüğünde Mağrib fukahası ile girdiği tartışmalara bakıldığında da dönemin ulemasının kuru bir nakilci olduğu anlaşılmaktadır. Esasen İbn Tûmert'in Murâbıtlar'a mücessime demesindeki temel neden budur. Çünkü Murâbıtlar dönemindeki Mağrib uleması teşbihe ve tecsime muhtemel olan ayet ve hadisleri tevîl etmekten kaçınıyor, naklin zahirine bağlı kalmayı tercih ediyordu. Onların yaklaşımlarını sert bir şekilde eleştirdiği için birçok yerden kovulmuş, hakkında pek çok yakalama emri çıkarılmıştır. Buna benzer yaklaşımları sebebiyle araştırmacılar, İbn Tûmert'in Mağrib'e bilimsel düşüncüyü götüren kişi olduğunu düşünmüşlerdir. Yazdığı eserler incelendiğinde felsefî kelamın etkisinde kalarak özgür düşünceye önem verdiği düşünülebilir ancak İbn Tûmert'in harici bir tavır sergileyerek kendisi gibi düşünmeyenleri katlettiğine dair haberler de tarih kitaplarında mevcuttur.²⁶⁹

Kaynaklardaki bilgilere göre, katıldığı bir münazarada bilgi kaynaklarını kitap ve sünnet ile sınırlayan kişiye karşı çıkmış; muarızlarının bilgi edinme yolları ile ilgili kendisinin sorduğu soruları anlamadıklarından yakınmış, kitap ve sünnetin yalnızca sem'i delillerden bir kısmını ifade ettiğini anlatmaya gayret etmiştir.²⁷⁰

²⁶⁶ Tâhâ 20/114.

²⁶⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 179.

²⁶⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 183.

²⁶⁹ Beyzak'ın verdiği bilgiye göre, İbn Tûmert onlular grubundan Beşir el-Veşerisî'yi kimin münafık kimin muhalif olduğunu tespit etmesi için görevlendirmişti. Temyiz denilen bu yolla beş kabile katledilmiştir. Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 39.

²⁷⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 31-32.

Kelâmcılar, duyu, akıl ve haberin vazgeçilmesi imkânsız üç temel bilgi kaynağı olduğunda ittifak etmiştir.²⁷¹ İbn Tûmert'e göre de bilginin kaynakları his, akıl ve sem'dir. Bütün bilgiler bu üç unsura dayanır.²⁷² O, en sağlam bilginin tevatürle gelen haberler olduğunu ileri sürmektedir. Aklın hüküm veren yönünü kabul etmekle beraber bu hükmün şariat içinde bir anlam ifade etmediğini savunmuştur. Duyuların da bilgi edinme için bir yol olduğunu kabul etmiş, ancak duyular hakkında detaya girmemiştir. Ona göre bu üç unsur, insanoğlunun bilgiye ulaşmada kullandığı kaynaklardır. Fakat insan bilmediği için sorguya çekilmeyecektir.²⁷³

İbn Tûmert *el-Kelâm fi'l-ilm* risalesinde bilginin bu üç kaynağından bahsetmiştir.²⁷⁴ Duyu, akıl ve sem'(haber) bu kaynaklardandır. *Duyular*, muttasıl, munfasıl ve insanın nefsinde var olan şey olarak üç kısımdır. *Akıl* vacip, caiz ve imkansız(müstehîl) olarak üç kısımda değerlendirilir. Sem'²⁷⁵ lafzı ise, *haber* anlamına gelmekte olup kitap, sünnet ve icma' yoluyla elde edilen bilgiler olmak üzere üçe ayrılmaktadır.²⁷⁶

Merakeş'e yakın bir yer ola Ağmat'ta Mâlikî fakihlerle(Müddeîn) yaptığı münazarada bilgi edinme yollarının nakilden ibaret olmadığına yönelik uzun tartışmalara girmiştir. Münazara konuşmalarını *Eazzü ma yutlab*'a Halife Abdülmü'min eklemiştir. İbn Tûmert bu münazaranın hemen başında muarızın belirlenmesini ve münazara adabına uyulmasını şart koşarak “*Bilgi edinme yolları belirli midir?*” sorusunu sormuştur. Muarızların sözcüsü “*elbette belirlidir. Kitap, sünnet ve bu ikisine işaret eden manalardır.*” diye cevap verir. İbn Tûmert, “*ben bilgi edinme yollarını sordum, sen sadece bunlardan birini söyledin. Oysa cevap soru ile mutabık olmalıdır*” der. Ama muarızı bir şey anlamaz. Bunun ardından “*peki, hak ve batılın kaynakları nedir?*” diye sorar. Sözcü, ilk soruya verdiği cevabın aynısını tekrar eder. İbn Tûmert, onların soruyu anlamayıp cevap veremediklerini görünce kendisi cevaplamaya başlar ve şöyle der: “*Hak ve batılın kaynağı dördtür. Bunlar, bilgi, cehalet, kuşku ve zan'dır.*” Buna göre bilgi doğru yolun, diğerleri dalaletin kaynağı olmuştur. Sözcü bu açıklama üzerine “*cehaleti ve kuşkuyu da*

²⁷¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Haber” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996), 14: 347.

²⁷² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 181.

²⁷³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 181.

²⁷⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 181.

²⁷⁵ Tezimizde sem' lafzı yerine haber lafzını kullanmayı tercih edeceğiz.

²⁷⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 30.

dalaletle sebep olarak saydın. Ama bu ikisi hiçbir şeyin kaynağı olamaz. Şer'i hükümlerin hepsi zan üzere sabit olur. Mesela şahitlik konusunda hüküm zanna bina edilmiştir." der. İbn Tûmert, *"İnkar ettiğiniz şeylerin tamamının sıhhati kat'idir. Akli ve sem'i burhanî deliller buna işaret etmektedir. Akli delillere gelince, bunlar; İki zıddın bir araya gelmesinin imkansızlığı, hakikatlerin dönüşümünün imkansızlığı ve zannın bilgiye zıt olmasıdır."* cevabını verir.²⁷⁷ Bu münazara bu şekilde devam eden konuşmaları içermektedir. İnan'ın ifade ettiği gibi münazarada bulunan Murâbıt fakihlerinin tamamı furû' alimleriydi. Hiçbiri usul ilmini(kelam ve fıkıh) bilmiyordu. Çünkü furû' ilmi ibadet, muamelat ve bu ikisinin hükümlerini ihtiva etmektedir. Oysa usul ilmi, kitap ve sünnetten yola çıkarak hüküm çıkarmayı ifade eder. Bu şekilde şer'i naslar, aklî deliller, tafsili akide esasları, usûlü'l-fıkıh, dinin kaynakları, nübüvvet ve risalet bilgisi gibi konuların hepsi usûl ilmine ait konulardır.²⁷⁸ Bunun için verimli bir münazara gerçekleşmemiştir.²⁷⁹

Eazzü mâ yutlab'da bilginin kaynaklarına önce sem'(haber) bölümünden başlanmıştır.²⁸⁰ Bu önceleme durumu farklı açıklamalara muhtemeldir. İbn Tûmert, haberle elde edilen bilgiyi diğer kaynaklardan gelen bilgilere göre daha değerli ve kesin bulduğundan dolayı en başta anlatmış olabilir. Öte yandan Muvahhidler Devleti'nin kurucu halifesi Abdülmü'min, kitaba tâlik yazarken bu öncelemeyi yapmış olması da mümkündür. Çalışmamızda bu ihtimaller değerlendirilerek bilginin kaynaklarında önce habere yer vermek istiyoruz.

Diğer taraftan Ebu Bekir künyeli bir müellifin şu ifadeleri sebebiyle haber kaynağını en başa alıyoruz: *"İbn Tûmert'e göre bir kimse bilgisizlik, heva, taklit, muhdesat, ihtilaf ve kafa karışıklığı gibi ilme ve bilgiye engel olan şeylere sarılırsa o kimse Kur'an ve Sünnet'in gösterdiği yoldan uzaklaşmıştır."*²⁸¹ Bu ifade onun nakli öncelediğini göstermektedir. Buradan hareketle çalışmamızda nakil konusu öncelenecektir.

²⁷⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 31-32; İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 174-175; İnan, *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asır)*, 171.

²⁷⁸ İnan, *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asır)*, 171.

²⁷⁹ Bu münazara kelamî bir tartışma ile başlamış ancak fakihlerin bu ilim konusunda yetkinliği olmaması sebebiyle münazara uzun sürmemiştir. Fakat İbn Tûmert ile fakihler arasındaki tartışma bir anda fikhî bir alana ivme kazanarak asıl ve fer'in kesin bilgi üzerine inşa edilmesi konusu münazaranın teması olmuştur. Bu münazaranın ayrıntısı için bkz. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 31-37; İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 174-175.

²⁸⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 30.

²⁸¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 15.

2.1.1.1. Mütevâtir Haber (Sem‘)

İbn Tûmert'e göre haber, kitap, sünnet ve icmâ' yoluyla elde edilen bilgileri kapsamaktadır.²⁸² Onun haberi sem' diye isimlendirmesi haberin işitme yoluyla aktarıldığını ifade etmek içindir. Diğer bir ifade ile nakil, işitme veya görme duyusu ile gerçekleştiğinden dolayı bu isimlendirmeyi yapmıştır.

Sözlükte “bir nesneyi gereği gibi bilmek için yoklayıp sınamak, bir şeyin iç yüzünden haberdar olmak” anlamına gelen hubr (hıbre) kökünden türeyen haber kelimesi, terim olarak “doğru veya yanlış olma ihtimali bulunan söz” veya “geçmişte meydana gelmiş ve gelecekte meydana gelme ihtimali bulunan olay” şeklinde tarif edilmektedir.²⁸³ Bu tariflerden hareketle haberin duyularla algılanabilir olduğu akla gelmektedir. Zira idrak imkanı olmadan bir habere ulaşmak mümkün değildir. Bu yüzden İbn Tûmert'in haber yerine kullandığı sem' lafzı yerinde bir kullanım olmuştur. Ancak tarifte geçen “gelecekte meydana gelme ihtimali” ifadesi ile kastedilen haberin, duyularla değil, vahiy ile elde edilebileceğine işaret ettiğini unutmamak gerekir.

İbn Tûmert'in haber yerine sem' lafzını kullanması da dikkat çekicidir. Bilgi edinme yollarını anlatan eserlerin kahir ekseriyeti nakil yoluyla gelen bilgileri haber olarak isimlendirirken İbn Tûmert, sem' ifadesini kullanmıştır. Bu kullanımı Eş'arî kelâmının önemli isimlerinden Bâkılânî'de (öl. 403/1013) görmek mümkündür.²⁸⁴ Bâkılânî, kat'i bilgiyi gerektiren sem'i açıklarken sem'in; kitap, sünnet ve ikisinin mefhumu muhalefeti ile lahnu'l-hitâbı ve icma'dan ibaret olduğundan bahsetmiştir. Eş'arî kelâmının öncülerinden İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (öl. 478/1085) *Kitâbü'l-İrşâd* eserinde sem'in tanımını, ‘haber-i sadık veya uyulması vacip olan emrin haberine dayanan şey’ şeklinde yaparken bu kavramı kullandığı görülmektedir.²⁸⁵ Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Basra Mu‘tezile’sinin ünlü kelâmcısı Kâdî Abdülcebbâr da nakil yoluyla gelen bilgiyi ifade etmek için haber ifadesini kullanmıştır.²⁸⁶

²⁸² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 181.

²⁸³ Yavuz, “Haber”, 14: 346; Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 160.

²⁸⁴ Kâdî Ebû Bekr Bâkılânî, *et-Ta'krîb ve'l-irşâd*, thk. Abdulhamid b. Ali Ebu Züneyz, 2. Bs (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 222.

²⁸⁵ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-İrşâd fî uşûli'l-i'îkâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1369/1950), 8.

²⁸⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, ed. Metin Yurdagür, trc. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1: 85; Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, 85.

İbn Tûmert'in düşüncesinde de haber(sem'), şer'i bilginin kendisiyle öğrenildiği en önemli bilgi kaynağıdır. O, sem'i-naklî delilleri şer'i bilginin teminatı olarak görmektedir. Söz konusu sem'i deliller ise kitap, sünnet ve icma'dır.²⁸⁷ *Eazzü mâ yutlab*'ta haber konusunu izah maksadıyla bazı örnekler verilmiştir. Örneğin, Mehdî İbn Tûmert'in h.515 yılında Herga kabilesinin merkezi Sûs beldesinde ilk olarak zuhur etmesine dair bilgiler, haber kaynağı ile elde edilmektedir.²⁸⁸

İbn Tûmert'e göre haberin zorunlu bilgi ifade edebilmesi için mütevâtir olması şarttır. Çünkü tevatürle gelen haberler zorunlu bilgi ifade ettiği için inkar edilemez.²⁸⁹ Dolayısıyla haber-i vâhid, zannî olması sebebiyle bilgi ifade etmez. Bu yönüyle haber-i vâhid bilginin kaynağı olmadığı gibi hakikati elde etmede fayda sağlamaz.²⁹⁰

Mütevâtir, kendi içinde lafzi ve manevi şeklinde ikiye ayrılmaktadır. İbn Tûmert, Kur'an'ın düzeni ve tertibini, ezan, kamet ve namazda geçen ifadeleri lafzen mütevâtir saymış, lafzen mütevâtir olanın manen de mütevâtir olmasının zorunlu olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir. Hz. Ali'nin cesareti, Hatem'in cömertliği yanında geçmişte yaşamış milletlerin haberleri ve uzaktaki şehirlerin varlıkları ile ilgili bilgileri manevi mütevâtir kapsamında değerlendirmiştir.²⁹¹

İslam düşüncesinde mütevâtir haber ve haber-i vahid, bilginin kaynakları arasında sayılmıştır. Örneğin, Mâtürîdî, mütevâtir haberin peşinden haber-i vâhid'i incelemiş; kendisiyle amel etmek veya onu hiç dikkate almamak gibi haber-i vâhidin iki farklı tercihe mahal olabileceğinden bahsetmiştir.²⁹² Müteahhir dönem kelamcısı Sa'düddîn Tefâtânî (öl. 792/1390), *el-Makâsîd*'da mütevâtir bilgiyi zorunlu bilgiler kısmında zikretmiştir.²⁹³

Naklin haber-i vahid ya da tevatürle aktarılabilceğini ifade eden İbn Tûmert, şer'i bilginin sadece bu iki yolla meydana geldiğini söylemiştir. Kendisine bu iki yol dışında şeri bilginin öğrenildiği başka bir yolun varlığı sorulmuş, bunların her halükarda akıl ve

²⁸⁷ İbn Tûmert, *Eazzü mâ yutlab*, 44,181.

²⁸⁸ Bu örnek ifade Halife Abdülmü'min'e ait taliklerdir. Dipnot bilgisine bk. Muhammed İbn Tûmert el-Mehdî, *Eazzü mâ yutlab*, thk. Abdülgınâ Ebu'l-Azm (Rabat: Müessesetü'l-gına li'n-neşr, 1997), 34.

²⁸⁹ İbn Tûmert, *Eazzü mâ yutlab*, 47,68.

²⁹⁰ İbn Tûmert, *Eazzü mâ yutlab*, 40.

²⁹¹ İbn Tûmert, *Eazzü mâ yutlab*, 31,70.

²⁹² Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 61-62.

²⁹³ Sa'düddîn Tefâtânî, *el-Makâsîd*, trc. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 102.

nakilden ayrı düşünölemeyeceğini; iki yolun sadece akıl ya da sadece nakle hasredilemeyeceğini dile getirmiştir. Çünkü ona göre dini bilgi akıl ile meydana gelmez. Başka bir ifade ile akıl, dini bilgiyi gerektirmez. Bunun yanında nakil de tek başına bilgi kaynağı olamaz. Çünkü başka bilgi kaynakları da vardır. Ancak sınırsız bir bilgi kaynağından söz edilemez.²⁹⁴

Haberin bilgi değerini değerlendiren İbn Tûmert, haber-i vâhidin hiçbir şekilde bilgiye kaynaklık edemeyeceğini ileri sürmüştür. Onun tarifinde, ‘bilgi hakikate ulaştıran şey’ olduğu için haber-i vâhiden elde edilen nakiller bir hakikat ifade etmemektedir. Ancak şunu da hemen belirtmek gerekir ki, İbn Tûmert’e göre, âhad haberler mütevâtir haberle birlikte değerlendirilirse bilgi ifade edebilir. Çünkü bu durumda tevatür asıl, ahad asla bağı fer’ olmuş olur. Asıl ve fer’ ilişkisinde asıl, kesin bilgi ifade edince fer’ de bilgi ifade edecektir.²⁹⁵

Asıl ve fer’ konusu, İbn Tûmert’in en çok detaylandırdığı ve bilinmesine öncelik verdiği konulardan biridir. Bilginin inşa sürecinin bu ikisinin mutabakatı ile tamamlanabileceğini vurgulamıştır. Asıl, sözlükte ‘ağacın kökü’ anlamına gelirken dini ıstılahta ‘kitap, sünnet ve icmâ’ demektir. Asıl, akıl ve nakille sabit olur. Sadece akılla ispat edilmesi ise batıldır. Çünkü akıl ancak caiz görür veya mümkünleri karşı karşıya getirir. Bu da kuşkuya mahal vermek demektir. Kuşku ise bilgi gerektirmediğinden hiçbir şeyi ispat etmez. İbn Tûmert, hakikate batıl yollarla ulaşamayacağını savunduğundan dolayı geri planında kuşkunun olabileceğinden hareketle aklın hüküm koymasını reddetmiştir. Ona göre, akıl doğrudan hüküm veremeyeceğinden geriye sadece haber kalmakta ve mütevâtirin önemi ortaya çıkmaktadır.²⁹⁶

Asıl, emir ya da nehiy şeklinde bilgi ifade eder. Dinde bir şeyin emri, onun yerine getirilmesine nehyi ise, fiilin terk edilmesine delalet eder. Yani nakille gelen haber, emir ise o fiili yapmayı, nehiy ise o fiilden kaçınmayı gerektirir. Bütün asıllar Allah’ın emri veya nehyidir. Hüküm bu ikisinden sabit olurken, teklif(sorumluluk) de buna göre şekillenir.²⁹⁷

²⁹⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 45.

²⁹⁵ Bu konu birçok detayı içerdüğinden çalışmamızda burada her birine yer verilmemiştir. Bilgi için bk. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 51.

²⁹⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 45-46.

²⁹⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 46.

İbn Tûmert'in zorunlu bilgi olarak gördüğü tek bilgi kaynağı mütevâtir haberdur. Çünkü nefis, bu bilgiyi reddedemez. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken önemli bir ayrıntı vardır. O da şöyledir: tevhid, tenzih, sevap, azap, cennet, cehennem ve teklifi hükümler gibi konular evvel emirde tevatürle değil akıl ile bilinir. Hz. Peygamber, çağrısına uygun olarak bir mucize gösterdiğinde ve bu mucizenin bir insanın kudretinin üstünde olduğu anlaşıldığında onun peygamber olduğu anlaşılabilir. Bu yüzden mucizenin kendisi meydana geldiğinde zaruri olarak bilinir. Fakat sonraki dönemlerde mucizenin varlığı tevatür yoluyla bilinmiştir. İbn Tûmert'in buradaki amacı, vahiy ile tevatür arasındaki ince çizgiyi göstermektir. Çünkü ona göre ceza, ahkam ve peygamberliğe muvafık şeyler tevatür yoluyla değil, sadece vahiy yoluyla öğrenilmiştir.²⁹⁸ Bu yüzden klasik usulde olduğu gibi İbn Tûmert haberi, duyulurlar için geçerli saymıştır. Zira gayba dair bilgiler nakille değil vahiy ile elde edilir.²⁹⁹

Nakil ya haber-i vahid ya da mütevâtir yollarla aktarılır. Bizatihi kat'i bilginin kaynaklarından biri olan mütevâtir haber, bilgi elde edilen temel kaynaklardan biri olan sâdık haberin kapsamında yer almaktadır. Bu kapsamda yer alan diğer haberler nazar ve istidlal aracılığıyla doğrulanırken mütevâtir haber, bizzat kendisi hakiki bilgiyi gerektirir. Dini bilginin kendisiyle aktarılması sebebiyle mütevâtir haber klasik bilgi teorisinde önemli bir yer tutmaktadır.³⁰⁰ Klasik literatürde dini bilgilerin aktarılmasının yanı sıra genel bilgilerin temellendirilmesinde işlevsel bir konumda olan mütevâtir haber, İbn Tûmert'in bilgi teorisinin merkezinde yer alır. Hatta yer yer sem'i/haberi kaynaklar arasında kitap, sünnet ve icmanın yanında mütevâtir haberi de ayrıca zikretmiş, kesin bilginin ancak bu yolla mümkün olabileceğini savunmuştur.³⁰¹

İslam düşünce tarihinde tevatür şartları ve keyfiyeti ile ilgili çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır. Bazı Mâlikî âlimleri gibi İbn Tûmert de Medine ehlinin amelini tevatür kapsamında değerlendirmiştir.³⁰² Yine tevatürle aktarılan haberlerin senedinde masum imamın şartı koşulması, dikkat çeken bir yaklaşım olarak kitaplarda yer almıştır.³⁰³

²⁹⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 69-70.

²⁹⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 41.

³⁰⁰ H. Yunus Apaydın, "Mütevâtir" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2006), 32: 208.

³⁰¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 44,48.

³⁰² Kitapta İbn Tûmert'in "Medine ehlinin ameli sahihtir" ifadesi yer almakla beraber genel anlatıma göre, Medine ehlinin gelen haberleri mütevâtir olarak değerlendirmiştir. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 70-71.

³⁰³ Apaydın, "Mütevâtir", 32: 210.

Mütevâtir haberin kesin bilgi gerektirdiği konusunda neredeyse bir ihtilâf yokken, bu bilginin elde edilmesi zarurî mi yoksa iktisabî mi olduğu tartışmalıdır. İbn Tûmert bu hususta mütevâtir haberin kesin bilgi gerektirmesiyle beraber zorun bilgi olduğu görüşündedir. Çünkü tevatürün en dikkat çeken özelliği, doğal bir süreçten geçtikten sonra kendiliğinden bilgi formuna dönüşmesidir. Bu tür bilgiler şiir kafiyesi öğrenmek şeklinde iktisabî değildir. İktisabî her bilgi aynı zamanda ihtiyarî nitelikte olduğundan tevatürle elde edilen bilgiden farklıdır.³⁰⁴

İbn Tûmert'e göre, yaygın(müstefiz) ve muttasıl olarak duyulur şeylerin nakledilmesiyle bilgi ifade eden haberlere mütevâtir haber denir.³⁰⁵ Mütevâtir tanımında müstefiz ifadesini kullanması onu usulcülerin yaptığı tanıma yaklaştırmaktadır.³⁰⁶ Tanımda geçen 'bilgiyi gerektirmesi', mütevâtir ve haber-i vâhid farkını ortaya koymak içindir. Çünkü zannî -ki ona göre zan bilgi ifade etmez- olan ahad haberlerle bilgi elde edilmez. Zan, hiçbir hakikati ortaya koymaz. Bu yüzden zan üzere hüküm sabit olmaz.³⁰⁷ Öyleyse zanni ve aklî istidlal ile elde edilen bilgiler tevatür kapsamında değerlendirilemez.

Mütevâtir haberin sağlayacağı bilgi, haberin doğruluğu bilgisi olup duyularla elde edilen bilgi düzeyindedir.³⁰⁸ Nitekim tanımda geçen "duyulur şeyler" ifadesi gaybî konulardan kaçınmak için kullanılmıştır. Tanımda geçen *müstefiz* lafzı haberin yaygınlık kazandığını ifade etmek içindir. Aynı zamanda bu kullanım, haberi nakleden topluluğun anlaşma yapmadan bu bilgiyi aktardıklarına işaret etmektedir.³⁰⁹ Taşıdığı özellikler bakımından farklılık arz eden ahad ve mütevatirin değer ifade etmesi de farklıdır. Bu bakımdan ahad haberlerde her türlü eksiklik gözlemlenebilirken tevatürle gelen bilgide ekleme, çıkarma, hata, galat ve gaflet gibi durumlar meydana gelmez.³¹⁰

Mütevâtir haber tanımında yaygın olarak geçen "topluluk" ifadesi etrafında dönen tartışmalara girmeden burada İbn Tûmert'in tevatür için ifade ettiği sayıyı vermekle yetineceğiz. Ona göre, mütevâtir haberi aktaranların sayısının az veya çok olmasının bir anlamı yoktur. Çünkü her çok kendisinden daha fazla olan bir niteliğe göre azdır. Her az

³⁰⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 68.

³⁰⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 31.

³⁰⁶ Kalam ve fıkıh usulcülerinin bu tür haberi teknik anlamda "yaygınlık kazanmış" şeklinde ifade etmiştir. Apaydın, "Mütevâtir", 32: 208.

³⁰⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 31.

³⁰⁸ Apaydın, "Mütevâtir", 32: 209.

³⁰⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 41.

³¹⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 70.

da kendisinden daha az bir niteliğe göre çoktur. Tevatürde asıl önemli olan bu tür bilgilerin çok tekrar edilmesi ve tekrar edilen bilgilerin birbiri ile ilintili olmasıdır. Bu tür bilgilerin en doğal özelliği, insan nefesine şüpheye mahal bırakmadan kendiliğinden yerleşmesidir. Zorunlu olmasının sebebi de budur.³¹¹

Nakil ile tevatür arasındaki nüansın bilinmesi de burada önemlidir. İbn Tûmert'e göre tevatür, bilginin kendisi değil bilgi edinmek için bir yoldur. Tıpkı keşf, nazar ve istidlalin bilgi edinme için bir yol olması gibi tevatür de bazı özelliklere sahip bilgi edinme yoludur. Nazar ve istidlal yapan kişinin aklının sağlam olması gibi tevatürle bilgiye ulaşan kişinin de işitme duyusunun sağlıklı olması beklenir. Tevatür bilgiye ulaşmak için bir yolu ifade ederken nakil vahiy kanalıyla gelen haberin adıdır. Mesela, tevhid, tenzih, sevap ve cezaya dair hükümler nakil ile bilinir.³¹²

İbn Tûmert'e göre tevatürle gelen haber kesin bilgi olmakla birlikte her zorunlu bilgi tevatürden ibaret değildir. Mesela, peygamberlerin gösterdiği mucizeler tevatür ile değil, müşahede ile öğrenilir. Mucizenin bilinmesi halin karinesinden anlaşılır. Şöyle ki, biz mucizeyi Peygamberin çağrısı ile karşılaştırdığımızda veya onun çağrısı ile mucizenin uyumunu müşahade ettiğimizde, bunun bir insan tarafından yapılmasının mümkün olmayacağını da anlaşılmasıyla aslanla karşılaşan birinin korku ve panik anında yüzünün sararması, elinin ayağının titremesi gibi kendi ihtiyarının dışında gerçekleşen bir halin değerlendirilmesi sonucu mucizenin anlaşılması zorunlu olur. İbn Tûmert'e göre bu bilgi tevatürle elde edilmez. Ancak bu bilginin günümüze kadar gelmesi tevatür ile olmuştur.³¹³

Mütevâtir haberin keyfiyetine dair klasik usulde birçok görüş mevcuttur. Kuzey Afrika'da hadis, fıkıh ve kelam ilminin küçük bir temsilcisi olarak İbn Tûmert, mütevâtir haberi bilmenin bazı gerekliliklerinden bahsetmiştir. Buna göre;

1. Mütevâtir haber ile haber-i vâhid birbiriyle karışırsa bilgiye giden yollar kesintiye uğrar. Yine ikisi karışırsa bilgisizliğe yol açar. Bilgisizlik(cehl) ise, dinde bozulmaya götürür.

³¹¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 68.

³¹² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 69.

³¹³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 70.

2. İnsanlar, bilgi ifade eden şeyler dışında başka şeylerle meşgul olup da onu ilim sanmasınlar diye mütevâtiri bilmek gerekir.

3. Tevâtür asıl, haber-i vâhid fer‘dir. Asıl batıl olunca fer‘ de batıl olur. İkisi de batıl olursa şeri hükümler de batıl olur.

4. Zandan bilgi elde edilemez. Sadece kesin bilgiden elde edilir. Kesin asıl ise, sadece tevatürle sabit olur. Şeriat içerisinde tevatür ise, zaten kendi başına bir asıldır.³¹⁴

İbn Tûmert, bilginin kesin bilgi ifade eden tevatürden elde edilebileceğini bu yüzden zannî bilginin hakikatinin bulunmadığını ileri sürmektedir.³¹⁵ Bunun için ahad ve tevatür arasını ayırmanın önemine dikkat çekmiştir. Ona göre, tevatürle gelen bilgi zorunlu olduğu için tevatüre dair incelikler bilinmelidir. Öte yandan haber-i vâhid, bilgi gerektirmeyeceğinden mütevâtir haber önem kazanmıştır. Bilginin kaynaklarından biri olan sem‘i/naklî delil kitap, sünnet ve icma‘yı kapsamaktadır.

Dine kaynaklık eden söz konusu nakiller ya da tevatüren ya da ahad yollarla aktarılır. İbn Tûmert, tam da bu noktada şu sorunun akla gelebileceği ihtimalini değerlendirir; Şeriat neden akıl gibi başka yollarla meydana gelmez? Ona göre bu sorunun cevabı gayet açıktır. Çünkü akıl her ne kadar hüküm veren konumda bulunsun da din tesis etme veya şeriatın içerisinde yeni bir hüküm koyma hususunda yetkin değildir.³¹⁶ Bu fikrine rağmen İbn Tûmert hiçbir şekilde aklın güçlü rolünü inkar etmemektedir. Çünkü ona göre akıl, hak ve batılı ayırma, bir şeyi caiz veya mümkün kılma veya çelişik konularda çözüm bulmada başat rol üstlenir. Bununla beraber dinin açıkladığı bazı alanlarda aklın yetkinliği tartışmalıdır. Örneğin, akıl bazen şer‘i gerekçelerle yasaklanmış şeyi caiz görebilmektedir. Bunun gibi iki mümkün şeyin çelişik olmasına da imkan verebilir. Oysa bu gibi durumlar kuşkuya, kuşku ise batıla sebep olur. Sem‘i delil diye ifade ettiği haberin akla rağmen tercih edilmesinin temel sebebi budur.

2.1.1.2. His

Bilginin kaynaklarından biri olan his, sözlükte “duyu”, terim olarak “canlılarda içten ve dıştan gelen uyarıları almayı mümkün kılan ruhî güç” anlamına gelir. Kelamcılar, duyu

³¹⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 40-43.

³¹⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 42,43.

³¹⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 40-42.

bilgisine mahsûsât, havas-ı selime ve ıyân gibi isimler vermiştir.³¹⁷ Duyu denilince akla beş duyu gelmektedir. Bunlar dokunma, tatma, koklama, işitme ve görme duyularıdır. İbn Tûmert bu duyulardan görme ve işitme duyusuna önem atfetmiştir. Ona göre görmek, bütün görümlerinin müşahede edilmesidir. İşitmek bütün duyulur şeyleri işitmektir. Duyular dışında kalan gönül ve kalp ise aynı şeylerdir.³¹⁸

İbn Tûmert, duyu bilgisini(his) muttasıl, munfasıl ve insanın nefsinde bulunan şey olarak üçe ayırmıştır. Ona göre cisim olan her varlık, sıfatları farklı olsa da ya cemadattan ya da hayvanattan sayılmalıdır. Cemâd olan varlıklar his ve idrakten yoksundur. Varlığın hayvanat kısmındaki tüm canlılar ise duyusal varlıklardır. Canlı bir cisim olan insan da duyusal bir varlık olması sebebiyle duyular bilginin kaynaklarındandır. İbn Tûmert, muhdes başlığı altında varlık hakkında çeşitli taksimatlar yapmış, bu taksimattaki idrak eden varlıkların sahih bilgiye ulaşması için duyuların sağlam olması gerektiğine dikkat çekmiştir.³¹⁹ Ona göre duyular üçe ayrılır.

1. *Muttasıl*: dokunulan ve tadılan şeyleri ait bilgidir.
2. *Munfasıl*: İşitilenler, fertler ve renkler gibi şeylerin bilgisidir.
3. *İnsanın içinden gelen şey*: Açlık, susuzluk ve sevinmek gibi şeylerdir.³²⁰

İbn Tûmert'e göre en önemli bilgi kaynağının mütevâtir haber olduğunu ifade etmiştik. O, her ne kadar akıl ve duyuları bilginin kaynaklarından saysa da bunları mütevâtir haberin bir parçası gibi görmektedir. Nitekim mütevâtir konusunu incelerken tevatürle gelen bilgiyi elde eden kişinin işitme duyusunun sağlam olması gerektiğini belirtmiştir. Bununla beraber mütevâtire konu olan bilgi, gaybi değil hissi olmalıdır. Çünkü gaybi konular yalnızca vahiy ile elde edilebilir. Oysa tevatür, duyusal olan şeyleri kapsadığı için nakli bilgiyi elde edecek kişinin sağlam idraklere sahip olması gereklidir. Ancak bu suretle kuşku ortadan kalkar sahih bilgi meydana gelir.³²¹

Duyuların bağlayıcılığını değerlendiren İbn Tûmert, idrakten ve aletten yoksun olan kişileri teklifle sorumlu tutmamıştır. Bu konuda “Gözleri görmeyen için bir sakınca yoktur, topal için bir sakınca yoktur, hasta için de bir sakınca yoktur”³²² ve “Allah

³¹⁷ Cemalettin Erdemci, *Kelam İlmine Giriş*, 4. Bs (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 93.

³¹⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 181.

³¹⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 196-197.

³²⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 181.

³²¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 44.

³²² Nûr 24/61.

kimseye gücünün üstündekini teklif etmez”³²³ ayetlerini delil göstermiştir. Sonuç olarak, söz konusu idrak ve alet kapsamına duyular da girmektedir. Bunun yükümlülükle olan ilişkisini teklif başlığı altında değerlendireceğiz.

2.1.1.3. Akıl

“Bağlamak” anlamına gelen akıl, “maddeden soyutlanmış bir cevher” veya “insan bedenine bağlı olarak Allah’ın yarattığı ruhani bir cevher” olarak tarif edilmiştir.³²⁴ Kelam ilminde akıl, güvenilir bilgi kaynakları arasında sayılmıştır. Akıl, en temel bilgi edinme yollarından biridir. İbn Tûmert’e göre, aklın en basit özelliği tecviz ve imkândır.³²⁵ Bu yüzden akıl, dini konularda hüküm inşa edemez. Çünkü aklın şer’i hükümlere aykırı olabilecek şeyleri caiz görebilme(tecviz) ihtimali vardır. Öte yandan onun “*akıl yürütme, bütün istitâatlerin/irâdî fiillerin temelidir*”³²⁶ sözü aklın değerini ortaya koyan en net ifadedir. Bu yüzden o, aklın kuvvetli rolünü inkar etmez. Ancak dini hükümlerde “*akıl ile hiçbir hüküm sabit olmaz.*” sözü, bu konudaki yaklaşımını ortaya koymaktadır.³²⁷

İbn Tûmert, şer’i bilginin akıl ile elde edilemeyeceğinin sebebini birkaç açıdan değerlendirmiştir. *Birincisi*, akıl tecviz(caiz görme) ve imkan(mümkün görme) niteliğine sahip olup bir hükmü caiz bulma veya mümkün görme rolünü üstlenmektedir. Bu açıdan tecviz ve imkan kuşku içermektedir. Kuşku ise kesin bilgiye zıttır. Bir şeyi zıddından elde etmek ise muhaldir. *İkincisi*, aklen zorunlular vacip, caiz ve imkansız şeklinde üç kısımdır. Bu mefhumlar müteahhirîn dönemi kelam kitaplarında umûr-i âmme’nin varlık ve yokluk kısmında tartışılmıştır.³²⁸ Akıl sahibi her ferdin tasavvurunun bu üç unsur etrafında bir hükme ulaşması mümkündür. İbn Tûmert’e göre, söz konusu üç unsur aklın dini hükümlere kaynak olamayacağının delillerindendir. Örneğin, akıl ibadetlerin vacip olduğuna dair hüküm veremez. Öte yandan akıl, ibadet etmeyi imkansız olarak da tasavvur etmez. Geriye sadece caiz görmesi kalır. Caiz görmesi ise temânu’a, yani iki tezat duruma sebep olmaktadır. Bu durum akıl ile dini konuda bir hükme

³²³ el-Bakara 2/286.

³²⁴ Benzer tarifler için bk. Cürcânî, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, 228-229.

³²⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 157.

³²⁶ الاستطاعة بالعقل وهي أم الاستطاعة والشرط في جميعها İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 55.

³²⁷ Bu söz aynı zamanda onun risalesinin başlığıdır. Bk. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 157.

³²⁸ Teftâzânî, *el-Makâsîd*, 180-196.

varılamayacağını göstermektedir. *Üçüncüsü*, tüm âyanlar aklen eşittir. Kullanılıp kullanılmaması bakımından biri diğerinden üstün değildir. Eşit olduklarında ise yine temânu'/iki duruma muhtemel olduğundan birbirine engel teşkil etmektedir. Oysa temânu' batıldır. *Dördüncüsü*, Allah Teâlâ her şeyin sahibi olup mülkünde dilediği tasarrufu yapar. Akıllar ise bu tür bir tasarrufa sahip değildir. Allah'ın hükmettiğine akıl dahil olamaz.³²⁹ Bu ilkeler sebebiyle İbn Tûmert, aklın dini bilgiye kaynaklık etmesini kesin bir dille reddeder. Ona göre aklın kendi başına hüküm verme gibi bir niteliği varsa da bu nitelik dini bilginin kapsamına dahil olamamaktadır.

İbn Tûmert, bu ilkelerle dini alanda nazar ve istidlâl ile bir sonuca varılamayacağını göstermeyi amaçlamıştır. Aslında onun kendi ifadesiyle, bu ilkeleri dini yorumlayan bazı kendini bilmezlere bir cevap olarak ortaya koymuştur. Çünkü bu yorumcular dini düşünceyi yıpratmak veya Allah'ın hikmetini bilmemeleri sebebiyle şer'i alanda hikmetin(felsefî düşünce denebilir) yer almadığını ve aklın bir rolü bulunmadığını iddia etmişlerdir. Bir başka grup ise kendi akıllarınca insanları sevk ettiği duruma göre eşyanın iyiliğine(tahsîn) istinbât etmeye/hüküm vermeye yönelmiştir. İşte İbn Tûmert, akılları ile dini alanda hüküm verenlerin sergilediği bu tavırları kategorize ederek bir değerlendirme yapmıştır. Bu değerlendirmeleri “kıyas çeşitleri” başlığı altında inceleyeceğiz.

İbn Tûmert'e göre, akıl yürütme vacip, caiz ve imkansız olarak üç şekilde tasavvur edilir. Mefhumların tasavvuru ile bir şeyin varlığının ispatı ve nefyi için;

1. Hakikatlerin sınırlı olması,
2. Hakikatlerin değişmezliği,
3. Hakikatleri bir hükme mahsus olması,

ilkeleri ile tasavvur vacip olur.³³⁰ Yani hakikatlerin değişmesi, birbiriyle çelişmesi ve sınırlılığın batıl olması ile tasavvur imkansız hale gelir. Akıl yürütmenin caiz olarak tasavvur edilme durumu, tasavvurun vacip ve imkansız arasında bir noktada gerçekleşmesi ile mümkün olur. İnsan için tasavvuru caiz olan bir şey ise, Yaratıcı için tasavvur edilmesi ya vaciptir ya da imkansızdır.³³¹

³²⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 157.

³³⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 181.

³³¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 181.

İbn Tûmert, akıl- nakil arasındaki uyumun oluşması için bu şartları en temel ilkelerden saymıştır. Ona göre akıl ile elde edilen bilginin sağlıklı olması için yukarda söz edilen ve aklen vacip olan üç ilke ile bilginin uyumlu olması gerekmektedir. Aksi halde verilen hüküm doğru olmaz.

İbn Tûmert'e göre şer'i bilgiyi elde etmek için naklin yanında akıl da önemlidir. Çünkü mükellef ancak akıl vasıtasıyla şer'i bilgiyi anlayabilir. Ancak aklın şer'i alana girildiğinde bir önemi kalmaz. Çünkü şer'i bilgi, nakli dayanak olarak kabul eder. Bu noktada aklî hükmün mükellef açısından bir önemi yoktur.³³² Ancak şariat tarafından belirlenmiş hükümlerde hangisinin asıl veya fer' olduğunu yine akıl belirler. Bunun yanı sıra akıl, hak ve batıl ayrımında, bir şeyin niçin caiz olup olmadığına ve tearuzu giderme konusunda önemli görevler üstlenir. Fakat akıl, hükümlerin kaynağını ispat etmede yetersiz kaldığında sem'i(haber) deliller devreye girer. Bu yolla akıl ve nakil uzlaşmış olur. O halde, İbn Tûmert'in kuru bir nakilci olduğunu söylemek doğru olmaz. Girdiği çoğu münazarada aklı temel ölçü olarak alması da bunun bir göstergesidir. Yine de İnan, onun akla karşı çıkması sebebiyle *ictihad* olgusuna da karşı olduğunu düşünmektedir. Çünkü "el-İmâmü'l-Mâsum" görevini üstlenen Mehdi'den bunu kabul etmesi beklenemezdi.³³³

İbn Tûmert'in sem'i deliller karşısında aklı yetersiz görmesinin temel sebebi; aklın şeriatta yasak olan bazı şeyleri caiz görebilmesi ve iki mümkünün çelişik olmasına imkan vermesinden dolayıdır. Oysaki söz konusu bu iki hal kuşku içerir. Kuşku ise batıla sevk eder. Böylece akıl işlevini yitirir, sadece sem'i delilin bilgiye kaynaklık edebileceği anlaşılmış olur. Ona göre, sem'i delil denilince akla tevatür ve ahad gelir. Tevatür kesin bilgiyi, ahad ise kesin bir bilgiye dayanan asıl ile amel etmeyi ifade etmektedir.³³⁴

İbn Tûmert'e göre şariat akıl ile sabit olmaz. Çünkü akıl, mümkün kılma veya caiz görme dışında bir işleve sahip değildir. Bu iki durum ise kuşkunun ta kendisidir. Kuşku ise kesin bilginin zıddıdır. Oysa bir şeyin zıddından elde edilmesi muhal bir durumdur. Mesela, ibadetler, aklen ne vaciptir ne de imkansızdır. Caiz denilecek olsa, gerekli olup olmadığını anlamak güç olur. Diğer bir örneğe göre, bütün a'yanlar aklen eşittir. Biri diğerine tercih

³³² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 42-44.

³³³ İnan, *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asır)*, 203.

³³⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 45-46.

edilemez. Eşit olurlarsa birbirine çelişik olur. Çelişik olan şey de batıldır. Bir başka örnek ise şöyledir: Allah Teala, her şeyin sahibi olup mülkünde dilediğini yapar ve dilediği hükmü verir. Akıl ise böyle bir hüküm veremez. Yaratıcının verdiği hiçbir hükme müdahil olamaz.³³⁵ İbn Tûmert, sahip olduğu bu tezi ile “şeriatte hiçbir hikmet yok, ayrıca aklın yollarına da götürmez” düşüncesine sahip olanlara karşı savunma yapmıştır. Bu cevabı kime yönelik bir itiraz olarak getirdiğine dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. O, bu ithamları din karşıtı kişilerin bilgisizce söylemiş olduğu sözler olarak değerlendirmiştir. Bu tezin muhatabı din karşıtı filozoflar olması muhtemeldir.

Bu savunmanın muhataplarından biri de akıllarına göre istinbat yolu tercih edenlerdir. Bunlar eşyayı kendilerine göre güzelleştirme (tahsîn) yoluna gitmişlerdir. Şeriatte farklı ölçüler edinmişlerdir.³³⁶ İbn Tûmert’in haktan sapmış olarak gördüğü bu kimselerin Mu’tezile olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü ona göre şeriat Allah’ın emir ve nehyi ile şekillenir. Akıl şer’i alana müdahale edemez. Mu’tezile ise, din gelmeden önce iyilik ve kötülüğün(hüsün ve kubuh) akılla bilinebileceğini ifade etmiş, bu sebeple iyiyi yapma ve kötünden kaçınmanın kul için vacip olduğunu savunmuştur.³³⁷ Aklın şeriat dışında hüküm verebileceğini söyleyen İbn Tûmert, dini konularda aklın hüküm verici bir rolü olmadığını ifade etmiştir.

İbn Tûmert, akli ve duyuları bilginin kaynakları arasında görmektedir. Girdiği münazaralarda muarızlarının itirazlarına karşı akli ve hissi deliller getirmesi bunun bir göstergesidir. Bunun yanında sem’i delilleri önceleyen İbn Tûmert zan, cehalet ve kuşkunun hidayet için asıl olduğunu iddia etmeyi vahyi inkar etmek olarak değerlendirmiştir.³³⁸ Ona göre bu kavramlar ara kavramlar değildir. Hepsi ilmin zıddıdır. Dolayısıyla hak ve batıl arasında kesin bir ayrım vardır. Bu açıdan bilgi hakikatin; zan, kuşku ve cehalet batılın ana sebebidir. Söz konusu görüşleri temellendirme gayesiyle Kur’an’dan birçok delil getirmektedir. Bunlardan “Gerçeğin dışında sapkınlıktan başka ne olabilir ki?”³³⁹, “Hakkı hak batılı batıl kılmak için..”³⁴⁰ gibi ayetlerle görüşlerini

³³⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 157.

³³⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 157.

³³⁷ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 52.

³³⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 36.

³³⁹ Yûnus 10/32.

³⁴⁰ el-Enfâl 8/8.

desteklemektedir. Nakil dışında diğer delilleri kabul etse bile naslara sık sık başvurduğu için naslara bağlılığını her zaman canlı tuttuğu söylenebilir.

2.1.2. Cehalet, Kuşku ve Zan

İbn Tûmert bilgi teorisinin temelini yukarıda sözü geçen üç ilkeye dayandırır. Zan ile bilgi edinilemeyeceğini ortaya koymak gayesiyle uzun anlatımlar yapan İbn Tûmert, asıl ve fer' ilişkisini metafor olarak belirleyerek bir hükmün aslı zannî olduğunda fer'in de zannî olacağı sonucuna varmıştır.

Şer'i hükümlerin zanna dayandığını ve istidlalin zan ile yapıldığını söylemek; şahitlik meselesi³⁴¹ gibi hükümlerin zannî olduğunu ve hükmün zan ile sabit olabileceğini ileri sürmek İbn Tûmert'e göre hakikati değiştirmektedir.³⁴² *Bilgi Anlayışı* başlığı altında İbn Tûmert'in bilginin zıtları arasında saydığı cehalet, kuşku ve zan kavramlarını görmüştük. Şimdi bu kavramların ne ifade ettiğine temas etmek istiyoruz.

İbn Tûmert'in bilgi lafzına yüklediği anlam *kesin bilgiye* karşılık gelmektedir. Hakikate ulaşmak için bu bilginin olması gereklidir. Kişiyi doğru inanca yönlendirecek olan şey kesin bilgi olduğu için bilgi, doğru yolun temelidir. Cehl, şek(kuşku) ve zan ise hakikate ulaştıran bilgi ile taban tabana zıt olup yanlış bilgiye(dalalet) zemin oluşturur. Öte yandan bu kavramlar doğru ve yanlış kesin bir şekilde ayırdığından hak ve batılın arasında üçüncü bir şık yoktur. Yine hidayete kavuşan ile sapan kimse arasında ara bir kavram bulunmaz. Bunun gibi bilenle bilmeyen arasında da bir konum yoktur.³⁴³

İbn Tûmert, bilgi lafzı ile kesin bilgiyi kastetmiş, cehalet, kuşku ve zan ile bilgi elde edilemeyeceğini savunmuştur. O, bilginin zıtlarından biri olan **cehalet** kavramını

³⁴¹ Şahitlik hükmü, zannı galibe göre adil bir şahidin şahitliği ile yerine gelir. Hükmün varlığına sebep olan emare ortaya çıktığında o hükmün kesin delilli bir asla dayanması vacip olur. Bu durumda vucup önceliklidir. Vucubun kesin asla dayanması ve o asılla meydana gelmesi şahitlikte adaletin şart koşulmasına bağlıdır. Hüküm emaresi, asıl olmadan sabit olmaz. Mesela, oruç ru'yeti hilal esnasında kesin bir asıl ile vacip olur. Rü'yeti hilal, kitaptan kesin bir asla dayanmaksızın orucun vacip olmasına tek başına yeterli değildir. Namaz da böyledir. Zeval anında kesin bir asılla vaciptir. Zeval olunca namazı kılmak bir asıl ile vacip olur. Dolayısıyla vucup önceliklidir. Hükmün asla dayanması ve zevale birlikte namaz vaktinin girmesi vucuptur. Ancak zeval vucuba(nakle) dayanmaktan bağımsız olamaz. Sonuç olarak, hüküm her durumda kesin bir asla dayanır. Emare değil nakil esas olmuş olur. Hükmün ortaya çıkmasının sebebi, hükmün kesin bir delile dayanmasıdır. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 34.

³⁴² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 34.

³⁴³ Bu konuya delil aldığı bir ayet: "Sana Rabbinden indirilenin hak olduğunu görüp bilen kimse görmeyen gibi olur mu? Bunu ancak akıl sahipleri anlar." er-Ra'd 13/19. Diğer deliller için bk: ez-Zümer 39/9; eş-Şûrâ 42/52.

‘gereğince anlaşılıp bilinemeyen şey’ ve ‘karanlık’ anlamında kullanmıştır. Bilgiyi hakikate ve hidayete ulaştıran bir nur şeklinde tanımladığı gibi cehaleti de dalaletle sevk eden bir kaynak şeklinde ifade etmiştir. Bu düşüncelerini kuvvetlendirecek delilleri Kur’an’dan getirmiştir.³⁴⁴ Mesela: “İşin gerçeği şu ki onlar, mahiyetini bilemedikleri ve henüz kendilerine yorumu yapılmamış olan şeyi yalanladılar”³⁴⁵ ayetindeki ifadeleri kafirlerin hakikatten uzaklaşmasına cehaletin sebep olduğuna yormuş ve dalaletin temelini bilgisizlik olduğunu teyit etmiştir.³⁴⁶

Kuşku da bilgiye zıt bir kavramdır. İbn Tûmert’e göre *kuşku*(şek), tereddüt ve körlük demektir. Cehalette olduğu gibi kuşkunun dalaletle sebep olmasının delili de yine Kur’an’dır. “Peygamberleri onlara mucizeler getirdi de ellerini ağızlarına götürüp getirerek, “Biz size gönderilene inanmıyoruz, bizi kendisine çağırdığınız şeye karşı derin bir kuşku(mürîb) içindeyiz” dediler.”³⁴⁷ ayetine göre kafirlerin iman etmeyi reddetmelerinin temelinde kuşku yatmaktadır. Hz. İsa’nın ölümü ile ilgili iddiaları içeren “... (başkası ona benzer kılındığı için) şüphe içine düşürüldüler. Onun hakkında ihtilâfa düşenler bu konuda tam bir kararsızlık içindedirler. Bu hususta zanna uyma dışında hiçbir bilgileri yoktur ve kesin olarak onu öldürmemişlerdir”³⁴⁸ ayetine göre bilgi, zan ve kuşku kesin bir şekilde birbirinden ayrılmıştır. Bu ayetler ışığında değerlendirme yapan İbn Tûmert, kuşkuyu bilginin zıttı ve onu nefyeden bir hal olarak değerlendirmiştir. Ona göre ayetlerle çizgileri net bir şekilde belirlenmiş bu hallere karşı çıkan kimse Kur’an’ı inkar etmiş gibidir.³⁴⁹

Zan, geride ifade edildiği şekilde, kuşku ve cehalet gibi bilgi ifade etmez. Hz. İsa’nın ölümü ile ilgili vb. ayetler bunun delilidir. Bu sebeple zannın bilgi ifade ettiğini ileri sürmek İbn Tûmert’e göre inkar kabilindendir.³⁵⁰

İbn Tûmert doğru ve yanlış arasında kesin bir ayrıma giderek bu iki kavramın ortasında ara bir kavramın olamayacağını ifade etmiş, “gerçeğin dışında sapkınlıktan başka ne

³⁴⁴ Delil olarak gösterdiği diğer ayetler: es-Saf 61/6; el-Mü’minûn 23/24; el-Ahkâf 46/11.

³⁴⁵ Yûnus 10/39.

³⁴⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 38.

³⁴⁷ İbrâhîm14/9; Kuşku hakkındaki diğer ayetler için bk: Hûd11/62(şekk); el-Mü’min 40/34(şekk); en-Neml 27/66(şekk).

³⁴⁸ en-Nisâ 4/157.

³⁴⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 39.

³⁵⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 40.

olabilir ki?”³⁵¹ ayeti ile görüşünü desteklemiştir. Onun bu konuda esneklik göstermemesinin gerisinde şu üç akli ilkenin rolü büyüktür:

1. İki zıt bir araya gelmez.
2. Hakikat birdir değişmez.
3. Zan, bilginin zıddıdır.³⁵²

Bu ilkelerden yola çıkan İbn Tûmert, Merakeş münazarasında dinde hiçbir hükmün zannî olmadığını belirtmiştir. Çünkü zannın, bilgiye zıt olması ve hakikatlerin değişemeyeceği ilkelerinden hareketle bu düşünce kabul edilemez.³⁵³ Neticede bilginin arı duru kalabilmesinin yolu da cehalet, kuşku ve zandan uzak olmasıdır.

2.1.3. Teklif ve Geçerlilik Şartları

İbn Tûmert’e göre teklif, sadece Allah’ın emir ve nehyi ile bağlayıcılık kazanır. Buna göre şariat gelmeden önce mükellef yükümlü tutulamaz. Şeriatte yükümlü olmanın kaynağı Allah’tır. Teklifin bağlayıcılığı şeriatın gelmesine bağlı olduğundan, akıl bu konuda hüküm veremez. Sadece Allah’tan gelen emir ve nehye muhatap olan mükellef için teklif başlamış demektir. Bu bakımdan İbn Tûmert, Allah ve Resulü’nden nakil olmadan dini bir konuda yorum yapmayı caiz görmemiştir.³⁵⁴

İbn Tûmert’in düşünce yapısına uygun olarak teklif için belli başlı şartlardan bahsetmek mümkündür. Ona göre teklifin yaratıcı tarafından yüklenmesi gerekir. Çünkü teklif edenle teklif edilen arasında eşitlik söz konusu olmamalıdır. Öte yandan teklif, bir vasıta ile olur. Çünkü doğrudan Allah’tan bir teklifin gelmesi imkansızdır. Yine teklifi yüklenen mükellefin hitabı anlayabilme yetisi olmalıdır. Çünkü yükümlü kimse şeriatı anlamalıdır. Mükellefin şeriatın hakikatini kavramasından sonra yükümlü olması vaciptir. Mükellef va’d ve vaîd konularına muhatap olduğunu bilmelidir. Bilmezse emir ve nehyin değeri anlaşılmaz.³⁵⁵

İbn Tûmert’e göre teklif, emir ve nehyi ile bağlantılı bir konudur. Bu bakımdan teklifin hakikati fiillerimizle ortaya çıkar. Va’d ve vaîd ise, mükellefin fiillerine göre aldığı karşılığı temsil etmektedir. Mükellef emre uymakla va’di karşılık olarak kazanır, nehiy

³⁵¹ Yûnus 10/32. Bu iddiası için örnek verdiği diğer ayetler için bk. el-Enfâl 8/8; el-A’râf 7/30.

³⁵² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 32.

³⁵³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 51.

³⁵⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 65-66.

³⁵⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 53.

ile vaîde yani cehenneme müstahak olur. Bunun için teklifin karşılığında hesap, sevap ve ceza unsurlarının varlığını bilmek mükellef için şarttır.³⁵⁶

İbn Tûmert'e göre, mükellefin fiili yapabilmesi ve hitabı anlaması hem eda hem de vücûp ehliyeti açısından şarttır. Çünkü Allah kimseye gücünün üstünde bir yükümlülük yüklemeyiz. Fiilin yerine getirilmesi için kulun istitaati burada önem kazanmaktadır. İstitaat, teklifin vacip olmasının şartıdır. Eğer fiil, kulun istitaati kapsamında olmazsa teklif-i mâ lâ yutâk yani kulun güç yetiremeyeceği bir hitap karşımıza çıkar. Oysa teklif-i mâ lâ yutâk muhaldır.³⁵⁷ Buraya kadar sayılan hususlar teklifin geçerli olmasının şartlarıdır.

Fiil ile yükümlü olan kimsenin belli bazı şartları taşıması gerekmektedir. Bu konu fıkıh usulünün kapsamına da girdiğinden çalışmamızda teklif konusu kelam ilminin esaslarına göre işlenmiştir. Bu yüzden bu bölümde mükellef için gereken şartlarda detaya girilmemiştir. Fakat burada İbn Tûmert'in bir düşüncesini ifade etmeden geçmek istemiyoruz. Yukarıda mükellefin hitabı anlayabilmesinden bahsetmiştik. Söz konusu hitabı anlama, mükellefin akıllı ve bulûğa ermesiyle ilgili bir meseledir. Ancak İbn Tûmert, yükümlünün bu şartları taşımasına rağmen Hz. Peygamber'in dilini bilmemesi veya mükellefin istitâatine engel bir özrünün bulunması durumunda farklı bir değerlendirmeye gitmiştir. Ona göre, Resûl-i Ekrem'in dilini idrak edemeyen dilsiz bir yabancı veya duyma yetisi ile hitabı idrak edemeyen bir kişi, dinen yükümlü olmaz.³⁵⁸ Kısaca, fiilin yerine getirilmesi kulun istitâatine bağlı olduğundan fiili yerine getiremeyen kişiden teklif düşer. İbn Tûmert, bu hususta "*Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz*"³⁵⁹ ayetini delil göstermiştir.

Teklif ne zaman başlar? Mükellef kimdir? Soruları insanın Allah ile olan amelî ve imanî ilişkisinin başlama noktasını çözümlemek için sorulmuştur. İbn Tûmert'e göre teklif, şeriatın gelmesi ile başlar. Akıl bu konuda hüküm veremez. Ona göre bir hükmün teklif olabilmesi için muhayyerlik içermemesi gerekmektedir. Sırf bu yüzden mübah kavramını

³⁵⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 182-183.

³⁵⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 53-54.

³⁵⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 54.

³⁵⁹ el-Bakara 2/286.

teklifin içinde değerlendirmemiştir. Çünkü mubaah, fiili yapmaya veya terk etmeye aynı anda izin verir.³⁶⁰

İbn Tûmert'e göre yüklülüğün yerine getirilmesi va'd ve va'id açıısından önem arz etmektedir. Bu bakımdan teklifin geçerli olması için bazı şartların olması gerekir. Ona göre bunlar sırasıyla şöyledir:

1. Teklif Allah'tan gelmelidir. Çünkü bu sıradan bir sorumluluk değildir. Teklifi bir mahluk yüklemiş olsaydı bu durumda teklif edenin mükelleften bir farkı veya üstünlüğü olmazdı.
2. Aşkın varlıktan gelen teklifin vasıta ile olması da şarttır. Çünkü hadis olan varlığın Allah'tan doğrudan hüküm alması düşünülemez.
3. Teklifin yapıldığı dilin delalet ettiği manaları bilmeyi de mükellefe şart koşmuştur. Mükellef hitabın diline vakıf olmalıdır.
4. Mükellefin teklife olan bağının mantıklı olması için teklifin sonunda va'd ve va'idin olması gerekir. Eğer ceza ve kınama olmazsa fiili işleyenle terk eden arasında bir fark olmaz. Çünkü mükellefe "fiili yap!" denildiğinde "*bunu yapınca sevap yapmayınca cezası var mı?*" diye sorar. Şayet ona yapsan da yapmasan da eşittir, sevabı da günahı da yoktur yok denilirse, bu şekilde fiili yapmamaya ve şeriatı ihmal etmeye yönelir. Sevap yerine getirmekle, ceza terk etmekle bağlantılı olunca yapmanın ve terk etmenin semeresi elde edilmiş olur. Bu şekilde olunca teklif vacip olur. Bu da va'd ve va'idin faydasıdır.
5. Mükellefin fiili yapabilecek güçte olması ve hitabı anlaması gerekir. Allah kimseye kaldıramayacağı bir yük yüklediği için hitabı anlamayan mükellef sorumlu değildir.
6. Fiil mükellefin gücünün üstünde olmamalı (İstitaat). Eğer kula gücü dahilinde olmayan bir teklif yüklenirse bu teklif, teklif-i ma la yutak olur. Teklif-i ma la yutak ise muhaldir. Bu maddelerin amel için mi yoksa itikat için mi şart olduğuna dair açık bir ifade bulunmamaktadır. Ancak bu mesele(teklif meselesi) fıkıh kitaplarında incelenmiştir. İbn Tûmert'in Murâbitlar dönemi fıkıhçıları ile sürekli ihtilaf yaşaması düşünöldüğünde bu maddelerin amel için şart olduğu anlaşılmaktadır. Onun teklif için getirdiği şartlar epey fazladır. Bu durum kişinin şeri anlamda sorumlu olabilmesi için sadece akıl sahibi olmasının yeterli olmadığını göstermektedir. Çünkü İbn Tûmert, teklif için kişinin akıllı olmasını, kendisine davetin ulaşmasını, mükellefin idrak kabiliyetine sahip olmasını, Hz.

³⁶⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 46.

Peygamber'in dilini anlamasını ve teklifin mücmel olmayıp mübeyyen olmasını gerekli görmektedir.³⁶¹

İbn Tûmert'e göre Allah kullarına imkansız vacip kılmaz.³⁶² Onlara böyle bir teklif yüklemeyiz. Diğer yandan Allah'ın kullarına teklif yüklemesi kulların ihtiyarına göre değildir. Onların ihtiyarına göre olsaydı kulluğa girmekten ve şeriata uymaktan kaçınırlardı. Bu da teklifin batıllığına ve insanların dinsiz kalmasına yol açacaktır. Allah'ın fiilleri insanların gaybı bilmelerine bağlı değildir. Çünkü Allah mülkünde dilediğini yapar. Kullar, üzerlerine yazılmış kaderin değişmeyeceğini bildikleri için imkansızın teklif edilmeyeceğini de aklen zorunlu olarak bilirler.³⁶³

2.1.4. İstîtâat

İstîtâat, kulun fiil gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarla bunları kullanarak ihtiyarî fiilleri meydana getirmesini mümkün kılan güç olarak tarif edilmektedir.³⁶⁴ Tanımdan da anlaşıldığı üzere teklifin geçerli olması için mükellef fiile güç yetirebilmelidir. Mükellefin gücü dahilinde olmayan teklif ise, teklif-i mâ lâ yutâk olur.³⁶⁵

Cebriyye'ye göre insanda fiilden önce veya sonra bir istîtâat bulunmaz.³⁶⁶ Kul sadece Allah'ın yarattığı fiillere mahal olur. Mu'tezile'ye göre Allah tarafından yaratılmış bir sıfat olan istîtâat fiilden önce mevcuttur. Ehl-i Sünnet kelamcılarına göre ise, istîtâat sadece fiil anında Allah tarafından yaratılır.³⁶⁷ Bu yaklaşımlar bi'l-fiil kudret ile ilgilidir. Bu tür istîtâat, kul işi yapmaya karar vererek fiili işlemeye yöneldiğinde fiili işlemeye yarayan istîtâattir. Bu tartışma fiili yapmaya yarayan gücü meydana getiren şeyin ne olduğu ile ilgilidir. Bunun yanı sıra bi'l-kuvve istîtâat de vardır ki bu, dini yükümlülük için esas olan istîtâattir. Yani fiil için şartların elverişli olması demektir.³⁶⁸ İbn Tûmert'in üzerinde durduğu istîtâat çeşidi de budur. Ona göre, hitabı idrak edemeyen, akıl baliğ

³⁶¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 54.

³⁶² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 54.

³⁶³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 208.

³⁶⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "İstîtâat" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001), 23: 399.

³⁶⁵ Şaban Ali Düzgün, ed., *Kelam El Kitabı*, 6. Bs (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 164.

³⁶⁶ A.Saim Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, 30. Bs (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 179.

³⁶⁷ Yavuz, "İstîtâat", 23: 399-400.

³⁶⁸ Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, 179.

olmamış, davet ulaşmamış ve teklifin kendisine mücmel kaldığı kişinin dini yükümlülüğü bulunmaz.³⁶⁹

İbn Tûmert, istitâat için on şeyi şart görür. Bunlar; miktar, donanım, alet edevat, mal, organlar, kuvvet, idrak, akıl, bilgi ve ihtiyar gibi duyularla algılanabilen ve dini yükümlülük için şart olan unsurlardır. Bu şartların altı tanesi bedeni, dördü harici unsurdur. Bunlar kulun şeri hükümleri yapabilmesi için gerekli şartlardır. Bedenen gereken şartlar kısmına organlar, güç, idrak, akıl, bilgi ve ihtiyâr girmektedir.³⁷⁰

İbn Tûmert'in bedenen eksikliği bulunan kişinin yükümlülüğü olmayacağı görüşü dikkat çeken bir düşüncedir. Örneğin, *"Gözleri görmeyen için bir sakınca yoktur, topal için bir sakınca yoktur, hasta için de bir sakınca yoktur."*³⁷¹ ayeti gereği İbn Tûmert, bedeni engeli bulunan kişinin yükümlü olmayacağını öne sürmüş, istitâat için gereken şartları ayetlerle beraber tek tek değerlendirmiştir.³⁷² İbn Tûmert'e göre, söz konusu ayetlerde organlarında eksiklik bulunan mükelleften yükümlülük kalkmalıdır. Benzer şekilde *"güçsüzler, hastalar ve harcama yapma imkânı olmayanlar için -Allah ve peygamberine sadık kaldıkları sürece- sorumluluk yoktur"* ayetine göre gücü olmayanların yanı sıra idrak gücü, akıllı, bilgisi ve ihtiyârı olmayan kişinin de istitâati yoktur. Çünkü idrâkin yokluğu, düzensizliği ve eksikliği istitâati nefyeder. Akıl gücü ise, bütün istitâat güçlerinin anasıdır. Başka bir ifadeyle istitâatin en temel şartı akıldır. Akıl yoksa, bozulmuşsa veya sefihlik varsa bunlar istitâati nefyeder. Aynı şekilde bilme gücünü cehalet nefyeder. İhtiyar gücünü de ıztırrar hali nefyeder. Örneğin, kişi yüksek bir dağdan yuvarlandığında tekrar gerisin geriye yerine dönmek için bir seçimi olamaz. Çünkü bu durumdayken ıztırrar hali baskın gelmiştir. Şayet kendi inisiyatifinde bir tercihle dağdan inmiş olsaydı eski yerine dönebilirdi.³⁷³

Miktar, donanım, alet edevat ve mal, bedenin dışında olup istitâata etki eden unsurlardır. Miktar, fiili yapmak için gerekli olan sayıyı; donanım, istitâate ulaşmak için hazırlanan kuvveti; alet edevat, fiili işlemek için gerekli eşyaları; mal ise, nikah ve zekat gibi şeriatın

³⁶⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 53-55.

³⁷⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 55.

³⁷¹ Nûr 24/61.

³⁷² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 55.

³⁷³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 55.

birçok kısmını içeren maddi kuvveti ifade eder. Bedenî güce dayanan unsurlar gibi bedenin dışındaki unsurlar da istitâati etkilemektedir.³⁷⁴

Mükellefin taşıyamayacağı şeylerden akla, adete ve fitrata yönelik olanları da vardır. Örneğin kişinin iki zıttı bir araya getirmesi ve cisimleri yaratması aklen imkansızdır. Adeten insan bir dağı taşıyamaz, göğe yükselemez ve yemeden içmeden yaşayamaz. Yine kişi fitraten tiksindirici şeyleri sevmez, sevilecek şeyden tiksiniyor. Şiddete ve meşakkate yönelik şeyler de kulun gücünün üstünde olabilir. Mesela, adam öldürmek ve yüksek bir noktadan yuvarlanmak bu kapsamdadır. İbn Tûmert kişiyi bu tür güç şeylerle mükellef tutmayı caiz görmemektedir.³⁷⁵

İbn Tûmert'e göre şeri hitap vaki olduğunda kimse tekliften kaçamaz, herkes sorumludur.³⁷⁶ Ancak istitâat unsurlarında eksiklik bulunan kişi bu yükümlülüğün muaf tutulmuştur. Çünkü güç yetirilemeyen teklif (teklif-i mâ lâ yutâk) caiz değildir.³⁷⁷ Bu konuda İbn Tûmert'in Eş'arîler'den farklı düşündüğü anlaşılmaktadır. Çünkü Eş'arîler, Allah'ın insana gücünün üstünde bir yük yüklemesini caiz görmüştür.³⁷⁸

Burada şunu belirtmeden olmaz. İbn Tûmert istitâat konusunda referans olarak aldığı ayetlerin birçoğu ameli konuları ihtiva etmektedir. Çünkü bu konu klasik fıkıh kitaplarında olduğu gibi İbn Tûmert de ameli konuların başında ele almıştır. Buradan hareketle istitâate yüklediği mananın kelâmî açıdan çok fıkhi-ameli noktadan değerlendirilmesini gerektiriyor. Çünkü onun istitâat meselesinde yaptığı açıklamaların birçoğu kişinin amel yapabilme gücüne karşılık gelmektedir. Yoksa fiilden önce istitâat var mıdır yok mudur gibi fiilin kim tarafından yaratıldığına dair bir tartışmaya girmez. Zaten ona göre her şeyin yaratıcısı Allah'tır.

2.1.5. Va'd ve Va'id

Gerçekleştirilecek şeyin niteliği belirtilmeden kullanıldığında va'd "iyilik", va'id ise "kötülük ve ceza" anlamına gelir. Bu esası önce Hâricîler ile Mürcie tartışma konusu yapmış olsa da Mu'tezile'de Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd öncülüğünde başlayan büyük

³⁷⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 55.

³⁷⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 53-56.

³⁷⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 67.

³⁷⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 54.

³⁷⁸ Düzgün, *Kelam El Kitabı*, 164.

günah işleyen müminin hükmü ile ilgili tartışmalar, va'd ve va'id esasını bu mezhebin temel ilkesi haline getirmiştir. Daha çok va'id etrafında dönen tartışmalarda Hariciler büyük günah işleyen müminin kafir hükmünü alıp ebedî cehennemlik olacağını iddia etmiştir. Mürcie ise büyük günah işleyenin durumuna yalnızca Allah'ın karar verebileceğini ifade etmiş, haram ve helali birbirine karıştırmadığı sürece bir müminin ebedi cehennemlik olmayacağını söylemiştir.³⁷⁹

Mükellef, va'd ve va'id'e muhatap ve fiili yapmakla yükümlü kimsedir. O, Allah'ın emrini yerine getirerek sevap kazanacağını, nehyettiği fiili işleyerek cezayı hak edeceğini bilmelidir. Bu ayrım yapılmazsa fiili yapmak ve yapmamak arasında bir ayrım yapılamaz. Sözgelimi, mükellefe bir fiilin yapılıp yapılmamasının eşit olduğu söylenirse teklifin ve hatta dinin bir önemi olmaz. Ancak dinen yükümlü olan kimseye her yaptığının bir karşılığı olacağını hatırlatılması va'd ve va'idin değerini ifade etmektedir.³⁸⁰

İbn Tûmert, mükellefin hitabı idrak edebilmesi ve hitabın gereğini yerine getirebilecek istitâate sahip olmasını şart koşmuştur.³⁸¹ Onun hitap lafzından kastettiği mana Allah'ın emir ve nehiyleridir. Teklif bu ikisi üzerine kurulmuştur. Mükellef hitabın gereği olan fiili yerine getirerek emri ispat eder, bunu yerine getirmediğinde emri nefyeder. Emre karşı gelmek ise va'id gerektirir. Kul emri yapmak suretiyle cennete, nehyi işlemekle de cehenneme gider.³⁸²

İbn Tûmert'e göre Kur'an'da “*Onun emrine aykırı davrananlar başlarına ya bir belânın gelmesinden yahut can yakan bir cezaya çarpılmaktan korksunlar!*”³⁸³ ayeti, Allah'ın emirlerine karşı gelenlere va'id ve cezanın kaçınılmaz olduğuna delildir.³⁸⁴ Her şey zıttı ile kaim olduğuna göre va'idin zıttı olan va'd de kendiliğinden sabit olmuş olur. Buna göre emirlere uymanın gereği *taat*, aykırı davranışın gereği *günah işleme* olmuş olur. Bu ayetin başındaki “men” edatı istiğrak ve umum için olduğundan Allah'a isyan eden herkes cennet ve sevap va'dini hak eder. Emirlerle isyan eden herkes ise cezayı hak eder. Lafzın

³⁷⁹ Sönmez Kutlu, “Va'd ve va'id” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012), 42: 414-415.

³⁸⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 53.

³⁸¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 55.

³⁸² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 63.

³⁸³ Nûr 24/63.

³⁸⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 63.

de laleti bağlamında va'd ve vaîdi değerlendiren İbn Tûmert, ilahi emirleri terk eden herkese vaîdin, yerine getirenlere va'd'in vacip olacağını ifade etmekle yetinmiştir.³⁸⁵

2.1.6. Marifetullah: Mükellefe Vacip Olan İlk Şey

Bu konu Kelam ilminde marifetullah konusu olarak bilinmektedir. Kelâmcılar, mükellefe gereken ilk şeyin ne olduğu konusunda farklı görüşler ortaya koymuştur. Bu meselede temel olarak “*Kula gereken ilk şey akıl yürütmek (nazar) mı? Nazara yönelmek mi? Kuşku mu? Yoksa marifet mi?*” gibi sorular sorulmuştur. Bu sorular etrafında akıl sahibi kimsenin sorumlu olduğu şey konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

İbn Tûmert, münazara ilminin temel kavramlarını ele alırken soru soranların genelde müsterşid, müstefti ve münazaracı şeklinde üçe ayrıldığını söyler. Buna göre müsterşid olan kişi hüküm ve delil hakkında sorular sorar. Müstefti de müsterşidden farklı olarak sadece hüküm hakkında sorular soran kişidir. Münazır olan kişiden ne kastettiğini konuyla ilgisi olmadığından açıklamamıştır.³⁸⁶

İbn Tûmert, müsterşid olan kimsenin sorabileceği muhtemel soruları değerlendirirken kelamın ve inancın alanına giren birtakım konulara da değinmiştir. Bu soruların en başında müsterşid “*bana vacip olan şey nedir?*” diye sorar. Ona “*Alemlerin Rabbine kulluk etmek*” diye cevap verilir. Müsterşid: “*bunun delili nedir?*” der. Ona “*Senden önce hiçbir peygamber göndermedik ki ona, “Benden başka ilâh yoktur, şu halde bana kulluk edin” diye vahyetmiş olmayalım.*”³⁸⁷ ayeti gibi kulluğu emreden ayetlerden delil gösterilir.³⁸⁸ Bu suretle İbn Tûmert, insana gereken ilk şeyin Allah’a kulluk etmek olduğunu belirtir. Kula vacip olan ilk şey sorusunun cevabını ayetlerden vermesi ise oldukça dikkat çekicidir. Bu ifadelerden onun şariat gelmeden kulun yükümlü olamayacağı görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. Ona göre, Allah’ın gereği gibi tanınması ancak şariat ile olur.

Ona göre, sonraki aşamalarda soru soran kişiye kulluğun ancak iman ve ihlas ile sahîh olabileceği söylenir. İman ve ihlas ise ancak bilgi ile mümkündür. Bilgi ise sadece istemekle mümkündür. İstek ancak irade ile olur. İrade ancak içten gelen bir yönlendirici

³⁸⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 63.

³⁸⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 205.

³⁸⁷ el-Enbiyâ 21/25

³⁸⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 205.

ile olur. O yönlendirici şey ise arzu ve korkulardır. Arzu ve korku va'd ve va'id ile mümkün olur. Va'd ve va'id ise şeriat ile olur. Şeriat Peygamberin doğruluğu ile sabit olur. Peygamberin doğruluğu da mucize ile ortaya konur. Mucize ise Allah'ın izni ile meydana gelir.³⁸⁹

İbn Tûmert, Allah'a kulluğun ilk önce gerekmesinin üzerinde de durur. Bu doğrultuda şu değerlendirmede bulunur: Kişi “*Bu sayılan şartlar, kullukla bağlantılı şeyler olduğu halde niye bana sadece kulluğu vacip kıldınız?*” diye sorarsa ona şöyle cevap verilir: “*Bil ki bu şartların hepsi ancak kulluk ile tam yerine gelmiş olur. Çünkü kulluğun altında bulunan şartlardan biri bozulursa kulluk tamamen bozulur.*”³⁹⁰

İbn Tûmert'e göre kulluk, iman ve ihlas ile tamamlanır. Ona göre, iman tasdikten ibarettir. Eğer birisi “*tasdik olmadan da kulluk olur*” derse kibrinden bunu söylemiştir. İman ve ihlas ancak bilgi ile sahih olur. Çünkü bilgisiz tasdik olmaz. Ona göre, bu zorunlu bir bilgidir. Aynı şekilde bilgi arayarak, aramak irade etmekle, irade itici bir güç ile meydana gelir. Bu itici güç havf ve recadır. Bunları va'd ve va'id ile ilişkisi olduğu aşıkardır. Va'd ve va'id şeriat ile, şeriat peygamberin doğruluğu ile, onun doğruluğu da mucizenin ortaya çıkması ile olur. Mucize de Allah'ın izniyle olur.³⁹¹

İbn Tûmert mükellefe vacip olan ilk şeyin Allah'a kulluk etmek olduğunu açıkladıktan sonra bu çerçevede yapılan diğer görüşlerin batıl olduğunu ileri sürmüştür. Söz gelimi, bu konu etrafında dönen tartışmalarda Mu'tezilî alim Kadı Abdülcebbâr, (öl. 415/1025) kula vacip olan ilk şeyin Allah'ı bilme hakkında nazar olduğunu söylemiştir.³⁹² İbn Teymiyye (öl. 728/1328), Ebû Hanife (öl. 150/767) ve bazı arkadaşlarının da bu görüşte olduğunu söylemiştir.³⁹³ Bâkîllânî, İbn Fûrek (öl. 406/1015) ve Cüveynî nazara yönelmektir görüşündedir.³⁹⁴ Ebû Hâşim ilk vacip olan şeyin kuşku olduğunu söylemiştir.

³⁸⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 205.

³⁹⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 206.

³⁹¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 206 Tevhid risalesinde de benzer ifadelere yer veren İbn Tûmert kulluğun ancak ihlas ve iman ile, iman ve ihlasın ilimle, ilmin istekle, isteğin irade ile, iradenin arzu ve korku ile, arzu ve korkunun va'd ve va'id ile, va'd ve va'idin şeriatle, şeriatin peygamberin doğruluğu ile, peygamberin sıdkının mucizenin meydana gelmesi ile, mucizenin meydana gelmesinin Allah'ın izniyle sahih olacağını ifade etmiştir. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 214.

³⁹² Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-İhamse*, 1: 65.

³⁹³ İbn Teymiyye, *Der'ü te'ârûzi'l-'aql ve'n-naql*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, 2. Bs (Medine: İdâratü's-Sekafe, 1991), 8: 16.

³⁹⁴ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1: 367.

Ona göre kişi kuşku olmadan nazara yönelemez.³⁹⁵ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye göre ise mükellefe vacip olan ilk şey marifetullahtır(Allah'ı bilmek).³⁹⁶

İbn Tûmert, bilgilerin bu konuda farklı görüşler belirtmesinin boş bir çaba olduğunu düşünmektedir. Çünkü bu konuda pek çok görüş ileri sürülmüştür. Kula vacip olan ilk şey hakkında nazar, iman, bilgi ve irade gibi daha pek çok cevap üretilmiştir. Hepsi görüşlerini destekleyen bir delil getirmiştir. Fakat bu fikirleri ileri sürenlerin hepsi başkasının delilini çürütmüş, kendi iddiasını savunmuştur. Bunlar şaşılacak şeylerdendir. Çünkü bu durum hakikatten uzaklaşmaktır. Bunun için bu tartışmalar ona göre caiz değildir.³⁹⁷

Marifetullah etrafında yapılan tartışmaları caiz görmeyen İbn Tûmert, bu konudaki ihtilafın kaynağının Mu'tezile olduğunu düşünmektedir. Ona göre Mu'tezile, çok detaya girmesi sebebiyle bu konuya şüphe karıştırmıştır. Ancak Mu'tezile'ye göre, Allah'ı bilmek hakkında sorulan sorular mutlaka cevaplanmalıdır. İbn Tûmert ortaya bir soru yönelterek Mu'tezile'nin görüşüne şöyle itiraz etmiştir:

“Peki, onlar(Mu'tezile), “kişiye kulluk bir delil ile mi yoksa delilsiz mi gerekir?” sorusunu nasıl cevaplıyorlar? Eğer “delilsiz” denirse, kişiye bir insan tarafından hüküm yüklenmiş olur. Oysa insanlar arasında hüküm verme bakımından bir üstünlük yoktur. Şayet “delil ile kulluk gerekti” denirse, bu delil sem'î veya aklî olmalıdır. “Aklî” denirse, akıl hiçbir şeyi vacip kılamaz. Aklın hükmünde iki mümkün arasındaki çelişki ve caiz görme ortaya çıkar. Bunlar ise şüphe demektir. Şüphe de hiçbir şeyi vacip kılamaz. Şayet “sem'î bir delille kulluk gerekir” denirse, “sem'î delili kim getirdi?” diye sorulur. Peygamber getirdi denirse, “Peygamberin doğruluğunu nasıl anladınız?” diye sorulur. “Mucizenin ortaya çıkması ile” denirse, mucizenin bize nazarı gerektirip gerektirmediği sorulur. Eğer “gerektirir” denirse, “akıl gereği mi yoksa nakil gereği mi?” diye sorulur. “Akıl” denirse ki akıl hiçbir şeyi vacip kılmaz. Sadece caiz ve imkansız görebilir. Nakil denirse, nakli kimin getirdiği sorulur. İşte bu yolla teselsül ve muhale yönelirler. Bu devri, telbis(kafa karışıklığı) ve ta'til üzerine inşa ettiler. Böylece birçok insanı saptırdılar. Sonra da -

³⁹⁵ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1: 369.

³⁹⁶ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1: 367.

³⁹⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 207.

şeriat olmadan- akıl güzel ve çirkini bilebilir görüşünü benimsediler. Bu şüphe içinden çıkılamaz, aşılması zor bir yoldur.”³⁹⁸

Marifetullah’tan sonra *mucize* konusundan örnek veren İbn Tûmert, yine bir soru yönelterek aklî tartışmaların çelişkiye sebep olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre, aklî tartışmalar çerçevesinde “*mucize konusunda nazar edip etmemek vacip midir?*” sorusunu soran kişiye, “*vaciptir*” diye cevap verirlerse, akli ya da sem’i delil arayan kişiyi yükümlü kılmış olurlar. Onlar ne zaman iki delilden biri ile cevap verseler devir ve teselsül lazım gelir. Böylece onların yüklediği sorumluluk boşa gitmiş olur. Bunun sebebi, “*nazar bize vacip olana kadar nazar etmeyiz. Vucüb ancak nazardan sonra gelir.*” demeleri sebebiyledir. İbn Tûmert, teselsüle sebep olan nazar konusunda şu ifadelerle eleştirisini ortaya koyar: “*Onların sözünden “vacip olana kadar nazar etmeyiz, nazar edinceye kadar da vacip olmaz” anlamı ortaya çıkar. Bu ise birbiri ile çelişen durumdur.*”³⁹⁹

2.1.6.1. Hüsün ve Kubuh

Dinde aklın hüküm verme yetkisinin olmadığını ileri süren İbn Tûmert, bu konuda Eş‘arîler gibi düşünmektedir. Çünkü ona göre ilk iş Allah’a kulluk etmektir. Bu kulluk ise hitaba muhatap olmakla başlar. Öte yandan yukarıdaki tartışmada onun hüsün ve kubuh konusuna temas ettiğini de görmekteyiz. İslam düşüncesinin en önemli problemlerinden biri olan hüsün ve kubuh konusu, insan fiillerinin keyfiyeti üzerine yapılan bir tartışmadır. Fiillerin güzelliği ve çirkinliğinin belirleyicisinin akıl mı yoksa vahiy mi olduğu ile ilgili meseleler kelam ilminin konularından biridir. Bu konuda Mu‘tezile, Cehmiyye ve Şia iyilik ve kötülüğün akılla bilinebileceğini savunmuştur.⁴⁰⁰ İşte bu konuya kısaca temas eden İbn Tûmert, aklın hüküm vermesine karşı çıkmıştır. Çünkü bu tartışmaların amacı sadece şeriatı batıl kılmak olur.⁴⁰¹

Sonuç olarak İbn Tûmert, şeriat gelmeden önce eşya hakkında hüküm verilemeyeceğine; eşya ile ilgili hükmün yalnızca şeriat tarafından verilebileceğini savunmaktadır. Zira ona göre, şeriattan önce akıl, mahzurlu veya mübah şeyleri bilemez. Dolayısıyla şeriat gelmeden önce hükümlerin sübutu ve mükellefin yükümlü tutulması muhaldir.⁴⁰²

³⁹⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 207.

³⁹⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 208.

⁴⁰⁰ Düzgün, *Kelam El Kitabı*, 429-433.

⁴⁰¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 208.

⁴⁰² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 66.

2.1.6.2. Rubûbiyeti Bilmek

İbn Tûmert'e göre, *Kula gereken ilk şey nedir?* diye soran kişinin kafir veya muvahhid bir arif olması muhtemeldir. Kafir ise, bu kişinin önce vahdaniyeti bilmesi gerekir. Bundan sonra Rubûbiyyet kendisine sabit olana kadar bir şey gerekmez. Kafir kişi ya inatçıdır ya da doğru yolu arıyordur. İnatçı kişi ile bir şey konuşmaya gerek yoktur. Eğer irşad edilmeyi bekliyorsa ona şöyle denir: Bil ki, Yaratıcı ezelde dilediği gibi eşyanın ortaya çıkmasını takdir etmiştir. Her şey ezeldeki kaderine bağlıdır. Kaza ve kader değişmez. Ezelde kader belirlenmiştir. Yaratıcı takdir ettiği ve bildiği bir zamanda kullarından bir peygamber göndermiştir. O peygamber, Allah'ın ahkam ve şeriatını öğretmiştir. Onun doğruluğunu ispat eden mucizeyi ortaya çıkarmıştır. Yine Allah, istediği(irade), bildiği(ilm) ve takdir(kudret) ettiği vakit geldiğinde Peygambere Cebrail'i göndermiştir. Burada Cebrail'in bir ihtiyarı yoktur. Cebrail Allah'ın emirlerine karşı gelemez. Peygamber de bunun Allah'tan geldiğini ve emre karşı bir gücünün olmadığını bilir. Vahye hemen uyar. Ancak, Allah peygamberine yalnızca tebliğ vazifesi yüklemiştir.⁴⁰³

İbn Tûmert'e göre, Peygamber vahyi aldığı anda onu Allah'ın kullarına tebliğ etmekle sorumludur. Bu sorumluluktan kaçmaya istitâati yoktur. İnsanlar peygamberin tebliğ ettiklerine inanmasa bile durum böyledir. Çünkü ona düşen sadece tebliğ etmek ve vahyin Allah tarafından geldiğini bildirmektir. Neticede insanların gelen vahyi yok edecek delili yoktur.⁴⁰⁴

2.1.6.3. Mükellefin Bilmesi Gereken Şartlar

İbn Tûmert'e göre aşağıdaki ilkeleri bilen mükellefe Allah'ın hükümleri vacip olur:

1. Bu ilkelere doğacak her ilkenin semeresini bilmek.
2. Peygamberin teklif etmesinin caiz olduğunu bilmek.
3. Ezelde yazılmış olan kaza ve kaderin gerçekleştiğini bilmek.
4. Teklifin vacipliğinin imkanını bilmek.
5. Teklifin yerine getirilmesini bilmek.

⁴⁰³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 208.

⁴⁰⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 208.

Bu ilkeler doğrultusunda İbn Tûmert'e göre Allah'ın hükümlerine kimse karşı çıkamaz. Mükellefe sadece peygamberin getirdiği şeyi tasdik etmek kalır. Delil, peygamberin doğruluğuna dayanır. Hükümlerin vacipliğine değil. Peygamberin doğruluğu (sıdkı) ortaya çıkınca kim yüz çevirirse ona ceza vardır. Tasdik eden kişiye sevap vardır.⁴⁰⁵

İbn Tûmert, bilgiyi dini ve dünyevi olarak ikiye ayırır. Dini bilgiler açısından mükellef ayrıca şu konuları da bilmelidir:

- “1. Bütün peygamberler Hak'tır. Aralarında fark yoktur.
2. Allah'ın kitapları Hak'tır. Aralarında fark yoktur.
3. Din Haktır. Parçalanamaz.
4. Teklif, bütün kullara şarttır.
5. Allah teklifi emrettiğinde tekliften kaçılmaz. İnsan ölene kadar tekliften uzaklaşamaz.
6. Sözle din kurulmaz. Dinin teklif alanında seçme şansı yoktur. Aynı zamanda dinde zorlama da yoktur. Gayb alemi ise, teklifin dışındadır. Çünkü mükellef şahadet alemine karşı yükümlüdür. Teklif istek ve arzulara göre şekillendirilemez. Yükümlülük hitabın emri ile başlar.
7. Allah bir haddi şart koşarsa bu haddin hükmünde zaman ve mekana göre değişme yapılamaz.
8. Dini çağrının ulaştığı kişi için inanmaktan başka seçenek yoktur.
9. Kim bir farzı inkar ederse bütün farzları inkar etmiş gibidir. Batıl bir yönüyle devam etse bile bütün olarak devam etmiş gibidir. Kötülüğü engellemeyen kişi kötülüğü destekleyen gibidir. Dünyayı ahirete tercih etmek caiz değildir. Muattıla'nın görüşlerini savunmak caiz değildir. Zındıkların tövbesi kabul olmaz.
10. Batıl işler ancak mehdi sayesinde ortadan kalkar. Hakikat mehdi ile ortaya çıkar. Mehdilik Arap, acem, bedevi ve hadari toplumlarda bilinen bir husustur. Zaten zorunlu bilgiler, ortaya çıkmadan önce yaygın olarak bilinir. Ortaya çıktıktan sonra ise müşahede yoluyla zorunlu olarak bilinir.
11. Mehdi'ye inanmak vaciptir. Kuşku duyan kafirdir. Mehdi, davet ettiği şeyde masumdur. Davetinde hata yapması ve kusur işlemesi beklenmez. O, kibirden ve

⁴⁰⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 209-210.

çelişkiden uzaktır. İnat ve muhalefet etmez, insanlarla çekişmez. Kendi zamanında bir benzeri yoktur. Sözü doğrudur. Deccal ve zorbalarla mücadele edecek, dünyayı doğudan batıya kadar fethedecektir. Sonuçta fethettiği yerleri adaletle yönetecek. Onun idaresi kıyamete kadar devam edecektir.”⁴⁰⁶

İbn Tûmert’e göre mükellefin din ve dünyaya ilişkili işlerde inanç ve itikat konularında asgari olarak bu konuları bilmesi ve tahkiki iman seviyesine ulaşması gerekmektedir. O, teklifin meşiet(dileme) kapsamında olmadığını, emir ve hitabın çatısı altında bulunduğunu ve akıllı hiçbir varlığın teklifin dışına çıkamayacağını savunmuştur.⁴⁰⁷

2.1.7. Emir bi’l-Ma’rûf Nehiy ani’l-Münker

İbn Tûmert, yaptığı kalkışmaların hepsinde Emir bi’l-ma’rûf esasına göre hareket etmiştir. Bu esas doğrultusunda 515(1121) yılında Murâbıtlar Devleti’ne karşı ayaklanma çağrısı yapmıştır. İskenderiye’de Turtûşî ile görüşmesinde ve karıştığı olaylarda yine bu esasa dayanmıştır.⁴⁰⁸ Kuzey Afrika’da uğradığı şehirlerde iyiliği emretme esasını yaygınlaştırmak üzere çok çaba göstermiştir, bu konuda dersler vermiştir.⁴⁰⁹ Murâbıtlar Devleti’nin başkenti Merakeş’te bile sokaklarda haram gördüğü her şeyi kırıp dökmüştür. Bu esasa dayanarak devletin sistemine karşı propaganda düzenlemiştir.⁴¹⁰

Mu’tezile’nin *Usûl-i Hamse* ilkelerinden biri olan el-Emir bi’l-ma’rûf ve’n-nehî ‘ani’l-münker, her Müslümanın iyiliği emretmesi ve kötülükten sakındırmasını zorunlu kılan bir öğretilerdir. Bu ilkenin zulme karşı kuvvetle karşı koyma ve adil olmayan yönetime isyan etme şeklinde siyasi bir yönü vardır. Mu’tezile, bu öğreti ile İslam’ı diğer dinlere ve düşünce akımlarına karşı savunma, ahlaki çöküntüye karşı durma, toplumu ıslah etme ve adaleti yaygınlaştırmayı amaçlamışlardır.⁴¹¹ Bu amaca benzer şekilde İbn Tûmert siyasi bir lidere dönüşmeden önce emri bil maruf kapsamında insanları münkeri öldürmeye, bilgiyi canlandırmaya ve bidatlerle savaşılmaya davet ederken, Murâbıtlara karşı yürüttüğü muhalif siyaseti ile beraber Masum İmam’a biat etme çağrısı yapmaya başlamıştır.⁴¹²

⁴⁰⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 236-239.

⁴⁰⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 67.

⁴⁰⁸ Merrâküşî, *el-Mu’cib*, 178-179.

⁴⁰⁹ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 302.

⁴¹⁰ İbn Ebî Zer’, *Enîsü’l-muṭrib*, 174.

⁴¹¹ Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 2. Bs (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 210.

⁴¹² Merrâküşî, *el-Mu’cib*, 192.

İbn Tûmert, Mutezile'nin esasına benzer bir yöntemi uygulamaya koymak istemiştir. Muvahhid hareketinin merkezine koyduğu *Emir bi'l-ma'rûf* esasını Bağdat Mutezilesi'nden öğrenmiş olması küçük bir ihtimaldir. Öte yandan İbn Tûmert'in bu esası Şia ve Harici taraftarlarından öğrenmiş olması da muhtemeldir. Her ne kadar harici olmayı reddetmişse de halkı yöneticilere karşı kışkırtması ile Haricilere benzer bir yöntem takip etmiştir. Aynı zamanda *masum imam* teorisini Muvahhid düşüncesinin kayıtsız şartsız ilkesi haline getirmesi, Doğu seyahati esnasında Şia taraftarları ile görüşmeler yaptığını akla getirmektedir.

İbn Tûmert, Muvahhid hareketini teşkil etme sürecinde siyasi boyutu olan Emir bil maruf ilkesini etkili bir silah olarak kullanmıştır. Her konuşmasında Murâbıtlar'ın zulüm ve ahlaksızlığını dillendirmiş ve kendisinin liderliğinde bu zulmün ortadan kaldırılacağını taraftarlarına inandırmıştır. Onun değişim politikasının temelinde emri bil maruf ilkesi yatmaktadır. Bu ilke sayesinde kendisine ilahi bir arka plan belirlemiş gözü kara bir şekilde İslam dininin haram gördüğü her şeye müdahale etmiştir.

Onun ilk *emir bil maruf* uygulaması İskenderiye'de gerçekleşmiştir.⁴¹³ Merakeş'e geldiğinde ise sınır tanımaksızın münker kapsamında gördüğü her şeyi ortadan kaldırmıştır. Bu durumu İbn Ebî Zer' şöyle anlatır:

“İbn Tûmert, Merakeş'e sûfi kıyafetleriyle giriş yapmıştı. Abdülmü'min onun hizmetini üstleniyor, imametini yaymaya çalışıyordu. Şehrin sokaklarında emri bil maruf konusunda çalışmalar yaparak ilerliyordu. Şarap fiçilerini, eğlence ve müzik aletlerini hiçbir yetkiliden izin almadan kırıp döküyordu. Emîrü'l-müslimîn Ali b. Yusuf derhal huzuruna getirilmesini emretti. Zahîdane bir giyimle huzura çıkan İbn Tûmert'e: “Duyduklarım nedir?” diye sorar. O ise: “Sana ulaşan bilgi nedir Ey Emir?” diye mukabelede bulunarak sözlerine şöyle devam eder: “Ben fakir bir adamım. Tek isteğim ahireti kazanmak. Dünyalık bir arzum yok. Bunun dışında ben iyiliği emrediyorum, kötülükten sakındırıyorum. Oysa bunu ilk olarak sen yapmalısın. Bundan sorumlusun. Sünneti ihya etmek ve bidatlerle mücadele etmek senin görevin. Aksine sen yönetimdeyken kötülükler(münkerât) ortaya çıktı, bidatler yayıldı. Halbuki Allah sana bu durumu düzeltmeni emrediyor. Çünkü buna sadece senin gücün yeter. Allah Teala ‘İşledikleri kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yaptıkları ne fena idi!’ buyurarak iyiliği emretmeyen kötülükten

⁴¹³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 408.

sakındırmayanları ayıplamıştır.” Bunu duyan hükümdar bir şey diyemedi. Vezirlerine fakihlerle bir münazara kurulmasını emretti.”⁴¹⁴

Münazarayı çok sevdiği için şeriata muhalif davranan herkesle uzun tartışmalara girmekten kaçınmayan İbn Tûmert, sırf bu yüzden Mekke’de bile başına çeşitli sıkıntılar almıştır. Mısır’dan sonraki yaşamında emir bil maruf esası ile ön plana çıkmış, Kuzey Afrika’nın vali ve yöneticileriyle karşı karşıya gelmiştir.⁴¹⁵ Beyzak’ın verdiği bilgiye göre, Tilimsan’da olduğu sıralarda gelini binek üzerinde damadın evine götüren bir düğün heyeti ile karşılaşır. Gelin alayının önünde çalgıcılar ve eğlenenler vardır. İbn Tûmert, onlara müdahale ederek ellerindeki defleri kırar. İnsanlara bunun haram olduğunu söyler.⁴¹⁶ Beyzak, bu olay üzerine birçok kişinin ona öğrenci olmak istediğini aktarsa da şehrin yöneticileri olası bir kargaşanın önüne geçmek için onu sürgün etmiştir.

On yıllık doğu gezisinden dönerken Mısır’a uğrayan İbn Tûmert, burada Turtûşî’nin derslerine katılmıştır. Onun emir bil maruf ilkesinin uygulamalı halini de ilk olarak burada görmekteyiz. Mısır’dan Mağrib’e gitmek üzere bindiği gemide şarap fıçılarını kırıp dökmüş, yolcuları namaz kılmaya ve Kur’an okumaya zorlamıştır. Gemi Mehdiye şehrine gelene kadar insanlara İslam’ın emirlerini ihtiva eden etkili konuşmalar yapmıştır.⁴¹⁷

Muvahhidler Hareketi’nin kurucusu İbn Tûmert’in İbn Ebi Rendeka et-Turtûşî ile olan ilişkisini emir bil maruf ilkesi etrafında değerlendirmek gerekir. Zira Turtûşî, İskenderiye’de evini medrese olarak kullanarak bir yandan ilmi faaliyetlerine devam ederken öte yandan toplumun ahlak esaslarını ıslah etme çabasına girişmiş, İslam esaslarına aykırı idare anlayışına ve şehrin kadısının dini icraatlarına karşı çıkmıştır. Aynı şekilde devlet yönetimindekilere de nasihat veren Turtûşî, Ebû Bekir İbnü’l-Arabî vasıtasıyla Murâbıt Hükümdarı Yûsuf b. Tâşfin’e de bir mektup yazarak tavsiyelerde bulunmuştur.⁴¹⁸ Onun yaptığı bu faaliyetleri emir bil maruf ilkesi altında İbn Tûmert’in de uyguladığı bilinmektedir. Bu bakımdan İbn Tûmert’in İskenderiye’de bindiği gemide

⁴¹⁴ İbn Ebî Zer’, *Enisü’l-muṭrib*, 174.

⁴¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 46.

⁴¹⁶ Beyzak, *Ahbaru’l-Mehdî İbn Tûmert*, 20.

⁴¹⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 654; İbnü’l-Kattân, *Naẓmü’l-cümân*, 91; Sübkî, *Ṭabaḳâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 6: 110.

⁴¹⁸ Muharrem Kılıç, *Turtûşî* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012), 41: 430-431.

İslam'a aykırı gelen amellere doğrudan elle ve dille müdahale etmesi Turtûşî'nin öğrettiği bir yöntem olabilir.

İskenderiye'den hemen sonra 505(1111) yıllarında⁴¹⁹ Mehdiye şehrinde bir süre kalmış, kaldığı süre boyunca insanlara iyiliği emretmiş kötülükten sakındırmıştır. İnançsız kimselerle sohbet etmiş onların durumlarını düzeltmiştir.⁴²⁰ İbn Tûmert, şehrin idarecileri tarafından birçok kez kovulsa da İfrîkiye emiri Ali b. Yahya b. Temim b. el- Ma'z (öl. 515/1121) böyle yapmamıştır. İnsanların İbn Tûmert'e teveccüh göstermesi İbn Temîm'in dikkatini çekmiş, fıkıhçıların çoğunlukta olduğu bir ziyafete onu da davet etmiştir.⁴²¹

İbn Tûmert, Emir bil maruf ilkesini genelde el ile düzeltme şeklinde yorumladığı için şer'i ahkama aykırı şeylere doğrudan müdahale etmiştir. Mesela, İskenderiye'den sonra vardığı Mehdiye'de konakladığında çarşıda müzik ve eğlence aleti ile içki kabı gördüğü dükkanlara girerek her şeyi parçalamıştır.⁴²² Bunu yapmakla yetinmeyip bölge halkını da etrafında toplamayı başarmış bu tür münker hadiselerle kalabalık şekilde karşı çıkmışlardır. Ancak şehrin yöneticileri işin kargaşaya dönüşmesinden endişe ettiği için İbn Tûmert'i kovarak göndermeyi tercih etmiştir.⁴²³

İbnü'l-Kattân, İbn Tûmert'in 511 yılının sonuna doğru Bicaye'ye vardığını ve emir bil maruf hareketine burada başladığını nakletmiştir. Bicaye halkını zulüm ve bozgunculuktan kurtarması ve halkı doğru yola çağırmasından dolayı şehrin emiri, Aziz b. Nâsır onu tebrik etmiştir.⁴²⁴ Ancak şehrin eşrafından kötü muamele görmüştür. Bu yüzden Bicâye'den ayrılıp Sanhace kabilesinin bulunduğu Mellale köyüne yerleşmiştir.⁴²⁵

İbn Tûmert'in iyiliği emretmesi ve kötülükten sakındırması, yöneticiler için onu tehlikeli bir kimlik haline getirmiştir. Bu öğretisini uygulama usulündeki hataları sebebiyle gittiği

⁴¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 46; Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi 'iyyeti 'l-kübrâ*, 6: 110; Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm*, 11: 409.

⁴²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 654.

⁴²¹ *Nazm* muhakkiki, İbn Tûmert'in Mısır'dan sonra Mehdiye şehrine geliş tarihinin 511 yılında olmasının daha doğru olacağını ifade etmiştir. Çünkü Ali b. Yahya b. Temim 509 ile 515 yılları arasında İfrîkiyye emirliği yapmıştır. Bk. 2. dipnot. İbnü'l-Kattân, *Nazmü 'l-cümân*, 92.

⁴²² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 47; İbnü'l-Kattân, *Nazmü 'l-cümân*, 92-93.

⁴²³ Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm*, 11: 409; Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi 'iyyeti 'l-kübrâ*, 6: 110.

⁴²⁴ İbnü'l-Kattân, *Nazmü 'l-cümân*, 76.

⁴²⁵ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 302.

şehirlerden ya kovulmuş ya da kaçmak zorunda kalmıştır. Mehdiye ve Bicâye'den uzaklaştırılması bu usul hatalarından kaynaklanmıştır. Bu dönemde ona düşmanlık besleyenler olduğu kadar sempati besleyerek yanında yer almak isteyenler olmuştur. İnsanlar ondan usulü'd-dîn konularında ders almak istiyordu.⁴²⁶ Konakladığı şehirlerde kendisine katılmak isteyenler ve kendisinin de yanına almak istedikleri olmuştur. Mesela, Muvahhidler Devleti'nin ilk halifesi Abdülmü'min b. Ali'yi Mellale şehrinde tanımış ve geri dönüş yolculuğunda onu yanına almıştır.⁴²⁷

Murâbitlar'ın Kuzey Afrika'nın hakimiyetini sağladığı bir dönemde Marekeş'e doğru ilerleyen İbn Tûmert, Batı'ya ilerledikçe daha fazla münkerat(haram şeyler) görmüştür. Münker gördükçe de iyiliği emri daha katlanılmaz bir boyuta taşımıştır. Devlet yöneticileri onun bu tutumlarına karşı önlemler almaya çalıştıkça İslam'a aykırı gördüğü olaylara doğrudan müdahale etmiştir. Yöneticileri kendisine düşman etmiş ancak halk ona büyük bir sempati beslemiştir. Merakeş şehrinde konakladığı bir gün Murâbit hükümdarı Ali b. Yusuf b. Taşfin'in kız kardeşini tesettüre aykırı hareket etmesi ve etrafında peçeli erkekler ile cariyelerin yürümesi sebebiyle onun atına vurmuş ve bağırıştır.⁴²⁸ Neyse ki hükümdar şehrin sokaklarında tehlike saçan bu adama ceza vermek yerine onu fukaha ile münazaraya davet etmişti. Fakat bu münazarada rey ve teveli tercih etmeyen Mâlikî fakihler yenilmiştir.⁴²⁹ Emri bil maruf ilkesinde sık sık uygulama hatası yaptığı için onu öldürmek isteyenler bile olmuştur. Ali b. Yusuf b. Taşfin'in veziri bunlardan birisiydi. Vezir Malik b. Vûheyb hükümdardan onu öldürmek için izin istemişse de Beyan b. Osman adında bir bürokrat bunu yapmak yerine onun şehirden kovulmasını önerdi.⁴³⁰ Bu baskılara dayanamayan İbn Tûmert kısa süre sonra Ağmat'a geldi. Son olarak, Herga kabilesinin ve Mesmüdelilerin bulunduğu Sûs'a yerleşti. Burada mehdiliğini ilan eder etmez insanlar ona biat etti.⁴³¹

İbn Tûmert, etrafındaki taraftarların artması ile onlara vaaz ve ders yapmış, donanımlı bir Muvahhid kadrosu yetiştirmiştir. Bu derslerde adalet, fesat ve zulüm konularına ağırlık vermiştir. Murâbit yönetimin idareyi zulümle yürüttüğünü, İslam hukukuna aykırı hareket

⁴²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 47.

⁴²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 655; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 303.

⁴²⁸ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 303.

⁴²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 655.

⁴³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 655.

⁴³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 656.

ettiğini bu derslerde işlemiştir. Ona göre Murâbıtlar batıla uyarak halkı yönettiği için bu yönetime itaat etmek vacip değildir. Esas vacip olan din yalnız Allah'ın olana kadar savaşımdır.⁴³² Bu düşünceleri sebebiyle İbn Taşfin'in yönetimde olduğu dönemde Merakeş'e gelip bazı ortamlarda yönetimin değişmesine yönelik konuşmalar yapınca devlet tehdidi olarak görülmüştür.⁴³³

Bir yıl boyunca devam ettiği derslere kendi kabilesi olan Mesmüdeliler de dahil olmuş ve ona biat etmişlerdir. Taraftar sayısı artıp idare etmesi zorlaşınca kendine has bir teşkilat yapısı oluşturmuş, taraftarlarını kategorize etmiştir. Bütün taraftarlarını "muvahhid" adı altında toplamış ve hareketin adına "Muvahhid Hareketi" adını vermiştir.

İbn Tûmert, Tinmelel'de Musamede kabilesi ile bir araya gelmiş ve burada ilim meclisleri oluşturmuştur. Buradaki halkı emri bil maruf ilkesi ekseninde iyilik yapmaya davet etmiş, halkın anlayacağı dilde akide metinleri yazmıştır. Onun yaptığı bu ilmi faaliyetler halk tarafından hoş karşılanmış, Musamede kabilesinin sevgisini kazanmıştır. Bu sevgiyi kazanmak için başlangıçta iyiliği emredip kötülüğü nehyetme faaliyetlerini sürdürürken insanlara kan akıtmayı yasaklamıştır.⁴³⁴

Emr bil maruf ilkesi gereği kabileleri hak ve hakikate davet etme anlayışı İbn Tûmert vefat ettikten sonra da devam etmiştir. Mesela halife Abdülmü'min, İbn Tûmert'in kabilelere mektup yazma geleneğini devam ettirmiştir. Merakeş'te yaşayan bir kabileye yazdığı mektup bunlardan biridir. Bu mektup *Eazzu ma yutlab* kitabında yer almaktadır. Muhtemelen bu mektup İbn Tûmert vefat ettikten hemen sonra yazılmıştır. Abdülmü'min mektupta İbn Tûmert'ten bahsederken "imamımız" ifadesini kullanması dikkat çekicidir.

Mektupta kıyamete kadar bu yoldan ayrılmayacaklarını söylemeleri de İbn Tûmert'in kurduğu düzenin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Bu mektup emr bil maruf ilkesinin farz olduğu anlayışının İbn Tûmert'ten sonra da devam ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda halkın Murâbıtlara taraf olmaması konusunda ısrarlı bir tutum gözlemlenmektedir.⁴³⁵

⁴³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 656.

⁴³³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 6: 111.

⁴³⁴ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 6: 116.

⁴³⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 256.

Abdümü'min'in Kezvele⁴³⁶ halkına yazdığı bu mektup Muvahhid düşüncesi hakkında pek çok bilgi vermektedir. Bu mektup üslup ve içerik bakımından İbn Tûmert'in yazdığı mektuplarla benzerlik gösterir. Tevhid mesajının verildiği mektup, Allah'a itaati ve Mehdi'ye tabi olmayı içermektedir. Mektuptaki ifadelere göre, mehdinin kıyam ettiğini işiten kişinin ona kayıtsız kalmasının bir bahanesi olamaz. Nerede olursa olsun, Çin ya da Hint ülkelerinde bile olsa mehdiye iltica etmek şarttır. Çünkü Allah'ın göndermiş olduğu mehdi, insanları Allah'a itaat etmeye davet etmiş, inatçı ve inkarcılarla savaşımıştır. Öyleyse her nerede mehdinin zuhur ettiğini duyduysa hemen orayı bırakıp mehdinin olduğu yere huruç etmesi gerekmektedir.⁴³⁷

Abdümü'min başka bir mektupta Mehdi'nin ifadelerinin nur olduğunu ifade etmesi onun Muvahhid toplumuna etkisini görmek açısından bir fikir verebilir. Mektuptaki ifadelere göre, Mehdi'nin sözleri gönle rahmet ve şifa; dinleyene bilgi, hikmet ve öğüt verir. Bu ifadeler peygamberlik makamını akla getirmektedir. Mehdiyi konumlandıkları yerin anlaşılması açısından bu sözler İbn Tûmert'in kutsal bir dini lider olarak görüldüğünü ifade etmektedir.⁴³⁸ İlk tanıştıklarında İbn Tûmert, kendisini münkeri öldürmeye, bilgiyi ihya etmeye ve bidatlerle mücadele etmeye davet etmişti.⁴³⁹

Benzer ifadeleri İbn Tûmert'in 'tevhid ehline' diye yazdığı mektupta da görürüz. Er-Risaletü'l-munazzama şeklinde de isimlendirilen mektup Mehdi'nin Mağribteki çevre kabilelere yazdığı mektuplardandır. Onun mektuplarında muhatap kitlenin sanki hiç iman etmemiş kabilelerden oluştuğu hissine kapılmak mümkündür. Ancak bu kabilelerin Murâbıtlar yönetimindeki Müslüman tebaadan ya da onlara bağlı bir kabile olmakla beraber yönetime muhalefet eden topluluklardan oluştuğu unutulmamalıdır. İbn Tûmert bu kabilelerin Murâbıtlar Devleti'ne ittiba etmesini küfür ile eş tutmuştur. Mektupların içeriği de bu anlayışla örtüşmektedir. Murâbıtlar Devleti'nin dini yaşantıda gösterdiği zayıflık sebebiyle mektup, Allah'tan gerektiği şekilde korkma tavsiyesi ile başlamaktadır. Sünnetin ihya edilmesi, mücessime ile mücadele, Deccal'in Murâbıtlarla eşleşen özellikleri ve cihad ruhunu yansıtan ifadeler genel muhtevayı oluşturmaktadır. Bu mektup İbn Tûmert'in kendisine taraftar topladığı döneme ışık tutan bir metin olarak

⁴³⁶ Marakeş'te bir yer.

⁴³⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 256-257.

⁴³⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 264-265.

⁴³⁹ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 181.

düşünülebilir. Çünkü o kendisine katılan kabileleri Allah'ın dinine yardım eden az sayıdaki ensar topluluğuna benzetmiştir.⁴⁴⁰

Merakeş'e vardığında halk ve yönetim kademesindekiler onun ününü duymuş fakihler meclisinde gündeme gelmiştir. O dönemde Murâbıtlar'ın hükümdarı Ali b. Yusuf b. Taşfin idi. İbn Tûmert'in İbn Taşfin'e olan yaklaşımı ılımlı idi ancak halk arasında dini yaşamın zayıflaması onu yönetimle karşı karşıya getirmişti. Meriyye kadısı Muhammed b. Esved kendisiyle konuşmaya geldiğinde idaredekilerin meliki gereksiz yere övmesinin ona zarar vereceğini ifade etmiştir. İbn Tûmert, kadıya şarabın milletin gözü önünde satılmasından, Müslüman mahallesinde domuzların gezmemesi gerektiğinden ve yetim malının yenilmemesinin öneminden yakınmıştır. Ancak bu uyarılara rağmen yönetimde bulunanlar onu ve sözlerini hafife aldı. Bir defasında İbn Taşfin ile görüştüğü bir mecliste gücü yettiğince batılla mücadele edeceğine yemin etmiştir.⁴⁴¹ İbn Ebî Zer', onun hükümdar ile konuşmasını ve fakihlerle olan münazarasını naklederek bu münazaranın başlangıçta bilginin kaynakları üzerine yapıldığına işaret etmiştir.⁴⁴² İbn Tûmert, hem yönetimle hem de Mâlikî fakihlerle her konuda farklı düşünmüştür. Ona göre bu fakihler Allah'ın haberi sıfatlarını tevil etmeyip teşbihe ve tecsime düşüyorlardı. Fakihlere göre ise o, naslara aykırı davranıyordu.⁴⁴³

2.2. Varlık Anlayışı

Varlık ve yokluk kelam kitaplarında Allah'ın ilmi, iradesi ve varlığı ile bağlantılı olarak ele alınmıştır. Bilgi nazariyesinin devamı olabilecek bir konu olması sebebiyle bilgiye konu olan şeylerin varlık düzeyindeki durumu, varlık ve yokluk konusunda ele alınmaktadır. Bu bakımdan bilgiye konu olan şeyler malumat başlığı altında incelenmiş varlık ve yokluğun malumattaki yeri tespit edilmiştir.

2.2.1. Ma'lumât

İbn Tûmert, hemen hemen her konuyu taksim ve tasnif etmiştir. Bazen bu durum okuyucunun konudan uzaklaşmasına sebep olmaktadır. Yine bu taksimlerden birinde o,

⁴⁴⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 257-264.

⁴⁴¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 49-50; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 410.

⁴⁴² İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 174-176.

⁴⁴³ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 302.

malumatı doğruluğu açısından nefy ve isbat şeklinde iki kısma ayırmıştır.⁴⁴⁴ Bu açıdan nefy hiçbir şey değildir. Yokluktan ibarettir. İsbat ise mevcut olandır. Mevcut, müttehid ve müteaddit diye ikiye ayrılır. Müteaddit, mütemâsil ve muhtelif diye ikiye ayrılır. Mütemasil şeylerde kıyas caizdir. Muhtelif şeylerde ise ortak illet bulunursa bir araya gelir aksi halde kıyas olmaz. Kıyâsü'l-gâib ale's-şâhidin geçerli olmamasının temelinde yatan gerekçe de budur.⁴⁴⁵

2.2.1.1. Varlık ve Yokluk

İbn Tûmert'e göre malumat varlık düzeyine çıkması açısından ma'dum ve mevcut şeklinde iki kısımdır. Mevcut, mutlak ve mukayyet şeklinde ikiye ayrılır. Mukayyet olarak var olan şey, muhassas(tahsis edilmiş) olandır. Varlığın zaman, yön veya kendine has bir nitelikte bilinmesi onun muhassas olduğunun göstergesidir. Bu bakımdan Mutlak Varlık'ın(Mevcûd-ı Mutlak) mukayyet olması düşünülemez. O mukayyet olmadığı gibi zaman, yön veya bir nitelikte muhassas olamaz. Yaratıcının herhangi bir nitelikte muhassas olması onun farklı şekilde konumlandırılmasını gerektirir. Örneğin, Mutlak Varlık, mislî bir nitelikte(hassa) muhassas hale gelseydi mütemâsil şeylerden olurdu; muhtelif bir nitelikte muhassas olsaydı muhtelif şeyler kısmına dahil olurdu; Zıt niteliklere sahip olsaydı zıtlara has olurdu. Bunun gibi muhassas olan varlığın ölçülebilen, yer kaplayan veya muhdes gibi niteliklerden birine sahip olması mümkündür. Ne zamanki bir varlıktan bu niteliklerin hepsi kalkarsa o takdirde o varlık Mutlak Varlık olmuş olur.⁴⁴⁶

İbn Tûmert'in açıklamaya çalıştığı her konunun sonucu tevhid ile bir şekilde bağlantılıdır. Bilgi nazariyesinden mevcudat ve malumat konularına varana kadar onun anlattığı her konu Yaratıcıyı her türlü tahsisten tenzih etme amacı taşımaktadır. Benzer yaklaşımı burada da görmekteyiz. Yaratıcıya Mutlak Varlık dediği için İbn Teymiyye'nin eleştirilerine hedef olan İbn Tûmert uluhiyet tartışmalarında ayrıntılı bir anlatım benimsemiştir. Onun bilgi lafzına yüklediği mana *kesin bilgi* şeklinde olduğu gibi varlık mefhumuna verdiği anlam da *mutlak varlık* yani Allah Teala'dır. Bu sebeple malumat konusunu varlık nazariyesi bağlamında ele alması anlamlıdır.

⁴⁴⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 161.

⁴⁴⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 161.

⁴⁴⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 185.

Ma'lumat'ın diğer bir kısmını oluşturan ma'dum(yokluk) ise, sırf nefiydir. Var olmayan, sırf yokluk demektir. Kaynaklarda mâ'dum, zihnin dışında ne bizzat ne de başkasına bağlı olarak bulunmayan şey olarak tarif edilmiştir.⁴⁴⁷ Yokluğun ilm-i ilâhîye konu olup olmayacağı klasik kaynaklarımızda tartışılmıştır. İbn Tûmert'e göre, ma'dûmu ayırtıran bir nitelik olmadığı gibi onun sınırlı hale gelmesi veya ölçülebilir olması da söz konusu olamaz. "Mevcut olan şey, ma'dum değildir" denilirse, "ma'dûm değildir" diyenin sözü nefy(olumsuzlama) olmuş olur. Bu nefiy, kendisini ayırtıran bir niteliğin olmaması sebebiyledir.⁴⁴⁸ Varlığı ve yokluğu keskin bir ayrıma tabi tutan İbn Tûmert "ma'dum değildir" sözünde ma'dûmu niteleyen bir ayrımın olamayacağını söyleyerek ma'dûmun bir nitelikle ayırtamayacağı kanaatini taşır.

Madumun mevcuddan farkı anlaşıldığına göre, var iken sonradan yok olan ve varlık sahnesine henüz çıkmamış olan yokluğun durumu nedir? İbn Tûmert, var iken yok olan ile hiç varlık sahnesine çıkmamış olan ma'dûmu *mutlak ve mukayyet* şeklinde ikiye ayırmıştır.⁴⁴⁹ Buna göre mukayyet haliyle bilinen şey, herhangi bir niteliğe sahip şeydir. Bu nitelik, şeyin kendinden ayrı bir zaman, yön ve nitelikle ayrışmasına imkan verir. O halde muhdes varlık zaman, yön veya bir nitelik ile nitelenirse bu nitelemelerin dışında onun varlığı nefyedilir. Daha açık bir ifadeyle varlık düzeyine çıkan yokluğun mukayyet olmasının sebebi, sadece tek bir nitelikle varlık düzeyine çıkmasıdır. Bu nitelik yok olduğunda kısmî varlık düzeyine çıkan yokluk tekrar yokluk düzeyine iner. Neticede mukayyet yokluk, sadece bir nitelikle ayrışabilir.

Ma'dûm-i Mutlak(mutlak yokluk) da iki kısımdır: Vacip ve İmkansız(müstehîl). Vacip olan nefyin nefyi iken; İmkansız olan isbatın nefyidir. Yani vacip olan ma'dûm olumsuzlamanın olumsuzlanması iken; imkansız olumlamanın olumsuzlanmasıdır. Peki nefyin nefyi nasıl mümkün olabilir? İbn Tûmert bunun üç şekilde olabileceğini savunmaktadır. İlki, mahlukun kendine yetebilme halini mutlak şekilde nefyederek. İkincisi, Yaratıcıdan muhtaçlığı mutlak şekilde nefyederek. Üçüncüsü, Yaratıcı ile mahluk arasında teşbihi nefyetmek suretiyle vacip olan ma'dûmun şartı yerine gelmiş olur. Ma'dûm-u mutlakın ikinci kısmını oluşturan ve isbatın nefyi olarak ifade edilen imkansız da üç şekilde oluşur: İlki, mahlukun bir yönden müstağni olduğunu

⁴⁴⁷ Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli 'd-dîn*, trc. Bekir Topaloğlu, 8. Bs (Ankara: DİB yayınları, 2005), 147.

⁴⁴⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 185.

⁴⁴⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 185.

olumlayarak. İkincisi, Yaratıcının bir yönden muhtaçlığını olumlayarak. Üçüncüsü, Yaratıcı ve mahluk arasında teşbihi olumlamak suretiyle imkansız ma'dûm meydana gelmektedir. İbn Tûmert, Allah Teala'nın bu vasıflardan beri olduğunu söyleyerek Yaratıcı'yı tenzih etmiş, bu düşünceye sahip olmanın küfrü gerektirdiğini dile getirmiştir.⁴⁵⁰

Kelam ilminin temel konusu olan mevcud, İbn Tûmert'in üzerinde en çok durduğu meselelerden biridir. Özellikle felsefe ve kelamın iç içe geçtiği kelam ilmine dair yazılan eserlerin hemen hepsi varlık ve yokluk konusunu bilgi teorisinin devamı niteliğinde ele almışlardır. Kaynaklarda bu konu Allah'ın bilgisine taalluk eden malumat şeklinde ele alınırken İbn Tûmert, varlık ve yokluk konusunu, yaratıcının varlığını ispat etmek şeklinde değerlendirmiştir. Varlık düzeyine çıkan bilgi ile varlık sahasında yer bulamayan yokluğun niteliklerinin imkanı bu konunun ana temasını oluşturmuştur. Bu imkanın İbn Tûmert tarafından değerlendirilmesi mutlak varlık mefhumunun doğuşuna zemin oluşturmuştur.

İbn Tûmert'e göre mevcudun bizzat kendisi olan Mutlak Varlık kadîm-i ezelîdir. O öylesine varlıktır ki, onu kayıtlamak veya sınırlamak imkansızdır. Cinslerin hiçbir niteliği Mutlak Varlık'a yakıştırılamaz. O bir fail-i muhtar ile sınırlanmaz. Bir muktedirin takdiri ile tahsis veya takyit edilemez. Onun varlığı hiçbir surette başka bir varlıkla bağlantılı değildir. Bir varlıktan önce veya sonra gelmez. Bir cisme yakınlığı yoktur. Başka varlıklarla mülazemeti bulunmaz.⁴⁵¹ Nitekim sınırlı varlık fail-i muhtar ile veya farklı niteliklerle mukayyet olursa o varlığın başkası olmadan var olması imkansızdır.

Yukarıda Mutlak Varlık'a cinslerin hiçbir niteliğinin yakıştırılamayacağını ifade ettik. İbn Tûmert bu nitelemenin cinsin herhangi bir niteliği veya haliyle mümkün olmayacağını söylemektedir. Cinslere taalluk eden nitelik ve haller kendi içinde kısımlara ayrılmaktadır. Buna göre Mutlak Varlık'ın cinsin niteliği ile takyid edilmesinden maksat o varlığın başka şeyle, benzeriyle, aksi haliyle, zıddıyla veya mekan tutmasıyla nitelenmesidir. Cinsin hallerinden maksat ise, o varlığın öncelik, sonralık, yer tutma, hususi bir yapı veya bir form ile ifade edilmesidir. İbn Tûmert'in varlığın nitelikleri ve

⁴⁵⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 185.

⁴⁵¹ İbn Tûmert'e göre takyit beş şekilde olur: 1. Fail-i muhtar'la ilişkilendirmek. 2. Mutad bir sebebe bağlamak. 3. Cismi bir niteliğe bağlamak. 4. Kendi dışında bir varlıkla ilişkilendirmek. 5. Cinsi bir nitelikte özdeşleştirmek. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 186.

kayıtları ile ilgili düşünceleri elbette bunlarla sınırlı değildir. Ancak maksat hasıl olduğunu düşünerek konuyu uzatmıyoruz.

Burada İbn Tûmert'in temel amacının Yaratıcının zati sıfatlarını ön plana çıkarmak olduğu anlaşılmalıdır. Sınırsız, nitelenmeyen ve kayıtlanmayan yaratıcı inancı onun savunduğu en temel ilkedir. Mutlak varlığın diğer varlıklara benzer, zıt veya muhalif olabilecek bir zata sahip olmadığı bilgisi, onun varlık tasavvurunun temel felsefesini oluşturur. Varlığı kayıtlama veya sınırlama formlarını çok yönlü şekilde ele alan İbn Tûmert, sınırlandırılmaz bir Yaratıcı tasavvuruna dikkat çekmiştir. Ona göre, varlığı anlamlı kılabilmek için Mevcûd-ı Mutlak tasavvuru önemlidir.

2.2.1.2. Allah Hakkında Düşünmek

İbn Tûmert'in dikkat çektiği Tanrı tasavvuruna göre, Allah sınırlandırılmaz, ölçülemez, gözler onu ihata edemez, düşünceler onu kuşatamaz, akıllar buna güç yetiremez, zihinler onu tasavvur edemez, vehimler onu takdir edemez. Yaratıcı'dan sınır ve yön nefyedilince, ondan sonluluk ve son da nefyedilir. Son ve sonluluk nefyedilince, onun yer tutması ve oluş bozuluşa mahal olması da nefyedilir. Yer tutma ve oluş bozuluş nefyedilince ittisal ve infisal de nefyedilir. İttisal ve infisal nefyedilince fayda elde etme ve sıkıntı çekme de ondan nefyedilir. İbn Tûmert'in mutlak varlık mefhumuna paralel olarak yaptığı nefiy ve ispat sonucuna göre, üstünlük ve iktidar, yaratma ve meydana getirme, kudret ve karşılık verme, affetme ve bağışlama, adalet ve ihsan, lütuf ve nimet verme cihetinden celal ve ikram sahibi olan Allah'ın eşi benzeri yoktur.⁴⁵²

İbn Tûmert Allah'ın sıfatlarını kavramlaştırmak yerine tafsilatlı şekilde anlatmıştır. Yani Allah'ın tekvin sıfatı ifadesini kullanmak yerine yaratma ve meydana getirme yönünden eşsiz olduğunu ifade etmiştir. Onun tafsilatlı anlatımına göre hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz. İ'ta etmekle hazineleri tükenmez. Allah'ın sınırsız iradesi olduğundan dolayı mülkünde dilediğini yapar. Dilediğini yaratır. Günahtan korkmaz. Sevap beklentisine girmez. Onun üstünde bir güç yoktur. İbn Tûmert'e göre Allah'ı tanımanın en doğru yolu budur. Onu herhangi bir sıfatla nitelemek olmaz. Benzersiz olduğunun bilinmesi öncelenmelidir. Benzerlik ve başkalık ondan nefyedilince ortaklık ve denklik ondan

⁴⁵² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 193-194; İbn Kattân bu ifadelerle birebir örtüşen cümlelere kitabında yer vermişse de Nazm muhakkinin ifadesine göre bu konuda yazılmış cümleler nüshalardan kopmuştur. İbnü'l-Kattân, *Naẓmü 'l-cümân*, 68.

nefyedilmiş olur. Yaratmadaki eşsizlik, mülkünde ortaksız, yüceliğinde emsalsiz, hükmüne karşı çıkılamayan; ezeliyet, izzet, vahdaniyet, mülk ve uluhiyetinde eşi benzeri yoktur.⁴⁵³

İbn Tûmert bu öncüller silsilesini uzun uzadıya anlatmaktan geri durmaz. Her risalesinin temeline tevhidi koyarak bu konudaki sarsılmaz tutumunu ön plana çıkarır. Onun Tevhid’e dair genel yaklaşımlarına bakıldığında Allah’ın zatı hakkındaki fikirlerinin Ehl-i sünnet çizgisinde olduğu görülmektedir. Bunun yanında o sıfatlar konusunda bir tasnife gitmemiştir. Allah’ın temelde vahdaniyet, kemal ve varlık sıfatlarıyla bilinebileceğini düşünerek tenzihçi bir yaklaşım sergilemiştir.

2.2.2. Muhdesât

Muhdes, bir şeyin yoktan var olduğunu ifade eden bir kavramdır. Seyyid Şerif Cürcani *Tarîfât* adlı eserinde kendisinde hudûs alameti olan şeyin başka bir varlığa muhtaç olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁴ İbn Tûmert kitabının “malumat” başlığı altında Allah’ın zatı hakkında tenzihçi yaklaşımını tafsilatlı olarak ele almıştır. Hemen sonra ele aldığı muhdes konusunda da aynı tafsilatı görmekteyiz. Kitapta konular derinlemesine ele alındığından itikat ile ilgili birçok kelâmî görüşünü bu kısımda görmek mümkündür.

İbn Tûmert’e göre muhdes, varlığın başlangıcıdır. Muhdes olmanın birtakım özellikleri vardır. Buna göre muhdes sınırlı ve sonlu, sınırlanan ve muhtaç olan, kendine sahip çıkmaktan aciz ve varlık cihetinden kusurlu özellikleri zatında barındıran varlığı ifade eder. Muhdes varlık kendisinin ve başkasının varlığının keyfiyetini anlamaktan acizdir. Muhdes olan varlık kendine ait bir vasfı veya başkasını yaratamaz. Zaten sonlu ve aciz olan bir varlığın yaratma sıfatını kuşanması beklenemez. Muhdes olan varlıkların hepsi birçok türü olsa da varlığı itibarıyla sınırlı olması; sınırlı şeylerin hepsi cinsleri bir olsa da sonlu olduğu için muhtaç olması; muhtaç olan şeylerin hepsi farklı cins olsa da aralarında benzerlik olduğu için ittifak etmesi; ittifak eden şeyler cinsleri bir olsa da niteliklerine göre farklı şekillerde olması; farklı olan şeylerin hepsi bir araya gelse bile bir yer tutma(mütehayyiz) özelliğine sahip olması; yer tutan şeylerin hepsinin cüzleri bir araya gelse bile bir yöne tahsis edilmesi; zamanla nitelenmiş şeylerin hepsi zatlari farklı

⁴⁵³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 194.

⁴⁵⁴ Cürcânî, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, 145.

olsa bile zaman kaydının olması; sınırlı olan şeylerin miktarları bir araya gelse de kendi kendine bir şey yaratmasının imkansız olması; tahsis edilen şeylerin hepsinin sıfatları tekamül etse de kemal vasfına sahip olamaması; mahlukatın hepsinin türlerinin niteliklerinin Muhassısına(Yaratıcı) benzemesinin imkansız olması vaciptir.⁴⁵⁵

2.2.2.1. Muhdesin Türleri

Muhdes kavramı yaratılan her bir varlığı kuşatması sebebiyle niteliğine göre birçok türü bulunur. İbn Tûmert bu türleri nitelikleri bakımından tagayyür ve mütegayyir şeklinde ikiye ayırmıştır. Tagayyür değişimi, mütegayyir ise değişkenliği ifade etmektedir. Tegayyüurat arazlara mütegayyirat cisimlere mukabil gelmektedir.

İbn Tûmert cisimleri de münferit ve mü'telif şeklinde ikiye ayırmaktadır. Münferit kavramı, tecezzi veya bölünme kabul etmeyen cüz'ü'l-ferde⁴⁵⁶ karşılık gelmektedir. Bu açıdan cisim, yer tutan ve peş peşe gelen arazlar ile ilintili hallerin değiştiği fertlerden bir araya gelmiş olan şeydir.⁴⁵⁷

Muhdes varlığın niteliklerinden biri de yer tutmasıdır. İbn Tûmert'e göre, yer tutan zatlar müttehit ve müteaddit olmak üzere iki kısımdır. Müttehit, sabit ya da değişken yapıdaki zatlardır. Müteaddit ise, birleşik ya da ayrı ayrı bulunabilen zatlardır. Hareket ya da sükun müttehit zatlar için zorunludur. İftirak ve içtima müttehit zatlarda aynı anda bulunamaz. Müteaddit için ise hareket ve sükun zorunlu olduğu gibi içtima ve iftirak da zorunludur. Birleşik zatlar için ölüm ya da hayat zorunludur. Münferit cisimler intikali caiz olsa da parçalanması caiz değildir. Yer tutan(mütehayyiz) zatlar mahalleri ayrı olsa da bir mekanda bulunması vaciptir.⁴⁵⁸ İbn Tûmert hâdis varlıkların niteliklerini bunun gibi detaylandırarak anlatmıştır. Önce muhdes varlıkları taksim etmiş ardından her bir zatın sahip olduğu niteliği hadis olmasına bir delil saymıştır. Ona göre zatın yer tutması, değişmesi, hareket ve sükunun konusu olması muhdes olmasının özelliklerindendir.

İbn Tûmert muhdes varlıkların niteliklerini ayrıntılı olarak işlemiştir. Bu tafsilatlı anlatım pek çok yeni kavramı ortaya çıkarmıştır. Bunlar arasında her biri muhdes varlığın bir

⁴⁵⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 195.

⁴⁵⁶ Cüz'-i lâ yetecezzâ ya da cevheri ferd: Hiçbir şekilde parçalara ayrılmayan, hatta daha küçük parçalara ayrılması tasavvur edilemeyen cevhere denir. Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, 183.

⁴⁵⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 196.

⁴⁵⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 196.

niteliğini ifade eden munkadiyat, mütegayyirat, muzdarrat, müdrikat, müfterikat, müctemiat, müfterikat, müteharrikat, sakinat ve münferidat gibi kavramlar vardır.⁴⁵⁹ Bu yeni kavramların hepsinin muhdes varlıkları nitelenmek için kullanıldığını bilmek bizler için yeterli olacaktır.

2.2.2.2. Zâtlar

İbn Tûmert sıfatları farklı olsa da cisimleri cemad ve hayevan şeklinde ikiye ayırmıştır. Cemad, taş ve ağaç gibi his ve idrakin bulunmadığı cisimlerdir. Cemadî olan cisimlerden fiil meydana gelmez. Hayevan(canlı), idrak eden duyusal cismânî varlıklardır. Canlılar akıl yürütebilen ve akılsız olmak üzere ikiye ayrılır. Akıllı olan canlı, istidlal ve hitabı anlama kabiliyetine sahiptir. Akılsız canlı ise bunlardan birine veya ikisine birden kabiliyeti olmayandır. İstidlal ve anlama gücünü yitiren canlı, tekliften sorumlu değildir. Teklifte şart olan akıl, temyiz olmadan da kendisiyle istidlalin yapılabildiği akıldır. Muhdesin kemali bilgi ve istitâat iledir. Onun eksikliği ise cehalet ve (ıztırrar)güç yetirememesidir. Bilgisizlik, acizlik ve güç yetirememe ile nitelenen şeylerden fiil sadır olmaz.⁴⁶⁰

Muhdes varlığın önünde iki engel bulunur. İlki, idrak etmeye engel şeylerdir. İkincisi, fiil işlemeye engel olan şeylerdir. Sağırlık, körlük gibi engeller idrak etmenin önüne engel koyar. Acizlik, bilgisizlik vb. şeyler de fiil işlemeye engel teşkil eder.⁴⁶¹

İbn Tûmert'e göre istitâat beden ve beden haricinde olmak üzere ikiye ayrılır. Bedenle ilgili istitâat dört çeşittir:

1. Organların istitâati: Organlar bozulunca istitâat kaybolur.
2. Kuvvetin istitâati: Kuvvetin kendi mahallindeki zayıflığı istitâati kaybeder.
3. Bilginin istitâati: Bilgisizlik ve bilginin zıtları ile istitâat kaybolur.
4. İhtiyarın istitâati: Bu istitâati ıztırrar(güçsüzlük) hali kaybeder.⁴⁶²

Bedenin haricindeki istitâat da aletler(vasıtalar) sayı, mal ve donanım şeklinde dört çeşittir.

⁴⁵⁹ Kavramların kullanıldığı manalar için bk. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 196.

⁴⁶⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 197.

⁴⁶¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 197.

⁴⁶² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 197.

Bilgisizlik, azlık, fakru zaruret bu dört istitâati nefyeder. Hayat sıfatı kaybolunca istitâatlerin hepsi nefyolur. Muhdesin niteliği böyleyken hiçbir niteliğe muhtaç olmayan Yaraticının alet, sayı, mal, donanım gibi saiklerle hükmetmesi düşünülemez. Yaraticı ittisal ve infisal ile nitelenemez. Bu iki nitelik muhdes canlılara has bir durumdur. Ancak muhdes varlığın en önemli niteliği, Yaraticıya muhtaç olmasıdır.⁴⁶³

İbn Tûmert'e göre canlı veya cansız olsa da cisimler en az iki cevherden meydana gelir.⁴⁶⁴ Cevherler bir araya gelmezse cisimler oluşmaz. Arazlar ise, süreklilik ve intikal özelliğine sahip olup tuttuğu yere göre değişen formlardır. Buna göre araz var olmak için bir mahalde bulunmaya ihtiyaç duyar. İbn Tûmert'e göre sıfat ile mahal arasındaki bağlantı vacip, sıfatların mahalde peş peşe gelmesi caiz, sıfatların mahalde bir araya gelerek çelişmesi imkansızdır.⁴⁶⁵

İbn Tûmert'e göre, farklı cinsler, umum bir konuda ittifak etti ise, onun hususi bir konuda ittifak etmesi imkansız hale gelir. Çünkü cinslerin kendi niteliklerinden ayrılması mümkün değildir. Bu cinslerin birbirlerine zıt ve farklı sıfatlarla ayrılmış olması sebebiyle birleşik mahalde birbirlerini takip etmemeleri ve tek bir mahalde bir araya gelmeleri imkansızdır. Zatlar, bir sıfat ile nitelendiğinde, çelişği ile nitelenmesi mümkün değildir. Çünkü birleşik(müttehit) mahalde zıtların birleşmesi imkansızdır. Mesela zatlar bilgi ile nitelenirse cehaletle veya bilginin zıtlarıyla nitelenmesi imkansız hale gelir. Zatlar beyaz ile nitelenince onun siyah ile nitelenmesi de böyledir.⁴⁶⁶

İttisal ve infisal durumunda iç ve dış duyuşal mütehayyiz bir mahalle müteakip olan hadis varlıklar ise, renkler, oluşlar, bilgiler, idrakler, his ve a'yan'ı idrak eden diğer sıfatlar gibi hadislerdir. Bunların yer tutan bir mahalde bulunmaları zorunludur. Hadislerin varlığı mütehayyiz mahal olmadan olmaz. Çünkü bu ikisi birbirini gerektirir. İbn Tûmert'e göre, bu gereklilik bozulunca hâdislerin hakikati de bozulur. Bunlar ancak ikisi birlikte düşünülebilir.⁴⁶⁷ Bunlar arasında şart meşrut ilişkisi vardır. Mütehayyiz zatlar şart, hali bildiren sıfat meşrutur. Şart meşrut olmadan da varlığı sahihtir. Meşrut ise böyle değildir.

⁴⁶³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 197-198.

⁴⁶⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 198.

⁴⁶⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 199.

⁴⁶⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 198.

⁴⁶⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 190.

Şart olmadan meşrut var olamaz. Birbirini gerektirenlerden biri bedel diğeri tayin şeklinde mütehayyizdir.⁴⁶⁸

2.2.2.3. Allah'ın Zatı

İbn Tûmert'e göre Mutlak Varlık'ı tasavvur edilebilmek için bazı onun tek olduğunu anlayabilmek gereklidir. Bu açıdan tek ve çiftin ne anlama geldiğini bilmek önemlidir. Ona göre, tekliği caiz olan her benzersiz(vitr) şeyin tekliği yalnız başına olması ve benzeri olmaması ile bilinir. Teklik, başka şeyin varlığı ile kaybolur. Bunun aksine benzerinin(şef') olması caiz olan her çiftin, benzerinin ziyadesiyle çiftliği sabit olur. Benzeri olmaz ise çift olma hali yok olur.

Çift ve tek olma hali kendisine caiz olan şeylere ziyade ve noksanlık da caizdir. Ziyade ve noksanlık caiz olan şeyler, sınırlılık ve hususilikle kayıtlıdır. Bir şeyin diğeri bir şeye ziyadesi ile bedelî çiftlik hali sabit olurken, bir şey diğeri bir şey olmadan noksan ise bedelî teklik sabit olur. Çiftlik(şefiyyet) tekliği içerirken teklik(vitriyyet) çiftliği ihtiva edemez. Cevher sıfatlarıyla çifttir. Araz ise mahalli ile çifttir. Çift olma hali için gayriyyet ve bedeliyyet zorunludur.⁴⁶⁹

Çift olma hali Vâhidü'l-Kahhar olan Yaratıcı'ya asla caiz değildir. Çünkü onun ittisal ve infisal, tegayyür ve hulûl ile nitelenmesi gibi sınırlılık ve hususilikle varlığını kayıtlanması imkansızdır. O tek bir ilahtır. Onun ikincisi ve üçüncüsü yoktur. Onunla birlikte başka şey veya başka bir varlık yoktur. Ezelde tektir. Sınırı olmayan tek varlıktır. Çift olmaktan ve başka bir unsurla nitelenmekten, artma ve eksilmekten, tegayyür ve hulûlden uzaktır. Mahlukun varlığı veya yokluğu ona çiftlik halini gerektirmez. Mahlukatın öncesinde de sonrasında da celal ve azametinde tek ve yegane idi. Onda değişme olmaz. Değişme ve yerine alternatifi olmaksızın Mutlak surette tektir. Vahiddir. Allah kudreti ile sağlam yapılar yükseltir. Dağlar onun izni ile sabit kalır. Yerler onu gücü ve kudreti ile hareket eder. Bütün mahlukat onun kaza ve kaderine boyun eğmiştir. Gezegenler onun düzenine göre hareket etmektedir. Mahlukat onun hükmüne teslim olmuştur. O evveldir, ahirdir; Onun için ortada bir yerde olma hali düşünülemez. O çok yücedir; Onun için bir tarafta olma hali düşünülemez. O samed ve kuddüstür; Onun için

⁴⁶⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 199.

⁴⁶⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 200.

cismaniyet düşünülemez. O hayy ve kayyümdür; Onun için çiftlik ve benzerlik (şefiyyet) düşünülemez. O kavi ve azizdir; Onun için misliyyet düşünülemez. O, Kebîrû'l-Müteâldir; Onun için eyniyyet(yön) düşünülemez. O Allamü'l-Guyüb'tür; Onun keyfiyeti düşünülemez. O her şeyden münezzeh ve Vâhidü'l-Kahhar'dır.⁴⁷⁰

İbn Tûmert'e göre şefiyyet(çiftlik) için üç şart vardır: vücud, hudûs ve aded. Madum şeylerde olmadığı için vücud; kadim olanda bulunmadığı için hudûs; tek olan varlığa yakışmayacağı için adet şart koşulmuştur. Âhad(tek olanlar) tek olup yer tutabilen; tek olup yer tutamayan ve bölünmeyen, tek olup yer tutan ama bölünemeyen şeklinde üç kısımdır. Bunların hepsi de sınırlı özelliktedir.⁴⁷¹

Buradan hareketle yer tutan ve tecezzi kabul eden her mevcud, kül ve ba'z özelliği taşır. Yer tutamayan ve bölünmeyen her mevcud, başka şeyde mevcuttur. Yer tutan ama bölünmeyen her mevcûd da ba'ziyyet ve ortada olma niteliği yokken hususilik ve sınırlılık niteliği vardır. Sınırlı olan şeyler, yön ve zaman ile sona erer. Takdir edilmiş bir yön ve sınırlı bir zaman ile kayıtlı olan şeyler nitelenmiş sınırlı varlıktır. Nitelenmiş sınırlı her varlık ya başka varlıkta ya da başka varlık onda bulunur. Oysa başkasına bağlı olarak var olma hali muhdesin niteliğidir. Bir oluş halinde olan, uzaklık ve yakınlık, içtima ve iftirak, istikrar ve zeval, hareket ve sükun niteliği barındıran her muhdes, bir yönde yer tutmuş veya bir nitelikle sınırlıdır. Bir nitelikle sınırlı olan her şey, başka bir şeyle kayıtlıdır. Yine başka şeyle kayıtlı olan her şey onu tercih eden bir müreccihin ihtiyarı ile kayıtlıdır.⁴⁷²

Varlığın sınırlılığını ve bir nitelikle var olabilmesini muhdes olmanın özelliklerinden sayan İbn Tûmert'e göre ihtiyarı ile tercih eden varlık Allah'tır. Bu itibarla, Vahidü's-Samed'in varlığı ihtiyar ile kayıtlı olmadığı gibi harici bir şeyle de kayıtlanamaz. Onun celali acziyetle nitelenemez. Zatının varlığı oluş bozuluşla değişmez. Varlığı zamana bağlanamaz. Ondan başka ilah yoktur. O zengindir hamde layık olandır.⁴⁷³

⁴⁷⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 201.

⁴⁷¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 201.

⁴⁷² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 202.

⁴⁷³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 202.

2.2.2.4. Zatların Benzerliği

İki şeyin benzerliği demek, bunların zati sıfatlarda eşit olmaları demektir. Zat yönünden eşit olan iki şeyin cins yönünden de eşit olması zorunludur. Benzeri olmanın beş şartı vardır. Birincisi, madumlarda benzerlik olamayacağı için iki şey mevcut olmalıdır. İkincisi, yaratıcı için benzerlik söz konusu olmadığı için bu iki şey muhdes olmalıdır. Üçüncüsü, birleşik zatlarda benzeşme olmayacağından ikisi farklı şey olmalıdır. Dördüncüsü, farklı nitelikteki iki zat arasında benzeşme olmayacağı için iki zat aynı niteliklere sahip olmalıdır. Beşincisi, Umum ve husus açısından hükümde benzeşmelidir. Çünkü iki cevher veya iki beyaz şey gibi sıfatlarda benzeşmekle beraber iki zatın hükümde farkı olamayacaktır. Zat ve nitelik yönünden eşit olan iki şey umum ve husus hükümlerde de eşittir. Cevherler sıfatlarında eşit olunca hükümlerinde de eşit olurlar. Cisimlerin eşitliği ayanlarının varlığı, zatının hâdisliği, sıfatlarının kabulü, hallerinin değişimi ve cüzlerinin farklılığı ile hasıl olur.⁴⁷⁴

2.3. Kıyas

Kıyas, esasen fıkıh usulünün bir konusu olup bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşmayı ifade eden bir mantık, fıkıh ve kelam terimidir. Kıyas, akıl yürütme ve istidlal türü olan temsili(analoji)ifade eder.⁴⁷⁵Şartları taşıyıp taşıymasına göre sahih veya fasit kıyas diye iki kısma ayrılır. Bunun dışında kaynaklarda birçok kıyas türünden bahsedilmiştir. Biz araştırmamızda kıyasın kendisini değil Yaratıcı hakkında yapılan kıyaslara İbn Tûmert'in verdiği cevapları ele alacağız.

İbn Tûmert'e göre aklın onaylamak ve mümkün görmekten başka bir niteliği yoktur. Yani akıl yürütmek bunlardan ibarettir. Hal böyleyken bazı yorumcular akıl yürütmek suretiyle din hakkında fasit kıyas yapmıştır. Fakat ona göre, dini bilgi akıl ile elde edilemez. Çünkü din, usul ve fûrusu itibariyle kendine has bir özelliğe sahiptir. O, icmâ ve kıyası dinin asılları arasında saymayıp bu iki aslın usul ve fûruu konularına mündemiç olduğunu düşünmüştür.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 203.

⁴⁷⁵ Ali Durusoy, "Kıyâs" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2022), 25: 524.

⁴⁷⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 158.

İbn Tûmert her ne kadar ifade etmemiş olsa da kıyas, aklî bir unsur olup nazar ve istidlal için bir esastır. O, bu esasların detaylarını *Delil* adlı risalesinde değerlendirmiştir.⁴⁷⁷ Kıyasın geçerli olması için şartları taşıması gerekir. Ona göre sahih kıyas, iki farklı şeyin hükümde eşitliğine denir. Kıyas, konu itibariyle mantık ve usulle ilgili olduğu için biz sadece kelimeler ve inanç konuları ile ilişkili konulara bu başlık altında yer vereceğiz. Daha açık bir ifade ile bizi kıyas bölümünde bağlayan konu kelâmî olmasıdır. Bu açıdan İbn Tûmert'in kelâmî düşüncelerini yansıtan kıyas türlerinden bazılarını burada inceleyeceğiz.

İbn Tûmert'e göre akıl yürütme ile yapılan kıyas fasittir. Bu değerlendirme ekseninde beş çeşit fasit kıyas formundan bahsedilebilir. *Birincisi*, kıyâsu'l-vucûd'tur. Bu kıyası mücessime yapmıştır. Onlara göre varlığına şahit olduğumuz her şey, cevherler, arazlar ve cisimler şeklinde üç kısımdır. Şahit olmadığımız, gaybî alem de bu kapsamdadır. Onlar bununla Yaratıcı'yı kastetmişlerdir. Ancak İbn Tûmert'e göre, aklî ve kat'î burhânî deliller gösterir ki, Yaratıcı kesinlikle cevher, araz ve cisim değildir. Bu ise delile muhtaç bırakmayan zorunlu bir bilgidir.

İkincisi, kıyâsu'l-âde'dir. Bu kıyası muattıla yapmıştır. Onlar, “*mevcudatta gördüğümüz her şey bir babadan doğdu; bir tohumdan türedi ve bir yumurtadan kuş çıktı. Bu durum sonsuza kadar devam eder.*” diyerek bütün varlıklar hakkında düşündüler. Nihayet bu düşünce onları failin iptaline sürükledi. İbn Tûmert iki delil ile bu kıyasın butlanını değerlendirmiştir. İlk delil, muhdes bir varlık yaratma sıfatına haiz değildir. Diğer delil, bu düşünce hakikatlerin değişmesine sebep olur. Hakikatin değişimi ise muhaldir.

Üçüncüsü, kıyası'l-müşâhede'dir. Bu kıyas ashâbu'l-cephe'nin yaptığı kıyastır. Onlar şöyle demiştir: “Biz mevcudatta gördüğümüz şeyleri sadece bir yönden görebilmekteyiz. Gaybî olanlar da böyledir.” İbn Tûmert'e göre bunlar da Yaratıcı'yı bu şekilde tasavvur ederek failin iptaline sebep olmuştur. Neticede onların söylediği şeyler aklen ve naklen batıldır.

Dördüncüsü, kıyâsu ashabi'l-ilel'dir. Bu kıyası yapanlar şöyle derler: “Bileni biliyor olmak, bilen alim ve şahit olduğunun bir illetidir. Gaib olanların da böyle olması gerekir.” İbn Tûmert'e göre bu söylem batıldır. Allah'ın bilgisinin illet diye

⁴⁷⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 157.

adlandırılması imkansızdır. Çünkü illetin malûlden ayrılması veya birleşmesi mümkündür. Mümkün olduğu için illetin malul ile birlikte olması veya ondan ayrılması arasında bir üstünlük yoktur. Ancak aralarında ayırıcı bir nitelik olursa o zaman üstünlük fark edebilir. İbn Tûmert'e göre bu konuda söylenecek ve bu kıyası savunanların iddialarını zayıflatacak geniş bir alan vardır. Ama o bu kadarıyla yetinmiştir.

Beşincisi, kıyâsu'l-ef'al'dir. Bu kıyası yapanlar var olduğunu zannettikleri vehimlerin peşine düşerek Yaratıcı'nın bazı varlıkları yaratmadığını iddia etmiştir. Bunlar şöyle demiştir: "Bizim düşüncemize göre her fiili yapan o fiil ile nitelenmiştir. Mesela, had bilmez ve zulmeden kişi hadsiz ve zalim diye isimlendirilir. Bu da Yaratıcı'nın zulüm ve kötülük yapmayacağını bir göstergesidir. Eğer bu fiilleri işlemiş olsaydı ona bu fiillere uygun bir isim yakıştırmak caiz olurdu." İbn Tûmert'e göre bu kıyas kabul edilemez. Çünkü, Yaratıcının fiilleri haksızlık ve zulüm olarak isimlendirilemez. Bu isimlendirme, işleri kısıtlı ve sınırlı olanlar için yapılır. Ancak Yaratıcının üzerinde bir güç, bir âmir ve yasaklayıcı yoktur. İbn Tûmert'e göre Allah kullarının hepsini cennete koysa lütfu, hepsini ateşe soksa adaleti gereği yapar. Mülkünde dilediğini yapar. Öte yandan bu kıyası yapanların söyledikleri şey ancak şâriin bildirimi(tevkif) ile doğru olabilir. Başka türlü bu kıyasa yol yoktur.⁴⁷⁸

2.3.1. Kıyâsü'l-Gâib ale's-Şâhid

Eş'arî kelamcısı Bâkılânî ile sistemleşen ve duyular ötesini duyulur âleme kıyaslama şeklinde ifade edilen kıyâsü'l-gâib ale's-şâhid konusunu da değerlendiren İbn Tûmert bu tür bir kıyasın batıl olduğunu söylemiştir. Ona göre kıyasın sahih olabilmesi için iki farklı şeyin mütemâsil olması ve aralarında kıyasın caiz olması şartı aranmalıdır. Yani kıyas yapılan şeyleri bir araya getirecek, ortak hükümde toplayacak bir illete ihtiyaç duyulur. Oysa kıyâsü'l-gâib ale's-şâhidde durum böyle değildir. Kıyasın iki ucunda bulunan varlıktan biri fail iken diğeri muhtaçtır. Bir taraf kadim iken diğeri uçtaki muhdestir. Bu durumda birinin diğere kıyas edilmesi batıldır. Çünkü kıyas mümasil veya muhtelif unsurlar arasında geçerlidir. Neticede Bâri-i Mutlak'ın eşi benzeri yoktur. Neticede gaib ve şahid arasındaki teşbihin batıldır.⁴⁷⁹

⁴⁷⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 158-160.

⁴⁷⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 160-161.

2.3.2. Kıyas ve Ulûhiyet

İbn Tûmert Allah'ın hiçbir varlıkla kıyas edilemeyeceğini savunmaktadır. Ona göre yaratıcı hakkında yapılmış akıl yürütmeler fasittir. Asıl yapılması gereken, nakil çerçevesinde Yaratıcı hakkında bir fikir edinmektir. Bu çerçevede Allah, mutlak varlık olması itibarıyla kadim bir varlıktır. Eşi benzeri yoktur. Hiçbir şeye muhtaç değildir.⁴⁸⁰

Muhdes ise bir faile muhtaçtır. Teşabüh ve tecanüs hudûsün özelliğidir. Bu ikisi kadim varlık için caiz değildir. Bitişme(telâsuk) ve ayrışma(tebâyün) da böyledir.⁴⁸¹ Şerîk olan sıfat da başka olarak nitelenir. Her başka nitelik bir ziyadedir. Ancak Bârî Teâla'ya ziyade olmaz. Her ziyade, devamlılık(mütâbaa), bileşim(terkîb) ve değişim(tagayyür) niteliğine sahiptir. Mütabaat, öncesi ve sonrası olan varlıklar içindir. Örneğin, birinin önce bir dirhem para vermesi ve bu sayıyı artırması sonucu her dirhemnin öncekinin bir devamı olması ile mütabaat meydana gelir. Terkip de bir ziyade olup sadece yön(cihâtı sitte) ile kayıtlanan varlıklar için söz konusudur. Tagayyür sınırlı varlıklar içindir. Sonu nefyedilen varlığın başlangıcı imkansız olur. Oysa Yaratıcı için bir ziyadeden söz edilemez.⁴⁸²

İbn Tûmert'e göre, her yer kaplayan muhdestir. Muhdes olan varlık bir faile muhtaçtır. Faile muhtaç olan varlığın kadim olması düşünülemez. Aksi halde bu durum tecsim ve ta'tile götürür.⁴⁸³

⁴⁸⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 160.

⁴⁸¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 164.

⁴⁸² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 164.

⁴⁸³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 164.

3. BÖLÜM: TEVHİD, NÜBÜVVET VE MEHDİLİK ANLAYIŞI

3.1. Tevhit Anlayışı

Tevhid, Arapça olup sözlükte ‘bir şeyin tek olduğuna hükmetmek’ ve ‘şeyin tek olduğunu bilmek’ demektir. İstilahta ise, Zât-ı İlâhî’yi bütün izafetlerden soyutlamak anlamına gelir. Bir başka açıdan tevhid, Allah’ın Rubûbiyyetini bilmek, vahdaniyyetini kabul etmek ve onu bütün ortaklardan nefyetmektir.⁴⁸⁴ Muvahhid kelimesi ise, Arapça’da ism-i fâil kalıbında Allah’ı birleyen, O’na hiçbir şekilde eş ve ortak koşmayan kişi anlamına gelmektedir.⁴⁸⁵ İbn Tûmert bu kelimeyi kendi taraftarları için kullanarak özel bir anlam yüklemiştir.

İbn Tûmert, Merakeş’te yaptığı münazaralar sonucunda devlet idaresi ile zıtlaşınca 514(1120) yılının sonuna doğru Merakeş’in yaklaşık 100 km güneyinde dağlık bir arazide bulunan Tinmelel’e yerleşmiştir. Burası onun doğduğu topraklardır. Bölgedeki yüksek dağlardan biri olan İcilliz’e çekilerek ilk taraftarlarını burada eğitmiştir. İlk başlarda sufi bir tarikat izlenimi veren bu oluşum, zamanla devlet idaresine meydan okur hale gelmiştir. O, ilk müritlerine zühd, tevhid ve kıyamet alametleri konularında sohbetler yapmıştır. İcilliz ve Tinmelel’de kendisine biat edilince taraftarlarına Berberîce dilinde “tevhid” ve “mürşide” risalelerini yazmıştır.⁴⁸⁶ Tevhid konusunu içeren bu risaleler her sabah namazından sonra vird olarak okunmuştur.

Rivayete göre, bu metinleri okuyan kişilerin İbn Tûmert’e saygısı artıyordu. Mehdiliğini ilan ettikten sonra da tevhid konusunda risaleler ve kitaplar yazmaya devam etmiştir. *Eazzü mâ yutlab* kitabı mehdiliğinden sonra yazdığı eserlerden biridir. Zehebî, bu kitapta sıfatlar haricindeki konuların Eş’ari mezhebinin yöntemine göre yazıldığını; sıfatlar konusunda Mu‘tezile ilkelerinin baz alındığını kaydetmiştir.⁴⁸⁷

İbn Tûmert’in en dikkat çeken görüşlerinden biri de *Tevhid* konusudur. Kur’an’dan bir miktar okunduktan sonra *tevhid*, *akide* ve *mürşide* gibi risaleler okumak günlük vird haline gelmişti. Tevhid ve imanın diğer esaslarını da içeren okumalar Muvahhidler’in aynı düşünceleri paylaşan bir cemaat halinde hareket etmesine imkan tanımıştır. Bu

⁴⁸⁴ Cürcânî, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, 133.

⁴⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, ed. Abdullah Ali el-Kebîr Kebîr (Kahire: Daru’l-Marife, t.y.), 5: 4779.

⁴⁸⁶ İbnü’l-Kattân, *Naẓmü’l-cümân*, 129; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 11: 414.

⁴⁸⁷ Merrâküşî, *el-Mu‘cib*, 187; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 11: 414.

okumalar içerik bakımından Marifetullah, sıfatlar, kaza ve kader, iman ve İslam konuları ile Allah'a vacip, caiz ve imkansız olan şeyleri bilmek gibi konulardan oluşmaktaydı.⁴⁸⁸

İbn Tûmert'e göre iman, Peygamber(as)'in ve meleklerin bildirdiklerine inanmaktır. Bu açıdan usûlî'd-dîn(kelam) bilgisi, mehdi, mehdinin imamet, imamın zorunluluğu ile izzet ve vakarına yakışan şeyleri bilmek; onu duyar duymaz yanında yer almak, onun sevgisini aile, çocuk ve mal sevgisinden üstün tutmak Muvahhidler'e öğretilen bilgilerdendi.⁴⁸⁹

İbn Tûmert, *mülessimîn*⁴⁹⁰ diye nitelediği Murâbıtlar'ın tecsim ve küfür ehli olduğunu ileri sürmüştür. Sırf bu yüzden onlarla cihat etmeyi, kadınlarını esir almayı, mallarına ve çocuklarını ganimet edinmeyi mubah görmüştür.⁴⁹¹ Hadislerde kıyamet alameti olarak geçen ve ahir zamanda kötülük işleyecek toplumu Murâbıtlar şeklinde anlamıştır.⁴⁹² Öte yandan Murâbıt fakihlerini Allah'ı bir mekanda tasavvur etmeleri sebebiyle eleştirmiştir. Bu yüzden onlara *mücessime* demiştir. Murâbıt erkeklerinin yüzlerine peçe takmasını utangaçlık olarak yorumlayıp *haşem* diye lakap vermiştir.⁴⁹³

Bütün alimlerin ittifakı ile tevhid dinin esasıdır. Bu esas konusu ve gayesi açısından kelam ilminin en başta gelen konusudur. Mümin kimseden muvahhid bir kul olması beklenir. İbn Tûmert'e göre, mükellefin ilk görevi Allah'ın varlığına ve birliğine iman etmesidir. Çünkü naslar bunu emretmektedir. Örneğin, Peygamberimizin "*kim Allah'tan başka ilahın olmadığını bilerek ölürse cennete girer.*"⁴⁹⁴ hadisi Allah'ın birliğini tasdik etmenin önemini gösteren bir delildir. Yine Hz. Peygamber, Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken insanları önce Allah'a kulluk etmeye davet etmesini emretmiştir. Hadislere göre, Allah'a kulluk yalnızca iman ve ihlasla geçerlilik kazanır. İman ve ihlas da bilgiyle, bilgi aramakla, aramak iradeyle, irade korku ve ümit, korku ve ümit va'd ve va'idle, bu ikisi şeriatla, şeriat peygamberin doğruluğu ile, peygamberin doğruluğu mucize göstermesiyle, mucizenin gösterilmesi Allah'ın izniyle sabit olur.⁴⁹⁵

⁴⁸⁸ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 81.

⁴⁸⁹ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 81.

⁴⁹⁰ Muhtemelen İbn Tûmert peçeli anlamına gelen bu ifadeyi Murâbıtlar yönetimini ve fakihlerini tahkir ve tahrik etmek için kullanmıştır.

⁴⁹¹ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 304-305.

⁴⁹² İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭṭrib*, 182.

⁴⁹³ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 132.

⁴⁹⁴ Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh* "İman", 43.

⁴⁹⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 213.

3.1.1. İsbat-ı Vacip

İbn Tûmert, Allah'ı bilmek ve onun birliğine iman etmek için tevhidin bazı ilkelerinden söz etmektedir. Bu ilkeler onun tevhid anlayışına dair genel bir çerçeve çizmektedir. Bunları İbn Tûmert'in isbat-ı vacip yöntemi olarak anlayabiliriz. Buna göre bu ilkeler sırasıyla şöyledir:

Zorunlu olarak Allah'ın varlığı akılla bilinir: Bu zorunluluğa şüphe ilişemez. Akıllı varlıklar onu inkar edemez. Bu akli zorunluluk üç kısımdır: Vacip, caiz, imkansız. Vacip, varlığı gerekli olan şeylerdir. Fiilin faile muhtaç olması gibi. Caiz, var olup olmaması eşit imkana sahip olan şeylerdir. Yağmur yağması gibi. İmkansız ise, varlığı mümkün olmayan şeydir. İki zıttın bir araya gelmesi gibi. Bunlar akıllı varlıkların hepsinin nefsinde bulunan zorunlu ilkelerdir. Bu açıdan Allah'ın varlığı aklen vaciptir.

İnsan hadis olduğu için Yaratıcısının varlığını bilir: "...Sen hiçbir şey değilken seni de yaratmıştım" ayeti buna delildir.⁴⁹⁶ İnsan kendi yaratılışına bakarak Allah'ın varlığına ulaşır. İnsanın pis bir sudan yaratılmış olması gibi birçok sebep Allah'ın varlığına ulaştırır. Çünkü bu suda(sperm) karışım, katkı, şekil, kemik, et, kulak, göz gibi şeyler yoktur. İnsan bunları düşünürse bir Yaratıcısının olduğunu da bilir.⁴⁹⁷

Yaratıcının varlığı ilk hareketle bilinir: İkinci ve üçüncüden sonsuza kadar fiil ile de bu böyledir. Gökler ve yer gibi bütün mahlukat ile Yaratıcının varlığı bilinir. İlk hareketin varlığı ile Allah bilinir. Çünkü ilk hareket bir faile muhtaçtır. Fail olmadan meydana gelmesi imkansızdır. İlk hareket bir faile muhtaç olunca diğer bütün hareketlerin de faile muhtaç olması gerekir. Varlığında oluş bozuluş bulunan her varlık bir faile muhtaçtır. Kişi bir cismin yaratılmış olduğuna vakıf olunca bütün cisimlerin böyle olduğunu zorunlu olarak bilir. Çünkü cisimler yer tutma, değişme ve muhtaç olma gibi niteliklerde eşittir.⁴⁹⁸

Oluş ve bozuluşa mahal olan hâdis varlığın yaratıcı olması mümkün değildir: Çünkü mahlukat, akıl yürütebilen canlı, akıl edemeyen canlı ve idrakten yoksun câmid(donuk) şeklinde üç kısımdır. Bütün akıllı varlıklar bir araya gelip yok olan bir parmağı var etmeye çalışsalar bunu yapamazlar. Akıllı varlık bundan acizken akılsızlar en aciz olandır. Cemâd mahluk ise bu konuya en uzak olandır. Bu akıl yürütme ile her şeyi yaratanın Allah Teala olduğu ortaya çıkmış olur.

⁴⁹⁶ Meryem 19/9.

⁴⁹⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 214.

⁴⁹⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 215.

Her şeyi yaratan Allah'ın eşi benzeri yoktur: Bir şey ancak kendi türüne benzeyebilir. Yaratıcının mahlukat türünden bir şeye benzer olması imkansızdır. Eğer böyle olursa aciz varlık olmuş olur. Bu da yaratıcının fiillerini imkansız hale getirir. Onun fail oluşunu ve fiilleri var ettiğini bilmek zorunludur. Ondan fiilleri nefyetmek muhaldir. Bu suretle Yaratıcının mahluka benzemediği anlaşılmış olur. “O halde yaratanla yaratamayan bir olur mu?”⁴⁹⁹ ayeti bu ilke için delildir.

Yaratıcının varlığı mutlaktır: Çünkü her başlangıcı ve sonu, sınırlılığı ve tahsisi vacip olan varlığın bir mahalde bulunması ve değişimi ile mümkün varlık oluşu ve bir sıfatla nitelenmesi, hudûs ve yaratıcıya muhtaç olması vaciptir. Oysa yaratıcının başlangıcı yoktur. Çünkü başlangıcı olanın öncesi de olması gerekir. Öncesi olanın sonrası, sonrası olanın sınırı, sınırı olanın muhdes olması, muhdes olanın da bir yaratıcıya muhtaç olması vaciptir. Bu açıdan Allah zahir ve batın olup her şeyi bilendir. Başlangıcı olmaksızın evveldir. Sonu olmaksızın ahirdir. Sınırı olmaksızın zahirdir. Tahsise mahal olmaksızın batındır. Teşbih ve keyfiyet olmaksızın Allah mutlak olarak vardır.⁵⁰⁰

Akıl sınırları aşamayan bir unsurdur: Akıl yaratıcının keyfiyetini bilmekten acizdir. Çünkü akıl bir şeyin geri planını bilmez. Ancak tecsim ve ta'til ile onu akleder. Yaratıcı fiilleri ile bilinir. Tatil ve tecsime sebep olduğu için onun celali keyfiyetten nefyedilir. Bu açıdan tatil ve tecsim muhaldir. Muhale götüren her şey muhaldir. Çünkü fiiller(oluş bozuluş) kudretinde yegane olan bir yaratıcının varlığına şahitlik eder. İstiva ayeti, nüzül hadisi ve buna benzer teşbih ve tekyîfi vehmettiren müteşâbihlere teşbih ve tekyife düşmeden iman etmek vaciptir. İbn Tûmert'e göre, yalnızca kalbinde art niyet bulunanlar müteşâbihlerin peşinden gider.⁵⁰¹ Vehimde tasavvur için on nitelik vardır: önce ve sonra, üst ve alt, sağ ve sol, ön ve arka ile bütün ve parça. Bu on nitelikle kayıtlı her varlık hadistir.

Allah'ın mülkünde ortağı yoktur: Yaratıcı olan Allah muttasıl veya munfasıl bir nitelikle ilişkilendirilemez. Çünkü bunlar mahluk alametidir. O mülkünde ortağı bulunmayan bir tek ilahtır.

⁴⁹⁹ en-Nahl 16/17.

⁵⁰⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 216-217.

⁵⁰¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 217.

Vahdaniyet Allah'ın zatının gereğidir. Noksanlıklardan münezzehtir: Allah hayy, âlim, kâdir, mürid, semî', basîr ve mütekellimdir. Eğer o, eksiklikle muttasıf olsaydı kainatta fiiller meydana gelmezdi.⁵⁰²

Allah'ın zatında ve hükmünde değişme olması imkansızdır: Çünkü hakikatler değişmez. Vacip olan şey caiz olsaydı veya caiz olan şey imkansız olsaydı bilinenlerin hepsi batıl olurdu. Allah her daim bütün muhdesleri her yönüyle bilendir. Ezelde takdir ettiği şeyler hikmeti gereği ortaya çıkar. Dolayısıyla onun hesabında ve düzeninde de değişme olmaz.

Hiçbir şey onun kaza ve kaderinden kaçamaz: Bütün mahlukat kader ve kazasına göre ortaya çıkar. Allah onu ezelde nasıl takdir ettiyse artma ve eksilme olmadan öyle meydana getirir. Kaderde değişme olmaz. Kesinleştğinde onu geri döndürecek bir güç yoktur. Bunları meydana getirirken hiçbir aracı, illet ve ortağa muhtaç değildir. Yaratma esnasında onunla birlikte kadim bir varlıktan söz edilemez. Yarattığı şeyler onun gücüne ve iradesine delildir. Allah bir şeyi yaratmayı dilediği vakit, o şeye ol der olur.⁵⁰³

Allah Teala'nın yoktan var ettiği her varlık kaza ve kaderine bağlıdır: Rızıklar taksim edilmiş, eserler yazılmış, nefislerin sayısı belirlenmiş ve ecel sınırlanmıştır. Hiçbir mahluk ecelinden geri kalamaz, onu öne çekemez. Kimse rızkını tamamlamadan ölmez. Mahlukat sadece kaderini yaşar. Cennet için yaratılan kişiye cennet kolaylaştırılır. Cehennem için yaratılana zorluklar kolaylaştırılır. Said olan anne karnında saiddir. Şakî olan anne karnında şakidir. Hepsi kaza ve kadere göredir. Hiçbir şey kaderinin dışına çıkamaz. Tek bir zerre bile kaza ve kaderinden bağımsız hareket edemez. Her şey gayb ve şehadet alemini bilen yüce Allah'ın ölçüsüne göre hareket eder.

Allah Teala adalet ve ihsanında tektir: Hidayete erdirir, saptırır, yüceltir, hakir kılar. Ondak başka düzene sokan bir malik yoktur. Allah zulüm ve düşmanlık ile nitelenemez. Ancak kendisinde sınırlılık ve hüküm bulunan kimseler haddi aştıklarında böyle nitelenir. Oysa Allah için böyle bir şey söz konusu olamaz. Onun yaptığı şeylere hüküm verecek bir hakem yoktur. Mülkünde istediğini yapar. Dilediğine azap eder dilediğini affeder. Sevap beklemez cezadan korkmaz. Onun üzerinde bir hakikat ve hüküm yoktur. Ondak

⁵⁰² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 218.

⁵⁰³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 219.

gelen her nimet lütuftur. Her külfet onun adaletindendir. Ona yaptıkları sorulmaz, onun dediklerini yapmayan sorgulanır.⁵⁰⁴

3.1.2. Allah'ın Varlığını Bilmek

İbn Tûmert'e göre, kullukla ilişkili olan her şey Allah'ı, peygamberi ve peygamberlerin getirdiklerini bilmeye dayanmaktadır. Mükellefe vacip olan ilk bilgi ise Allah Teala'yı bilmektir.⁵⁰⁵ Çünkü kulluk önce mabudu tanımaktan başlar. Bundan sonra diğer bilgileri bilmek gereklidir. Allah'ı bilmek, akıl ile olur. Akıl yürütme ile her fiilin bir faile muhtaç olduğu anlaşılır. Peygamberi bilmekse mucize ile olur. Peygamberin getirdiklerini bilmek de peygamberin doğruluğu ile bilinir. Risalet, peygamberin doğruluna; peygamberin doğruluğu mucizenin meydana gelmesine ve mucizenin meydana gelmesi Allah'ın iznine bağlıdır. Ona göre ancak bu yolla Allah'ın varlığı aklen zorunlu olarak bilinir.⁵⁰⁶ Öte yandan ona göre, Allah'ın varlığı taklit ile bilinemez. Çünkü onun varlığı aklî delile dayanmaz. Yaratıcı duyularla da bilinemez. Çünkü gözler onu idrak edemez. Gözler gibi diğer duyular da idrak edemez.⁵⁰⁷

İbn Tûmert bilgiyi konularına göre tasnif etmiştir. Detaylı bir inceleme ile bu tasniften, onun tenzih anlayışının bir yansıması olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre *dini bilgi*, Allah'ı, peygamberleri ve peygamberlerin bildirdiği şeyleri bilmeyi konu edinir. Yaratıcının bilgisi öncelikle bilinmesi gereken konulardandır. Allah'ın *vücûd*, *vahdaniyet* ve *kemâl* sıfatlarını; bilgiyi onun var edip yok edebileceğini ve onun teşbih, şirk ve noksanlık sıfatlarından uzak olduğunu bilmek Allah'ı bilmenin gereğidir.⁵⁰⁸

Allah'ın varlığı üzerine düşünmek başlı başına bir meseledir. İslam alimleri Allah'ın görünür aleminden uzak olması sebebiyle onu tasavvur etmek için farklı yöntemler geliştirmiştir. İbn Tûmert'in uluhiyet anlayışında nakil başta olmak üzere akıl yürütme ile nazar ve istidlal önemli yer tutar. Ona göre, Yaratıcının varlığının bilgisi teşbih üzerine kurulur. Teşbih zaman, mekan ve cins ile yapılan kayıtlardan hasıl olur. Vahdaniyeti bilmek ise şirki nefyetmekle mümkündür. Allah'ın kemal sıfatının bilgisi ise onu noksanlıktan tenzih etmekle gerçekleşir. Kemal sıfatını ortadan kaldıran noksanlık, fiil,

⁵⁰⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 220.

⁵⁰⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 210.

⁵⁰⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 211.

⁵⁰⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 211.

⁵⁰⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 181-182.

idrak ve kelamdaki eksikliklerden kaynaklanır. Acizlik ve cehalet fiile, körlük ve sağırılık idrake, lal ve ahraz olmak kelama engel olan eksikliklere örnektir.⁵⁰⁹ Allah mülkünde dilediği tasarrufu yapar. Onun ortağı yoktur. Böyle bir şeyin imkansız olduğunu bilmek aklen zorunludur. Aksi takdirde (temânû)çelişki olmuş olur.⁵¹⁰

Görüldüğü gibi İbn Tûmert, Allah'ın varlığı, birliği ve kemali üzerine yapılan tartışmalarda Yaratıcıyı ne olduğundan ziyade ne olmayacağından hareketle tarif etme yoluna gitmiştir.

3.1.3. Sıfatlar

Kaynaklarda İbn Tûmert'in sıfatlar konusunda Mu'tezile gibi düşündüğü ifade edilmektedir. Bunu söyleyenlerden biri de Zehebî'dir.⁵¹¹ Ona göre İbn Tûmert mehdiliğini ilan edince kendisine biat etmeyen herkesi *mücessime* diye adlandırmıştır. Kendi taraftarlarına ise *muvaḥhid* ismini vermiştir.⁵¹² Zehebi, bu sözleriyle Mu'tezile'nin ehlü'l-adl ve't-tevhid diye isimlendirmesine bir gönderme yapmıştır. Sübkî'ye göre İbn Tûmert, Tinmelel'deki halka sıfatlar gibi bazı konular dışında birçok konuda Eş'arî mezhebinin inanç esaslarını benimsetmiştir. Sıfatlar konusunda ise, Mu'tezile'ye daha yakındır.⁵¹³ İbn Teymiyye de benzer eleştirileri yapar. Bu konuyu müstakil bir başlık altında inceledik.⁵¹⁴ Fakat İbn Tûmert, Allah'ın sıfatları konusunda tecsim ve tatile karşı çıkar. Allah'ın zatı hakkında sadece vahdaniyet, vücud ve kemal sıfatlarının bilinmesini yeterli görür. O, Allah hakkında muhdes varlığın sıfatlarını çağrıştıran tüm sıfatları nefyetmiş, nakle bağlı kalarak Allah'ın tasavvur edilebileceğini savunmuştur. Nakle bağlı kalması yönüyle Mu'tezile ile ayrışır. Onun Allah tasavvurunu anlayabilmek için yazdığı risalelere bakmak ufuk açıcı olacaktır.

İbn Tûmert, *Tevhîdü'l-bârî* ve *mürşide* risalesinde Allah'ın birliğini özetle şöyle anlatır:

“Mevcudatın delil, mahlukatın kendisine şahitlik ettiği Allah, kendisinden başka ilah olmayandır. Onun varlığı mutlak(vücûd-ı mutlak) surette vaciptir. Allah, zaman, mekan, yön, sınır, cins, suret, şekil, miktar, görünüş ve hal ile mukayyet olmayan

⁵⁰⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 182.

⁵¹⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 209.

⁵¹¹ Zehebî, *Târîḫü'l-İslâm*, 11: 414.

⁵¹² Zehebî, *Târîḫü'l-İslâm*, 11: 415.

⁵¹³ Sübkî, *Ṭabaḳātü'ş-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 6: 117.

⁵¹⁴ Henri Laoust, “Une fetwâ d'Ibn Taimiya sur Ibn Tumart”, 59, 1960, 157-184.

mutlaktır. Öncelik ve sonralık ile takyit edilemeyen evvel ve âhir; mekandan münezzeh olarak tek, keyfiyetle nitelenemeyen samed; Eşi benzeri olmayan aziz'dir. Zihinler ona sınır çizemez. Bir mekanda bulunmak ve bir mekandan diğer mekana intikal etmekle; tagayyür(değişim) ve zeval(yok olmak) ile; bilgisizlik ve ıztırar ile, acizlik ve muhtaçlıkla nitelenemez. Azamet ve celal, izzet ve kemal, bilgi ve ihtiyar, mülk ve iktidar, hayat ve beka ile en güzel isimler onundur. Ezelde birdir. Onunla beraber ne yerde ne de gökte hiçbir varlık yoktu. Yer, gök, su, hava, boşluk, doluluk, nur, karanlık, gece, gündüz, duygu, his, gürültü ve fısıltı türünden hiçbir şey ezelde mevcut değildi. Ezelde vahdaniyet, mülk ve uluhiyeti ile birdir.”⁵¹⁵

Kendisine tevhid daveti ulaşanların bilmesi gereken esaslar *Mürşide* risalesinde şöyle anlatılmaktadır:

“Her mükellefin Allah'ın mülkünde eşsiz olduğunu bilmesi vaciptir. Yüce ve aşağı alemi, arş ve kürsüyü, gökleri, yeri ve bu ikisi arasındakileri yaratan O'dur. Her şey onun izni ile hareket eder. Öncesi, sonrası, üstü, altı, sağ, solu, önu, arkası, bütün ve parça onun için söz konusu değildir. Zihinde tahsis edilemez. Bir eşya ile benzetilemez. Vehimde tasavvur edilemez. Akıl yürütme ile keyfiyeti anlaşılmaz. O'na benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi işitir, her şeyi görür.”⁵¹⁶ Ondan başka mahlukatı düzenleyen yoktur. Mülkünde ortağı yoktur. Diridir, her şeyin varlığı O'na bağlı ve dayalıdır. Ne uykusu gelir ne de uyur.”⁵¹⁷ Duyular ve akılla idrak edilemeyen de edileni de bilir.”⁵¹⁸ Yerde olsun gökte olsun hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz.”⁵¹⁹ O, karada ve denizde ne varsa bilir. O'nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.”⁵²⁰ Onun ilmi her şeyi kuşatmıştır.”⁵²¹ Her şeyin sayısını belirleyendir.”⁵²² Dilediğini yapan yalnız O'dur.”⁵²³ Dilediğini yapmaya gücü yeten, mülkün, zenginliğin, izzet ve bekanın, hüküm ve kazanın sahibidir. Onun ne zaman, nerede ve nasıl olduğu sorulmaz. O mekanı yaratan ve zamanı düzenleyendir. Vehim onu kuşatamaz, akıl onun keyfiyetini bilemez.”⁵²⁴

⁵¹⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 225-226.

⁵¹⁶ eş-Şûrâ 42/11.

⁵¹⁷ el-Bakara 2/255.

⁵¹⁸ el-Haşr 59/22; et-Tegâbün 64/18.

⁵¹⁹ Âl-i İmrân 3/5.

⁵²⁰ el-En'âm 6/59.

⁵²¹ et-Talâk 65/12.

⁵²² el-Cin 72/28.

⁵²³ el-Burûc 85/16.

⁵²⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 226.

İbn Tûmert'in *Tesbîhu'l-Bârî*⁵²⁵ ve *Şehâdetü'l-Bârî*⁵²⁶ risalelerinde de aynı üslupla benzer ifadeler yer almaktadır. *Tesbîhu'l-Bârî* Allah'ın alemdeki tecellisini anlatırken *Şehâdetü'l-Bârî* risalesi ise bir tür amentü metni gibidir. Risalelerin hepsi Kur'an'da Allah'ın kendisini tarif ettiği gibi kaleme alınmış, Allah tasavvurunda nakil esas olarak kabul edilmiştir. Bu bakımdan İbn Tûmert'in Mu'tezile gibi bir anlayışa sahip olduğunu söylemek doğru değildir.

Bu risalelerin Muvahhid'lerin namazdan önce ve sonra okuduğu metinler olması muhtemeldir. Zira Kur'an'dan ayetlerle Allah'ı tenzih etmek suretiyle yazdığı bu metinleri taraftarlarına ezberlettiği kaynaklarda anlatılmaktadır. Onun yukarıda ismi geçen risalelere benzer pek çok metni kaleme aldığı muhtemeldir. Çünkü gittiği ve uğradığı her şehirde ders halkası kurmuştur. Risaleler genel olarak tevhid düşüncesini insanlara benimsetme amacı güder. Bu risalelerin tamamı aynı amaç için yazılmıştır.

3.1.4. Allah'ın İsimleri

İbn Tûmert *Fi esmâillahi Teâlâ* başlığı altında Allah'a isnat edilen otuz kadar isim zikreder. Bu isimleri Kur'an'da ve hadislerde geçtiği gibi kullanmaya özen gösterir. Bu bakımdan tenzih anlayışının bir sonucu olarak Allah'ın isimlerinde kıyas, türetme ve terim üretmeyi caiz bulmaz. Söz gelimi, insan bilgisi gereği fakih, ikram severliği gereği cömert diye isimlendirilebilir ama Allah için bu kıyas yapılarak isimlendirmek doğru değildir. Ona göre, mahlukun, yaratıcısı hakkında hüküm vermesi doğru değildir ki, Allah'ın kitapta kendisini isimlendirdiği ismin dışında bir adla anabilsin.⁵²⁷ Diğer konularda olduğu gibi Allah'ın isimleri konusunda da nakle bağlı kalınması gerektiğini söyleyen İbn Tûmert, Allah'ın zatı ve esmasında kendisini nasıl tarif etmişse insanların da bunun üzerine söz söylemeye hakları olmadığını savunmuştur.

3.1.5. Tecsîm ve Tekfir

İbn Tûmert, ayet ve hadislerdeki müteşâbih haberleri tevil etmeden anlamaya çalışan Mâlikî fakihleri ve Murâbıtlar yönetimini tekfir etmiştir. Onların haberî sıfatları tevil etmeden anlamalarının mümkün olmadığını düşündüğünden dolayı *mücessime*

⁵²⁵ Tek sayfalık bir risaledir. Mektup da denilebilir. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 227.

⁵²⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 227-228.

⁵²⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 221.

olduklarını iddia etmiştir.⁵²⁸ Bu yüzden söylemlerinde ‘Murâbıtlar’ lafzı yerine *ehl-i tecsim* ve *ehl-i tekfir* ifadelerini tercih etmiştir.⁵²⁹

İbn Tûmert, Tinmelel’e yerleşmeden önce amellerinde eksik olanların tekfir edilmesine karşı çıkmıştır. Bu bakımdan namaz kıldığı bilinen kişilerin tekfir edilmesini doğru bulmamıştır. Mesela, Doğu yolculuğundan dönerken uğradığı Tunus’ta halkın musalladaki ölünün cenaze namazını kılmadıklarını fark etmiş. Çevresindekilere bunun sebebini sorunca halk “*çünkü o Yahudi’dir*” cevabını almıştır. Beyzak’ın aktardığı bu rivayete göre, İbn Tûmert “*peki bu adamı namaz kılarken gören yok mu? Eğer gören olduysa bu adamın imanına şahitlik edin*” diyerek yanlış bir anlayışı düzeltmiştir.⁵³⁰ Muhtemelen cenazenin kafir olduğunu ve tevbe etmeden öldüğünü düşündükleri için namazını kılmamış olabilirler. Bu yüzden Tunus’ta karşılaştığı bu cemaatin Haricilerin İbâziyye fırkasına mensup olabileceği akla gelmektedir. Nitekim, İbaziler’in, Basra Valisi Haccac’ın baskılarından sonra bu bölgeye yerleştiği bilinmektedir.⁵³¹

Amelin imandan bir cüz olup olmadığı İslam düşüncesini meşgul eden başlıca konulardandır. Bu konuda İbn Tûmert’e ait yazılı bir değerlendirme yoktur. Ancak onun hayatının geneline bakıldığında ve namaz konusunda yaklaşımları dikkate alındığında ona göre amel imandan bir cüz olmalıdır. O, namazı terk etmenin günah olduğunu belirtmekle birlikte böyle bir kişinin kafir ve öldürülmesi gerektiğine dair kitap, sünnet ve icma’dan bazı nakilleri aktarır. Ona göre namazın iki şekilde terk edilmesi muhtemeldir. Birincisi, baygınlık, delilik ve hayz gibi doğal şekilde namazı terk etmeyi gerektiren bir durumdur. İkincisi, uyku ve unutkanlık gibi kasıt olmaksızın terk edilmesi durumudur. İlk durum namazın kazasını gerektirmezken ikinci durum kazasını gerektirir. Bunların dışında namazı kasten terk eden kimse icmâ ile kafirdir. Namazı terk edenin kitap ve sünnete göre de kafir hükmünde olmasını ileri süren İbn Tûmert bu konuda ayet ve hadislerle birlikte uzun değerlendirmeler yapmıştır. Ona göre mü’minlerin kardeşliğini ispat eden ibadet namazdır. Kardeşliği ortadan kaldıran hüküm de namazdır. Müminlerin en ayırıcı vasfının namaz olması da bu düşüncüyü pekiştirmektedir. Örneğin, “*Ama tövbe ederlerse ve namazlarını kılıp zekâtlarını verirlerse, artık onlar sizin din*

⁵²⁸ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 303.

⁵²⁹ İnan, *Devletü’l-islam fi’l-Endelüs(III.Asır)*, 172.

⁵³⁰ Beyzak, *Ahbaru’l-Mehdi İbn Tûmert*, 11.

⁵³¹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 168-169.

kardeşlerinizdir.”⁵³² Ayetine göre müminlerin kardeşliğinin garantisini namaz kılmaları vermektedir. “*Namazlarını özenle kılarlar, kendilerine verdiğimiz şeylerden bir kısmını Allah yolunda harcarlar. Gerçek müminler işte onlardır.*”⁵³³ ayetinde gerçek mümin olma şartı olarak namaz kılma hususu öne çıkmıştır. Kafirlerin en büyük özelliği ise namaz kılmamaları ve namazla dalga geçmeleridir. Sünnetten de bazı delillerle görüşlerini destekleyen İbn Tûmert, namaz kılmayan kişinin alacağı cezadan başlayarak bu cezanın had mi yoksa küfür kapsamında mı uygulanacağı konularını varana kadar uzun değerlendirmeler yapmıştır. Neticede namaz kılmayanın kafir olup öldürülmesi gerektiği düşüncesine sıcak bakmıştır.⁵³⁴ Muvahhid Hareketi’nin teşkilatlanması döneminde bu konuda bir ceza verip vermediğine dair bir anlatıma rastlamadık. Ancak namaz konusunda insanları zorladığına dair bir rivayet anlatılmaktadır. Rivayete göre o, doğu seyahatinden Mağrib’e dönmek üzereyken İskenderiye limanında bindiği geminin yolcularının namaz kılmadığını fark etmiş, gemideki herkese namaz kılmayı ve Kur’an okumayı zorunlu tutmuştur.⁵³⁵

İbn Tûmert, “İyiliği emir kötülükten nehiy” esasını hayatı boyunca uygulamış, kendi taraftarlarına özel zikir uygulamaları geliştirmiştir. O, Murâbıtlar Devleti’nin keyfi uygulamaları karşısında küfür konusunda sert çıkışları ile tanınmıştır. Bu sert mizacı ve usanmak bilmeyen girişkenliği sayesinde pek çok taraftar toplamıştır. Haricilere benzer bir tutum benimsediği anlaşılan İbn Tûmert, namaz konusunu iman ile ilişkilendirerek bu ibadeti yerine getirmeyenin iman dairesinden çıktığını iddia etmiştir. Yeri gelmişken namazla bağlantılı bir konu olması sebebiyle şunu da belirtelim; İbn Tûmert akâid metinlerinde yer alan mest üzerine mesh konusunda Ehli sünnet ile benzer görüşleri paylaşır.⁵³⁶ Mest üzerine mesh konusu fikhî bir konu iken mezhepler arasında tartışma alanlarında biri haline gelmiştir. Şia ve Hariciler mest üzerine meshi kabul etmemiştir. Zamanla itikat merkezli tartışmalarda önem kazanmış, bu uygulamanın kabul edilmesi Ehl-i sünnet alimlerince imanın bir gereği sayılmıştır.⁵³⁷

⁵³² et-Tevbe 9/11.

⁵³³ el-Enfâl 8/3-4.

⁵³⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 98-99.

⁵³⁵ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 11: 410.

⁵³⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 147.

⁵³⁷ Mehmet Erdoğan, “Mesh” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2004), 29: 302.

Merakeş'e gelmeden hemen öncesine kadar fikri düzeyde muhalif olan İbn Tûmert, bir süre sonra tecsim ve tekfir kavramlarını tamamen siyasi amaçlarına malzeme yapmıştır. Böylece fikri düzeydeki eleştiriler yönetimin eleştirilmesine dönüşmüştür. İbnü'l-Kattân'ın ifadelerine göre Murâbıtlar, ekin ve nesli helak etmekle de itham edilmiştir. Bakara Süresi 205. ayette geçen "*hâkimiyeti ele aldığı anda ise ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır.*" ifadelerini adeta Murâbıtları tanımlamak için kullanmıştır.⁵³⁸ Ayetlerin bağlamının önemslenmediği bu yaklaşım ise, Muvahhidî düşüncenin tevil anlayışına aykırı bir durumdur. Zira tevil edilmeden haberi sıfatları anlamamanın haram olduğuna inanan İbn Tûmert'in, ayetleri bağlamından kopararak siyasi görüşüne malzeme yapması anlaşılabilir bir durum değildir. Öte yandan Murâbıtları kast ederek bunlar mümin sabahlar, kafir uyanır söylemlerinde bulunmuştur.⁵³⁹ Böylece ayet ve hadisleri siyasi ideolojisine uygun şekilde yorumlamıştır.

Zehebî'nin Elyesa' İbn Hazm'dan yaptığı bir rivayete göre İbn Tûmert, Mağrib ulemasını ve halkını iki yönden tekfir etmiştir. Birincisi, halka sadece yüzeysel bilgiler öğreten Mağrib uleması cevher ve arazi bilmemektedir. Oysa bu ikisini bilmeyen mahluk ve halık arasında bir ayırım yapamayacağından kafir olur. İkincisi, Kendisine huruc etmeyen ve Murâbıtlar'la savaşıma konusunda geri duran kişiler kafirdir. Bunların kanı ve eşi Muvahhidlere helaldir.⁵⁴⁰ Bunlardan ilki itikadi, ikincisi siyasi bir tekfirdir. Tekfir etmekle birlikte Murâbıtlar'a cihat ilan etmek daha kolay hale gelmiştir. İtikadi tekfire ek olarak siyasi tekfirin de olmasının temelinde cihat ruhunu canlandırma düşüncesi olabilir.

İbn Tûmert, Herga'ya yerleştiğinde halkı Murâbıtlar Devleti'ne karşı örgütledi. Murâbıtlar'ın zulüm ve fesat yaydığından bahsetti. İslam esaslarını halka anlattı. Bu toplantılardaki ifadelerinden Murâbıtlar'a itaat etmeyi vacip görmediği anlaşılmaktaydı. Aksine onları öldürmeyi caiz görmüştür. Bir sene süreyle bu tür konuşmaları sık sık yapmıştır.⁵⁴¹

Her ne olursa olsun İbn Tûmert, taraftarlarının Murâbıt yönetimine bağlanmasını kabul etmiyordu. Vakit kaybetmeden Musamede Berberîlerini Murâbıtlar ordusunun karşısına çıkarmayı hedeflemişti. Rivayete göre temyiz uygulaması başlamadan önce söz konusu

⁵³⁸ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 94.

⁵³⁹ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 96.

⁵⁴⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 417; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 304.

⁵⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8: 656.

Berberî kabilelerin kadınlarının Murâbit memurlarla birlikte olarak gayrı meşru çocuklar doğurduğunu ve bu yaşananlara kimsenin ses çıkaramadığını duyunca Murâbit ordusuna karşı bir hareket oluşturmak daha kolay hale gelmişti. Olayı mağdurları ile bir toplantı düzenleyen İbn Tûmert: *"yemin ederim ölmek bunu yaşamaktan daha hayırlıdır. Buna nasıl razı oldunuz. Halbuki siz yaratılış icabı kılıca yatkın iyi ok kullanabilen kimselersiniz."* demiş ve dağ halkına gelecek bir sonraki memur grubuna karşı mağdur kabileler ile pusu kurmuştur. Ulaşılması zor dağ yollarının stratejik noktalarına yerleşen dağdaki halk Murâbitlar Devleti tarafından görevlendirilen kafileye yağmur gibi taş fırlatmıştır. Böylece kafir gördükleri Murâbitlar'a karşı ilk ciddi saldırıların fitili ateşlenmiştir.⁵⁴²

3.2. Nübüvvet

Nübüvvet meselesi, İslam inancının üç ana esasından biridir. Kelam ilminde nübüvvet başlığı altında peygamberlik kavramı, peygamberliğin imkanı, nübüvvetin ispatı, mucize, ismet ve keramet konuları ele alınmaktadır.⁵⁴³ Ancak İbn Tûmert'in peygamberlikle ilgili değerlendirmesi sadece mucize konusunda olmuştur. Bununla beraber mehdilik ve kıyamet alametleri için peygamberlik makamına iman etme konusunda aksi bir görüş belirtmemiştir. Biz bu başlık altında onun nübüvvet konusundaki düşüncesini kısaca değerlendireceğiz.

Kur'an'daki pek çok ayetin⁵⁴⁴ Hz. Peygamber'in Şari makamına delil olduğunu ifade eden İbn Tûmert'e göre, Allah'ın emirleri ne ise Hz. Peygamber'in hitabı da mükellef için aynı derecede sorumluluk kapsamındadır.⁵⁴⁵ Ona göre, mükellefi teklif kapsamından çıkaracak olan makam yalnızca o teklifi yapana aittir. Bu makam yalnızca Allah ve peygamberine aittir.⁵⁴⁶

⁵⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8: 657; Rivayeti daha ayrıntılı görmek için bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 51-52; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 11: 418.

⁵⁴³ Erdemci, *Kelam İlmine Giriş*, 160.

⁵⁴⁴ Onun görüşlerine kaynaklık eden bazı ayetler şunlardır: Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçın. (Haşr, 7.); Resûlullah'a itaat eden Allah'a itaat etmiş olur..(Nisa, 80); Allah ve resulü herhangi bir konuda hüküm verdiklerinde artık mümin bir erkek veya kadın için işlerinde tercih hakları yoktur. Allah'ın ve resulünün emrine itaat etmeyenler doğru yoldan açıkça sapmışlardır. (Ahzab, 36)

⁵⁴⁵ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 63-64.

⁵⁴⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 67.

İbn Tûmert'e göre dini bilginin temelinde peygamberleri ve peygamberlerin bildirdikleri vardır. Bu bakımdan peygamberlik makamının ifade ettiği anlamı bilmek, dini bilginin bir gereğidir. Buna göre, peygamberliğin şartlarını, ondan nefyedilmesi gerekenleri ve ona caiz olan halleri bilmek dini bilginin ana iskeletini oluşturur. Sıdk, emanet, sözleri ve halleri ile hakka uymaları peygamberlik makamı için vaciptir. Bu sıfatların zıttı mukabilindeki yalan, ihanet ve batılın peşinden gitme gibi haller peygamberlik sıfatlarından nefyedilir. Peygamber, her şeyden önce bir beşer olduğu için onun zarar görmesi ve nimetlerden faydalanması caiz olan sıfatlardandır. Başka bir ifade ile ona göre peygamberlerin mutlu olması, üzülmesi ve hata etmesi caizdir.

İbn Tûmert'e göre Allah'ın Peygamberin doğruluğuna delil olsun diye yarattığı mucize hakkında nazar(akıl yürütmek) etmek mümkündür.⁵⁴⁷ Bu açıdan peygamberin doğruluğu, davasına uygun olarak ondan olağanüstü hallerin meydana gelmesiyle zorunlu olarak bilinir. Peygamberlik iddiasında bulunan kişinin şu üç durumu bilinmelidir: *İlki*, kişi yemesi, içme ve giyinme gibi sıradan davranışları mucize diye isimlendirirse onun davası batıldır. Çünkü bunda onun doğruluğunu gösteren bir emare yoktur. *İkincisi*, yazmak, inşa etmek ve dokumacılık gibi tecrübe edilerek öğrenilen şeyleri mucize diye ifade eden kişinin davası da batıldır. *Üçüncüsü*, denizi altüst etmek, asanın yılanı dönüşmesi, ölüleri diriltmek, ayı ikiye bölmek gibi olağanüstü durumlar birer mucizedir. Peygamberin davası ile uyumlu olarak ortaya çıkan mucize duyusaldır. Duyusalları inkar etmeye yol yoktur. Hz. Peygamber'in en büyük mucizesi, Cebrail aracılığıyla Arapça olarak indirilen Kur'an-ı Kerim'dir. İbn Tûmert, Kur'an'ın mucize olmasını, insanların bir benzerini getiremeyeceklerine bağlamaktadır.⁵⁴⁸

İbn Tûmert'e göre dini bilgiyi bilmenin bir gereği olarak peygamberliği bilmekle beraber peygamberlerin getirdiği malumatları da bilmek şarttır. Peygamberlerin getirdiği şeyden vahiy, teklif ve teklife verilecek karşılık akla gelmelidir. Emir, nehiy ve haber vahyin unsurudur. İman, takva ve verâ⁵⁴⁹ ise teklifin unsurudur. İbn Tûmert'in ifadesiyle teklif vahyin bir muktezasıdır. Daha açık bir ifadeyle vahyin emir ve nehiy hitabı ile teklifin

⁵⁴⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 209.

⁵⁴⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 222.

⁵⁴⁹ Dinde ihtiyatlı olmak. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 182.

şartları kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Vahyin haber unsurundan maksat, gaybla ilgili konulardır.

Şunu da ifade etmek gerekir ki İbn Tûmert, taraftarlarının gözünde bir peygamber gibidir. O ne söylerse yerine getirmeyi farz bilmişlerdir. Onun ölmeden önce yaptığı konuşması Hz. Peygamber'in veda hutbesine benzemektedir. Beyzak'ın aktardığına göre ölmeden önce şu konuşmayı yapmıştır:

“Mehdî, “İnşallah yarın Rabbime kavuşacağım.” deyince sevenleri: “Senden(aracılığınla) Rızık istiyoruz.” dedi. İnsanlar rızık talep etmek, Allah'tan rızık istemek ve ona tevekkül etmek konularını sordular. Mehdi onlara tevekkülün şüphe olduğunu, en doğrusunun kadere teslim olmak olduğunu ve Hz. Peygamber'in “birbirinize buğuz etmeyin, birbirinize haset etmeyin, birbirinize arka çevirmeyin ey Allah'ın kulları, kardeş olun. Tebliğ ettim mi? Tebliğ ettim mi? Tebliğ ettim mi?” nasihatini unutmamaları gerektiğini tavsiye etti.”⁵⁵⁰

Muvahhid Hareketi'nin taraftarları, İbn Tûmert ile gerçekleştirdikleri tüm faaliyetlerin peygamber dönemine benzemesini amaçlamışlardır. Ona yaptıkları biatın Peygamber ile sahabenin sözleşmesine; her durumda Mehdi'yi savunacaklarını söyleyerek Medine'den Hz. Peygamber'e biat için gelen kafilenin verdiği sözlere; Harup ağacının altında yaptıkları biatın Rıdvan biatına benzemesine dikkat çekmişlerdir.⁵⁵¹

İbn Tûmert'e göre, Allah'a kulluk bilgi ile olur. Peygamberlik ise mucize ile sabit olur. Peygamberin getirdiklerini bilmek de peygamberin doğruluğu(sıdk) ile bilinir. Bu sebeple nübüvvet, peygamberin doğruluna; peygamberin doğruluğu mucizenin meydana gelmesine ve mucizenin meydana gelmesi Allah'ın iznine bağlıdır.⁵⁵²

3.2.1. Mucize, Keramet ve Masumiyet

İbn Tûmert'e göre şariat Peygamberin doğruluğu(sıdk) ile sabit olur. Peygamberin doğruluğu da mucize ile belirlenir. Mucize ise Allah'ın izni ile ortaya çıkar.⁵⁵³ Ona göre mucize Allah tarafından peygamberlere verilmiştir. Bu anlamda mucize hükümdarın mührü gibidir. Halk fermandaki emirleri yerine getirmek için nasıl mühre itibar ediyorsa

⁵⁵⁰ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 43.

⁵⁵¹ *el-Hulel'ül-müşîye*, 108; Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 34.

⁵⁵² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 211.

⁵⁵³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 205.

peygambere iman etmek için de mucize şarttır. Mühür elçinin hükümdara çalıştığını ispat ettiği gibi Mucize de peygamberin Allah tarafından gönderildiğine delalet etmektedir.⁵⁵⁴

Tinmelel'deki taraftarları, İbn Tûmert'in gelecekte haber verebildiğine inanıyor, onu peygamber gibi konumlandırıyordu. Zaten o, sık sık gelecekte Muvahhidlerin karşılaşacağı olaylardan bahsetmekteydi. Murâbıtlar'a karşı örgütlediği Muvahhid Hareketi'nin bir gün galip geleceğini ve devlet kuracağını dilinden düşürmemiştir.⁵⁵⁵ Ölümünde az bir süre önce Abdülmü'min'e biat edilmesini isteyerek taraftarlarına onun eliyle birçok şehir fethedileceğini müjdelemesi de kerametleri arasında sayılmıştır.⁵⁵⁶

Rivayete göre İbn Tûmert, ilk tanıştıkları esnada Abdülmü'min'in kabilesinin⁵⁵⁷ adını (Kays b. Aylan) duyunca Hz. Peygamber'in bu kabileye özel müjdeleri⁵⁵⁸ olduğunu, kıyamete yakın bir zamanda bu kabilenin Allah'ın dinine yardım edeceğini aktarmıştır. Kaynaklarda geçen bu buluşma bazı eserlerde onun imametinin bir delili olarak sunulmuştur.

Kaynaklarda İbn Tûmert'in gelecekte haberler verdiği ile ilgili bazı rivayetler yer almaktadır. Bir rivayete göre İbn Tûmert, Abdülmü'min'in sıfatlarını anlatan ve Mağrib'te peygamber soyundan gelecek bir adamdan bahseden bir kitap yazmıştır. Kitap, peygamber soyundan gelecek kişinin Mağrib'te ortaya çıkacağını, oraya defnedileceğini ve kabrinin Tinmelel isimli bir yerde bulunacağını ve 500'lü(1106) yıllarda zuhur edeceğini haber vermektedir. Zehebî, İbn Tûmert'in bu bilgileri aklında tutarak kendisini bu makama hazırladığını ileri sürmüştür.⁵⁵⁹ Buna göre İbn Tûmert ortaya attığı mesnetsiz bilgilere kendisini inandırmıştır. Doğudan dönüş yolunda tanıştığı Abdülmü'min'i görür görmez “benim aradığım genç sensin” demesi de bu kitaba göre olması muhtemeldir.⁵⁶⁰ Ebu Bekr İbnü'l-Arabî(öl. 543/1148)'nin *el- 'Avâşım mine'l-kavâşım* eserinde geçen bir rivayete göre İbn Tûmert ile çağdaşı İbnü'l-Arabî Bağdat'ta görüşmüştür. Bu görüşmelerin birinde İbnü'l Arabî'nin ona Abdülmü'min'i tavsiye ettiği nakledilmiştir.⁵⁶¹

⁵⁵⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 210.

⁵⁵⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 416.

⁵⁵⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 417,420.

⁵⁵⁷ İbnü'l-Esir'e göre Abdülmü'min, Tilimsan yakınlarındaki Tacere kasabasında doğdu. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8: 655.

⁵⁵⁸ Şüphesiz Allah ahir zamanda Kays'tan bir adamla bu dine yardım edecektir hadisi.

⁵⁵⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 409.

⁵⁶⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 48.

⁵⁶¹ İbnü'l-Arabî, *el- 'Avâşım*, 19-20.

Burada karşımıza iki durum çıkmaktadır. Ya İbn Tûmert, Abdülmü'min'i önceden biliyordu ya da önceden kafasında kurguladığı bazı özellikleri Abdülmü'min'e yakıştırdı. O halde İbn Tûmert'in taraftarlarının keramet olarak algıladığı bu gibi durumların yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Henüz gençliğinin ilk yıllarında olan Abdülmü'min ile karşılaşmasında aradığı gencin o olduğunu bir sır olarak açıklaması ile ilgili rivayetler ise yukarıdaki iki duruma paralel düşünülmelidir.

Mağrib yolunda Abdullah Venşerîsi⁵⁶² ile tanışması ve onu ekibine dahil etmesi de keramet başlığı altında inceleyebileceğimiz konulardandır. İbn Tûmert onunla Kuzey Afrika dağlarında karşılaşmıştır. Venşerîsi'nin ilmi bir yönünün olmadığını aktaran rivayetler bulunduğu gibi iyi eğitim almış fakih biri olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır. İbn Hallikân, onun Arapça ve Mağrib dillerini iyi derecede konuştuğunu aktarmıştır. Rivayete göre Venşerîsi, ilmi birikimini İbn Tûmert'ten bir gecede öğrenmiştir. Kaynaklarda İbn Tûmert'in ona, *“ben senin kendini gizlediğini düşünüyorum. Halbuki ilim ve fesahat yönünden çok iyisin. Zayıflığını, kekemeliğini ve kısıtlı hareketlerini insanlara gösteriyorsun ama iyi yönlerini ön plana çıkarmıyorsun. Gel bu halden kurtulalım. İlim ve fesahatinin gelişmesi için bir deneme yapalım. Bu da mucize gibi olsun”* demiştir.⁵⁶³ İbn Tûmert bu yolculuk esnasında gücü kuvveti yerinde olan kişilere kucak açarak onları Mağrib tarafına yaklaştırmak istiyordu. Abdülmü'min ve Venşerîsi bunlardandı. Ancak Venşerîsi, Muvahhid Hareketi'ne sonradan katılmıştı.⁵⁶⁴

İbn Tûmert Tinmelel'e yerleştiğinde dağ halkının güvenini kazanmıştı. Artık ortak mücadele yürütüyorlardı. Venşerîsi de bu hareketin içine sonradan katılmıştı. Rivayete göre İbn Tûmert, kendi hareketini kurma zamanının geldiğini düşündüğü için halktan kimin kendisini desteklediğini görmeyi arzu etmişti. Venşerîsi'nin karşısına alıp artık iyi yönlerini göstermesinin gerekliliğinden bahsetti. Venşerîsi'yi mucize ve keramet makamına yerleştirerek Muvahhid hareketine almayı düşünmedikleri kişileri elemenin kolay hale geleceğinden bahsetmişlerdi.

İkisi sabah namazında buluşmak üzere anlaştılar. Sabah namazından sonra herkesin kekeme ve çekingen olarak tanıdığı Venşerîsi, fasih bir şekilde şöyle bir konuşma

⁵⁶² Venşerîs: Cezayir'in batısındaki Bicâye kasabasına bağlı dağlık bölgede bulunan bir yerdir. Doğduğu yere nispetle bu isimle anılmaktadır. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 55.

⁵⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 48.

⁵⁶⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 49.

yapmıştır: “*Dün gece rüya gördüm. Bana gökten iki melek geldi. Göğsümü yardılar. Kalbimi yıkadılar. Bilgi, hikmet ve Kur’an ile kalbim doldu.*” İnsanlar onun Kur’an’ı ezbere okumasına ve akıcı konuşmasına şaşırmişti. Bu konuşmayı insanların arasında dinleyen İbn Tûmert, Venşerîsî’ye “*madem öyle bize kimin itaatkar kimin isyankar olduğundan haber ver*” demiştir.⁵⁶⁵

Kaynaklarda uzun uzun anlatılan bu hikaye Muvahhid Hareketi’nin ve İbn Tûmert’in şiddetle eleştirilmesine sebep olmuştur. Çünkü isyankar ve itaatkar ayrımını yaptıkları *temyiz* yüzünden binlerce insanı öldürmüşlerdir. Rüya ve keramet ile amel ederek cahil insanları etkisi altına almışlardır. Tamamen organize şekilde yürüttükleri bu uygulama insanların ölümü ile sonuçlanmıştır. Haricilerin tutumlarına benzer bir durum olduğundan Murâbitlar tarafından *Hariciler* şeklinde isimlendirilmişlerdir.

İbn Tûmert, dağ halkı ile beraber Muvahhid teşkilatını kurduğunda insanlar ona “*sen mehdisin*” diyerek biat etmişti. Murâbit yönetimi bu hareketin kurulmasını biraz geç öğrense de hemen bir ordu hazırlatıp Muvahhidleri derdest etmeyi planlamışlardı. Ancak dağın ulaşılamaz bir konumda olması, ordunun savaşacak alan bulamaması ve dağ halkının bu bölgeyi daha iyi bilmesi gibi sebeplerle Muvahhidlere karşı bir başarı elde etmemişlerdir. Bu saldırıların birinde İbn Tûmert halkına bir konuşma yapmış, kendisi teslim olursa bu saldırıların sona ereceğini ilan etmiştir. Yalnız onu sevenler buna razı olmamıştır. Çünkü onlara göre İbn Tûmert artık bir Mehdi idi. Gökten gelecek haberlere muttali olacak bir kabiliyete sahipti. Halkın kendisine büyük bir sevgi beslediğini görünce en yakınındaki isimlere “*şu bir avuç insanı zaferle müjdeleyebilirsin*” diyerek saldırıya topyekûn karşılık vermeye niyetlenmiştir. Rivayete göre İbn Tûmert, az bir süre sonra Murâbitların yıkılacağından, onlara Muvahhid Hareketi’nin üyelerinin varis olacağından haber vermiştir. İbnü’l-Esir, çok geçmeden Murâbitları hezimete uğrattıklarında Muvahhidlerin İbn Tûmert’in Mehdi olduğuna olan inançlarının pekiştiğini nakletmiştir. Çünkü geçmişte onlara zaferi müjdelemişti.⁵⁶⁶

İmamet anlayışının en temel şartlarından biri imamın masum olmasıdır. Bu doğrultuda kaynaklarda İbn Tûmert’in masumiyetini(ismet) anlatan pek çok rivayete yer verilmiştir. Elbette bu rivayetleri nakledenler onun mehdi olduğuna inanan kimseler aracılığıyla

⁵⁶⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 52.

⁵⁶⁶ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 8: 656.

aktarılmıştır. Öyle ki, Beyzak ve İbnü'l-Kattân kitaplarında bu konu için ayrı bir başlık açmıştır. İbnü'l-Kattân, ismet sıfatını onun kerametlerinden biri olarak kabul etmiştir. Örneğin, İskenderiye'de insanları emir bil maruf ilkesi gereği iyiliği emretmeye kötülükten sakınmaya davet ettiğinde halk ona düşman olmuştu. Turtûşî'nin derslerine giderken düşmanlık besleyen insanlarla karşılaşmasına rağmen, İbn Tûmert'in onlardan bir zarar görmemesi ismetinin gereği olarak kabul görmüştür. Bu baskı devam edince Turtûşî'nin derslerine ara vermiş, derslere gelmediği anlaşıncı herkes meraklanmıştır. Rivayete göre, insanların kendisine yaptığı baskı sebebiyle ortadan kaybolduğunu söylemiştir.⁵⁶⁷

İskenderiye'den gemiye bindiğinde, yolculara baskıcı bir dille namaz kılmaları ve Kur'an okumaları yönünde şeyler söylemesi, içki ve şarap gibi münkerâtı kırıp dökünmesi sonucunda gemiden denize atılmıştır. Hikayeye göre, dalga sebebiyle batmakla burun buruna kalan gemi yolcularından biri "*kendinizi, denize attığınız adama affettirin, belki Allah bu sayede gemiyi selamete erdirir*" der. Yolcular hemen dalgalar üzerinde yüzen İbn Tûmert'in olduğu yöne koşarak yalvarır. O ise "*gidin abdest alın, namaz kılın*" tavsiyesinde bulunur ve gemi normale döner. Limana gidene kadar yolcular ondan dua ister. Kaynaklarda çok farklı varyasyonlarda anlatılan bu hikaye, İbnü'l-Kattân'a göre İmam'ın ismetinin delilidir.⁵⁶⁸

Mehdiye şehrine geldiğinde de çarşıdaki şarap testilerini kırıp bütün içkileri dökmüştür. Burada derslerine katıldığı Mâlikî fakih Mâzerî'nin (öl. 536/1141) uyarıları ile bu şehirden kaçmıştır. Mehdiye'deki İslamî yaşantıya karşı tutum ve davranışları ismetine delil sayılmıştır.⁵⁶⁹

Muhammed b. Tûmert'in Kuzey Afrika yolculuğu boyunca uğradığı şehirlerden biri de Bicaie'dir. Bugün Cezayir topraklarında bulunan bu liman şehir, onun ismini duyurduğu önemli bir merkezdir. Tunus'tan sonra buraya geldiğinde çocukların kadın kıyafeti giydiğini, bilezik, zinet eşyası, başörtüsü ve ipek giydiğini görünce derhal bu yanlış düzeltmeye koyulmuştur. Kısa sürede bu şekilde giyinmeyi önlemesi masumiyet işareti olarak görülmüştür.⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 91.

⁵⁶⁸ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 91.

⁵⁶⁹ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 93.

⁵⁷⁰ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 93.

Rivayete göre İbn Tûmert bir bayram günü kadına benzeyen erkekler ile gözlerine sürme çekmiş ve takı takmış çocuklar görür. Bu tarz bir giyimi helal görmediğinden ötürü değiştirmek ister. Ancak halk onun bu tutumlarına karşı cephe alır. İnsanlar artık tamamıyla ondan nefret eder. Kadınların ve çocukların takı takmasına karşı çıktığı için bu durumu fırsat bilen hırsızlar fetvaya güvenerek kadınların takılarını çalarlar. Şehrin valisi bu durumun sebebi olarak gördüğü İbn Tûmert'i ilim adamlarıyla bir münazarada buluşturmak ister. İbnü'l-Kattân'a göre o mecliste zorla da olsa münazaraya katılmaya ikna edilen İbn Tûmert, iyiliği emretmek kötülükten sakındırmak ilkesinden vazgeçirilmeye çalışılmıştır. Onun başına gelen bu olaylar sevenleri tarafından imamın ismetine örnek bir hayat hikayesi olarak görülmüştür.⁵⁷¹

İbn Tûmert'in imametini savunan İbnü'l-Kattân, şu ifadelerle ona bağlılığını ortaya koymuştur:

“Bu rivayetler, Mehdi hakkındaki nakiller olup ilminin derinliği ve ismetinin gereği ile doğruluğuna delildir. Bütün bu alametler, işaretler, yaptıkları şeyler kıyametin yaklaştığına delildir. Mehdi ise imamdır ve vadedilmiş mehdi-i muntazardır. Bu deliller apaçık ortada olup beyanı açık, delili sahih, ışığı parlak ve parlaklığı yüksektir.”⁵⁷²

Bu ifadeler, İbn Tûmert'in öldükten sonra bile görüşlerinin etkisinin devam ettiğini göstermektedir. Onun ilkelerinin devlet politikası olarak benimsenmesinin bu etkide payı büyüktür. Halifeliği döneminde Abdülmü'min'e yazılan bir mektupta kendisinin cahil, bozguncu ve hilekar insanlar arasında olduğunu ve böyle bir topluluktan Mehdi'nin taraftarlarına biat etmek için Muvahhidler yönetimine hicret etmesi gerektiğini düşünen bir adam, İbn Tûmert'in kutsallığına yönelik inanışın sürdüğünü göstermektedir. Mektubun sahibi olduğu rivayet edilen Ebû Abdirrahman b. Tâhir, Muvahhidler Devleti'nin şeriatı tam manasıyla uyguladığını, hak ve hakikati temsil ettiğini, aklen ve naklen bu devlete hicret etmenin vacip olduğunu düşünmektedir.⁵⁷³ Bu durumda Muvahhidler Devleti'ne katılımlarda biat kültürünün devam ettiği anlaşılmaktadır. Devlete kutsallık atfetmelerinin gerisinde ise, İbn Tûmert'in ruhaniyeti yatmaktadır.

⁵⁷¹ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 93-94.

⁵⁷² İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 100.

⁵⁷³ Mektubun uzun hali için bk. İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 102.

İbn Tûmert'in masumiyetinden şüphe etmenin bedeli ölüm idi. Rivayete göre fakih İfrîkî, “*sana biat eden insanları nasıl öldürüyorsun*” diye sorduğu için öldürülmüştür. 518(1124) yıllarındaki bu olaylarda 15 bin kişinin öldüğü nakledilmektedir.⁵⁷⁴

İbn Tûmert'in ölümünden sonra da etkisinin devam ettiğine dair örnekler çoktur. Muvahhidler Devleti'nin hükümdarı Ebû Ya'kûb Yûsuf Abdülmü'min (öl. 580/1184) İbn Tûmert'in kabrini ziyareti esnasında şu şiiri okutmuştur:

“Selam olsun müceddin imamın kabrine
Alemlerin en hayırlı Muhammed soyuna
Yaratılışı ve ismi benzerdi ona
Babasının ismi hakeza, hesabı verilmiş kader;
Müjde bize onu getirdi. Dünyayı doldurdu
İnsanlar için ebedi adalet ve doğrulukla.
Doğunun ve Batının kapılarını açtı
Yardım eden ve değişimci Arapları sahip yaptı.
Şimdi o parlak ve kazançlı diye anlatılanlardandır
Onun işareti beştir; mühtedi için bellidir,
Zaman, isim, mekan ve nispet
Onun yaptığı ismetindedir, desteklenmiştir
Giyer altı ya da dokuzu, yaşar onu
Bir nakil geldi mi hemen ona dayanır
9 yaşadı, peygamberimizin sözündeki gibi
İşte size Allah'a götüren mehdi, verir hidayeti.”⁵⁷⁵

3.2.2. Rüya

Bazı kaynaklar, İbn Tûmert'in Mağrib topraklarına sahip olacağına dair rüya gördüğünü nakletmektedir. Rüya da İbn Tûmert doğudayken sanki denizin bütün suyunu iki yudumda içiyor gibidir.⁵⁷⁶ Kaynaklar onun kum falında ve cifr yapma konusunda üstün yetenekli olduğundan bahsetmektedir.⁵⁷⁷ Yaltkaya, tarihte geçmişten beri mağriblilerin cifr, kum

⁵⁷⁴ Ebû'l-Abbâs İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fi (ihtisâri) ahabîri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. Ma'ruf Beşşar Avvâd ve Mahmud Beşşar Avvâd (Tunus: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2013), 3: 56.

⁵⁷⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 421; Merakûşî, bu şiiri Cezayir'den birinin yazdığını aktarmıştır. Merrâkûşî, *el-Mu'cib*, 189.

⁵⁷⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 46; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 6: 110; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 409.

⁵⁷⁷ Merrâkûşî, *el-Mu'cib*, 180; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 413.

falı(remli) ve müsbet olmayan ilimlere değer verdiği gibi İbn Tûmert'in de bu ilme değer verdiğini söylemiştir.⁵⁷⁸ Ehli beyte dair konuları cifr kitaplarından⁵⁷⁹ öğrendiği ileri sürülmüştür.⁵⁸⁰ Bazı kaynaklarda ölmeden önce Abdülmü'min'e cifr kitabı verdiği, bu kitabın İbn Tûmert'in Gazzali ile görüşmesinden önce de onda bulunduğu aktarılmıştır.⁵⁸¹ İbn Haldûn, İbn Tûmert'in Bağdat'ta olduğu zamanlarda kendi kendine kendi eliyle bir devlet kuracağından bahsettiğini, ona da bunu kahinlerin ve büyücülerin haber verdiğini ifade etmiştir.⁵⁸²

Abdülmü'min b. Ali el-Kaysî ile Mellale'de karşılaşmıştır. Bu karşılaşma olmadan önce İbn Tûmert'in Abdülmü'min'in niteliklerini anlatan ve ondan haber veren bir cifr kitabı yazdığı öne sürülmektedir. Buna göre o, Mağrib-i Aksa'da ortaya çıkacak, peygamber soyundan gelecek, mezarı Tinmelel'de olacaktır.⁵⁸³ İbn Tûmert, Abdülmü'min ile karşılaşp bu sırrını ona anlatınca Abdülmü'min onun yanında yer almayı kabul etmiştir. Ancak İbnü'l-Esîr, Abdülmü'min ile olan ilk karşılaşmada İbn Tûmert'in ona Hz. Peygamber'den bir hadis naklederek müjde verdiğini nakletmiştir. Bu rivayete göre Hz. Peygamber: “*Ahir zamanda Allah bu dine Kays'tan bir adamla yardım edecektir.*” buyurmuştur. İnsanlar: “*Hangi Kays'tan?*” diye sormuşlar. Hz. Peygamber: “*Beni Süleym'dendir*” diye cevap vermiştir.⁵⁸⁴ Bu hadisi duyan Abdülmü'min, İbn Tûmert'e bağlanmıştır.

Kaynaklarda Abdülmü'min'in gördüğü bir rüyadan bahsedilir.⁵⁸⁵ Buna göre Abdülmü'min, İbn Tûmert ile beraber Yusuf b. Taşfîn'in oğlu ile karşılıklı bir tabaktan yemek yemektedirler. Sonra Abdülmü'min'in yemeği İbn Yusuf'un yemeğinden fazla gelmiştir/artmıştır. İşin sonunda o, İbn Yusuf'un önündeki tabağı eline almıştır. Bu rüyanın tabirine göre Abdülmü'min bir gün Merakeş'i ele geçirecektir.⁵⁸⁶

⁵⁷⁸ Yaltkaya, “İbn Tûmert”, 35.

⁵⁷⁹ Cifr, keçi derisinden yapılmış levhalar üzerine yazılmış kitaplara denir. Rafiziler, Cafer-i Sâdık'ın keçi derisinden yapılmış malzeme üzerine kıyamete kadar meydana gelecek her olayı içeren bir kitap yazdığını iddia etmiştir. Muhakkikînin dipnotu için bk. Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 180.

⁵⁸⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 48.

⁵⁸¹ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mu'trib*, 180; Yaltkaya, “İbn Tûmert”, 35-36.

⁵⁸² İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 302.

⁵⁸³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 6: 110; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 48.

⁵⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 655.

⁵⁸⁵ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 15.

⁵⁸⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 6: 115; Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 182; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 413.

Rivayete göre İbn Tûmert'in kaldığı Reyhane mescidine geldiğinde amcasıyla bir gece burada misafir olurlar. Abdülmü'min gece yukarıdaki rüyanın benzerini görür. Amcası, aynı rüyayı annesinin de gördüğünü, rüyasını Tilimsan'lı bir alime tabir ettirdiğini ve tabircinin bu rüyayı kimseye anlatmamasını tembihlediğini anlatmıştır. Beyzak'ın anlatımına göre ilim öğrenmek üzere doğuya gitmek isteyen Abdülmü'min'in burada konaklaması tamamen tesadüftür.⁵⁸⁷

Zehebî'nin aktardığına göre, İbn Tûmert'in temyiz için görevlendirdiği Beşir el-Venşerîsî, sabah namazında fasih bir dille: “Ben rüyamda gökten bana iki meleğin geldiğini gördüm. Kalbimi yıkadılar. İçine ilim ve hikmet doldurdular.” Dediğinde insanlar onun hem konuşmasına hem de konuştuğu şeylere şaşırmıştır.⁵⁸⁸ Onun olağanüstü şekilde üstün yeteneklerle donatıldığına inanan insanlardan pek çoğu bu temyiz adı verilen uygulama ile öldürülmüştür.

3.3. Muvahhid Hareketi

Muvahhid ismi, İbn Tûmert'e biat eden herkes için kullanılmıştır. Bu kavram siyasi muhalefet gereği verilmiş bir isimdir. Muvahhidler kendi içinde farklı sınıflara ayrılrsa da bu isim çatı kavram olarak kullanılmıştır. Murâbitlar Devleti'nin yönetimine karşı çıkan herkes bu çatı altında birleşmiştir.⁵⁸⁹ Bu hareket, İslam dünyasının en büyük devletlerinden birinin kurulmasına sebep olmuştur.⁵⁹⁰

İbn Tûmert'in siyasi bir figür olarak karşımıza çıkışı 515(1121) senesine tekabül etmektedir. Bu tarih, onun doğu gezisini tamamladıktan sonraki döneme rastlar. Merrâküşî (öl. 621/1224 ?) ve İbn Hallikân gibi tarihçilere göre İbn Tûmert, bu dönemde ilk çağrısını emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker ilkesi doğrultusunda yapmıştır.⁵⁹¹

İbn Tûmert'in davası tecsim düşüncesine karşı bir duruş olarak ortaya çıkmıştır. Ona göre tevhide aykırı olan bu düşünce, müteşâbih konuların tevil edilmemesinden kaynaklanmaktadır. Mağrib'deki bu düşüncelerin yaygınlaşması onu rahatsız etmiş olacak ki, müteşâbihi tevil etmeyenleri uyarmış ve insanlara tekfire götüren yolları

⁵⁸⁷ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 16.

⁵⁸⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 418.

⁵⁸⁹ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 304.

⁵⁹⁰ İnan, *Devletü'l-İslam fî'l-Endelüs(III.Asır)*, 156.

⁵⁹¹ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 178; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 45.

açıklamıştır. Bu sebeple onun çağrısına tevhid çağrısı denilmiştir. Onu takip edenler de Lümtüne kabilesindeki peçelilerden(*mülessimin*) ayrılması için *muvaahhidin* ismini almıştır.⁵⁹²

Muvahhidi düşüncenin sistemleşmesi İbn Tûmert vefat edene kadar sürmüştür. O, bu sistemin sağlam bir temel üzerine inşa edilmesi için taraftarlarından oluşan bir teşkilat oluşturmuştur. Teşkilatın içindeki birçok isim, İbn Tûmert'in yolculukları esnasında tanıştığı ve onun sohbet halkasına katılan kimselerdi. Bunlardan Abdülmü'min b. Ali ile Mellale'de, Muhammed el-Beşir ile Venşeris'te tanışmıştır. Bu yolculuğa Tilimsan, Fes, Miknase ve Merakeş üzerinden devam etmiştir.⁵⁹³

Merakeş'e yerleştiğinde bir Cuma namazında vaaz ederken Hükümdar Ali b. Yusuf'a ağır sözler söylemiş, hükümdarın kız kardeşine tesettürüne riayet etmediği gerekçesiyle sokak ortasında sataşmıştır. Şehrin önde gelenleri toplantı yaparak onun durumunu değerlendirmiştir. O dönemde Murâbitlar Devleti'nin toplantılarının gündemi İbn Tûmert'in tutum ve davranışları belirliyordu. Çünkü yaptığı vaaz ve derslerde Eş'arî mezhebine göre kelâmî konuları anlatması fukahayı rahatsız etmişti. O, müteşâbihlerin tevil edilmesi gerektiğini, tevil etmeyenlerin mücessime ve müşebbihe olduklarını iddia ediyordu. Hem bu durum hem de ciddi anlamda taraftar toplaması şehrin yönetici ve bilginlerini tedirgin etmişti. İbn Tûmert ise, Mâlikî fakihlerin selef ulemasına benzer şekilde müteşâbihleri olduğu gibi kabul etmelerinden rahatsız olmuştu.⁵⁹⁴ Fakihlerin tevilsiz anlam arayışı tecsimi çağrıştırdığından İbn Tûmert onların hepsini tekfir etmişti. Sonunda hükümdarın huzurunda fukaha ile İbn Tûmert münazara yapmış ve bu münazaradan galip gelmiştir. Bu toplantıdan ayrılınca sırasıyla Ağmat ve musamedelilerin barındıkları Mesfiyüh, Hintate, Eykilin gibi yerleşim yerlerine uğramıştır. Doğduğu yer olan Sûsülaksâ'ya vardığında tarih 515'i(1121) gösteriyordu.⁵⁹⁵ Buraya gelene kadar tanıştığı bütün dostlarını yanında getirmiş, böylece Muvahhidi Hareket teşekkül sürecine girmiştir.

İbn Tûmert'in kurduğu Muvahhid Hareketi on üç sınıftan oluşmaktaydı. Bunlar sırasıyla şöyledir: Onlular, elliler, altmışlar, talebeler, hafızlar(bunlar küçük talebeler), ehl-i dar,

⁵⁹² İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 359.

⁵⁹³ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdi İbn Tûmert*, 18; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 303.

⁵⁹⁴ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 303.

⁵⁹⁵ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 303.

ehl-i Herga, ehl-i Tinmelel, Cedmüyeliler, Cenefisler, Hintateliler, Cünd ve Guzât(okçular). İbn Tûmert'in hayatı boyunca önem verdiği bu sınıflar rütbe olarak biri diğerinin yerine geçmezdi. Herkes kendi sınıfına düşen görevleri yerine getirirdi. Böylece otoriter bir yapılaşmaya gidilmiş, idari açıdan yönetim güçlendirmiştir.⁵⁹⁶

İbnü'l-Kattân, bu teşkilatta bir sınıfın diğerinin yerine geçemediğinden dolayı rütbelerin birbirine karışmasının imkansızlığından ve ciddi bir hiyerarşinin varlığından bahsetmektedir. İbn Tûmert'in bu sınıfların her birine özel ders işleme metodu, farklı yaklaşımları ve görevlendirmeleri söz konusuydu. Her bir grubun zikri ve virdi farklıydı. Bu teşkilatlanma formunda üstün verdiği emri yerine getirmeyenin ve ahlaksızlıkta ısrar edenin cezası ölümdür. Kendi grubu içinde anlaşılamayanlara ise kırbaçlama cezası verilir. Her türlü uyumsuzlukta ısrar eden kişinin sonu ölümdür. Kardeşine, babasına, oğluna ve kendisine ikram edene iki yüzlü davranan kişi de öldürülür. Bu infazların halkın gözü önünde yapılması ise kanun hükmündeydi.⁵⁹⁷

İcilliz Dağı'nda mehdi olduğunu ilan ettikten sonra İbn Tûmert biat eden taraftarlarını kolay yönetebilmek için onları gruplara ayırmıştır. Aşere, hamsîn ve cemaat gibi isimler vererek kademeli bir teşkilat yapısı kurmuştur. Muvahhid ismini verdiği taraftarlarını kıyamet alametlerine karşı mücadele edecek peygamberin müjdelediği topluluk diye tanımlamıştır. Onlara “*Garb toplumu kıyamete kadar hak üzere üstün gelmeyi sürdürecektir*”⁵⁹⁸ hadisini, Rumları fethedeceklerini ve deccal ile mücadeleye gireceklerini söyleyerek Mehdilik algısını pekiştirmiştir.⁵⁹⁹

el-Hulel müellifinin verdiği bilgiye göre, İbn Tûmert büyük meseleleri *Onlular* ile görüşüp karara bağlardı. Bunlarla bir tür istişare meclisi oluşturmuştu. Bu meclise dışardan hiç kimse katılamazdı. Basit meseleler bu meclisin gündemine taşınmaz, zorluğuna göre *Elliler* veya *Altmışlar* grubuna verilirdi. *Onlular* grubunun diğer adı *Cemaat*, *Elliler* 'inki *müminin* 'dir. Herkes *Onluların* verdiği sözün benzerini söyleyerek İbn Tûmert'e biat ederdi. Biat kültürünün etkisiyle bir süre sonra büyük bir kitleye liderlik ettiğini anladığında biat etmeye yaklaşmayan Lümtüne kabilesine savaş ilan etmiştir.⁶⁰⁰

⁵⁹⁶ *el-Hulel 'ül-müşîye*, 109.

⁵⁹⁷ İbnü'l-Kattân, *Nazmü 'l-cümân*, 83.

⁵⁹⁸ Müslim, *el-Câmi 'u's-sahîh* “İmâre”, 177.

⁵⁹⁹ Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm*, 11: 414.

⁶⁰⁰ *el-Hulel 'ül-müşîye*, 109; Merrâküşî, *el-Mu 'cib*, 188.

İbn Tûmert'in neferi olan onlular heyetinin isimleri şöyledir: Abdülmü'min b. Ali, Amr b. Ali el-Eznak, İsmail b. Mahluf, Ebu İbrahim, İsmail ibn Musa, Ebu Yahya Ebu Bekir b. Tencit, Ebu Abdillâh b. Süleyman, Abdullah b. Melviyat, Ebu Hafs el-Hintati ve Ebu Muhammed b. el-Beşir el-Veşşerîsî. Bu isimlerden sonra Mehdi'ye biat etmeye gelenlere "elliler", "altmışlar" diye isimlendirmeler yapılmıştır.⁶⁰¹ Bunlar arasında en sevdiği isim Muvahhidler Devleti'nin kurucu halifesi Abdülmü'min idi. Öyle ki, Beşir el-Veşşerîsî'nin öldüğü ağır bir mağlubiyet sonrasında Abdül'mümin'in sağ olduğunu duyunca "o yaşıyorsa davamız devam ediyor demektir" dediği nakledilmiştir.⁶⁰²

İbn Tûmert Muvahhidlere sık sık ateşli konuşmalar yapmıştır. Bir savaş öncesinde yaptığı şu konuşma buna bir örnektir:

Ey Muvahhid topluluğu! Sizler Allah'ın ordusu(hizbullah), dininin yardımcıları ve hakkın tarafındasınız. Öyleyse düşmanlarınızla savaşmaya hazır olun. Çünkü siz doğru yoldasınız ve ileri görüşlüsünüz. Eğer söylediğim şeylerden şüphe duyarsanız hadi öyleyse savaş meydanlarına gidin. Kardeşlerinizden bugün ölmeyi isteyin. Size cihadın ne kadar kıymetli bir şey ve ahirette sevabının çok büyük olduğunu söyleyecekler. Savaş yerine geldiklerinde ise: "Ey şehitler ordusu! Bize Allah katında gördüğünüz şeylerden haber verin. Allah katında hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insan kalbinin düşünmediği bir mal bulduk deyin." diye seslenmiştir. İnsanlar bunu işittiklerinde kabilelerine gidip konuşmanın içeriğini anlatırlarmış. Böylece en ücra yerdeki kabileler bile Muvahhid çatısı altında bir araya gelmiştir.⁶⁰³

İbn Tûmert, taraftarlarına göre hem siyasi hem de dini bir liderdir. Biat edenler onu hem mehdi hem de devlet başkanı olarak kabul etmiştir. Kendisine biat edenlere dini açıdan rehberlik etmesi amacıyla bir akide sistemi oluşturmuş, bu minvalde eserler telif etmiştir. Önce Berberî dilinde *Tevhid* isimli bir eser telif etmiş, bunları inanç esasları formunda işlemiştir. Bu eser yedi bölümden oluşmakta olup Marifetullah başta olmak üzere kaza ve kaderin hakikati, Allah'a vacip, caiz ve imkansız olan şeyler, emir bil maruf nehiy anil münker düşüncesi ve Müslüman bireye vacip olan şeyler gibi konuları ihtiva etmektedir.

⁶⁰¹ *el-Hulel'ül-müşîye*, 108; Bazı farklarla farklı listeler için bkz. İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 176; İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 125.

⁶⁰² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8: 659-660; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 415.

⁶⁰³ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 182.

İbn Tûmert, sabah namazında biraz Kur'an okuduktan sonra bu kitaptan bazı bölümleri okumayı cemaatine zorunlu tutmuştur.⁶⁰⁴

Tarih kitapları, İbn Tûmert'in taraftarlarına el kitabı olacak seviyede kaleme aldığı *İmâmet* ve *Kavâid* isimli eserlerden bahsetmektedir.⁶⁰⁵ İki eseri de günümüze ulaşmıştır. Bunlar gibi diğer eserlerini de Arapça ve Berberîce olarak kaleme almış taraftarlarına bu iki dilde irşat yapmıştır. Tevhid eserini Arapça, *Mürşide*'yi ise Berberîce yazmıştır.⁶⁰⁶

Yazdığı bazı eserleri özel zikir olarak okutmuş, insanları zorla da olsa ibadete çağırmış, güneş doğunca müezzinlere "sabah oldu elhamdülillah" demelerini emretmiştir. Emrine karşı gelenlere savaş ilan etmiştir. Savaşlarda beyaz sancak kullanmıştır. Ordunun önünde duran adamların yüzünde "el-Vâhidü Allah, Muhammed rasülüllah, Mehdi halifetullah" yazdığı nakledilmiştir. Bazı yüzlerde ise, "Allah'tan başka ilah yoktur. Başarı yalnızca ondadır. İşimi ona havale ediyorum" yazdığı ifade edilmiştir.⁶⁰⁷

İbnü'l-Kattân, Elyesa' b. Elyesa'dan rivayet ederek İbn Tûmert'in Tinmelel'i kendisine yer edinmesinin sebeplerini şöyle anlatır: "Tinmelel halkı, -muhtemelen İbn Tûmert İcilliz'deyken - elçi göndermişti. Elçiler ona, Hezmire kabilesinin dağa bağlılığını haber verir. Bu görüşmelerden sonra Tinmelel halkını ziyarete gider. İnsanlar onu şehirde misafir ederek ikramda bulunurlar. Oradakiler ona itaat edip biat eder."⁶⁰⁸

Merakeş'e geldiğinde vezir Malik b. Vüheyb, İbn Tûmert ve taraftarlarını tehdit olarak gördüğü için Merakeş'te çok kalmayıp Tinmelel'e yerleşmiştir.⁶⁰⁹ Yönetimle yaşadığı sürtüşmeler yüzünden Murâbıtlar Devleti'ne karşı tavır takınan İbn Tûmert, onların her fiil ve düşüncesini eleştirmiştir. İnsanların yaşam tarzından fukahanın verdiği fetvalara varana kadar müdahil olmadığı hiçbir alan kalmamıştır.

Lümtüne kabilesine dayanan Murâbıtlar ile Mesmûde kabilesinden gelen Muvahhidler arasındaki temel çatışma cahiliye dönemi Araplarının kavmiyetçiliği ile benzerlik arz

⁶⁰⁴ *el-Hulel'ül-müşîye*, 109-110.

⁶⁰⁵ *el-Hulel'ül-müşîye*, 110.

⁶⁰⁶ Muhakkikin 3. dipnotu bk. İbn Sâhibüssalât, *el-Men bi'l-imâme*, 161; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 303.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 168.

⁶⁰⁸ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 139.

⁶⁰⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 6: 113.

etmektedir. Bu mücadele görünüşte dini fikirlere dayansa da özünde kavmiyetçiliğin mücadelesiydi.

Murâbıtlar Devleti ve Lümtüne kabilesi ile sürekli savaş halinde olan Muvahhidler art arda yenilgiler almış ama yılgınlık göstermemiştir. Murabıtlar'a karşı yapılan saldırıların ve sosyal yaşam tarzına doğrudan müdahaleci olmanın bir sonucu olarak Lümtüne kabilesi Muvahhidleri “*Hariciler*” diye tanımlamaktaydı. Bir defasında Muvahhid birlikleri, yenilgi aldıkları bir saldırıdan dönünce İbn Tûmert onlara Murâbıtların ve Lümtüne kabilesinin kendileri hakkında ne düşündüklerini sormuştur. Birlikteki askerler “*efendim, onlar bizi Harici olarak görüyorlar*” demiş, bu cevabı alan İbn Tûmert çok sinirlenip “*siz de onlara mücessime ve zeracine*⁶¹⁰ *diye sesleneceksiniz*” şeklinde karşılık vermiştir.⁶¹¹ Bu konuşmanın şahidi olan Beyzak, “*Şu halde kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın.*”⁶¹² ayetindeki hükme göre onlara karşılık verdiklerini ifade etmiştir.⁶¹³

İbn Tûmert kendilerine yapılan Harici yakıştırmasına kızmakla kalmamış böyle düşünenlere bir de mektup yazmıştır. Buna örnek olabilecek mektuplardan biri şöyledir:

“Bu mektup şeytanın hezeyanlarına uyarak Allah’ın rahmetinden kovulan Lümtüne kabilesinedir. Biz size Allah’tan korkmanızı ve ona itaat etmenizi tavsiye ediyoruz. Dünya fani olup yok olacaktır. Cennet takva sahiplerine; azap isyankarlara layıktır. Bize göre sizin sünnetin gerekliliklerini yerine getirmeniz vaciptir. Böyle yaparsanız afiyette olursunuz. Aksi taktirde sizi öldürmekten, bütün ekinlerinizi talan etmekten ve memleketinizi başınıza yıkmaktan Allah’a sığınırız. Bu mektup hem bir uyarı hem de bir gözdağıdır. Selamette kalmanız dileğiyle.”⁶¹⁴

Üst üste alınmış yenilgilere rağmen İbn Tûmert’in böyle bir mektup kaleme alması, ciddiye alınmaları gerektiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu mektup *Harici* yakıştırmalarına verilmiş net bir cevaptır. Bu sebeple Muvahhid Hareketi her ne kadar katı tutumlara sahip olsa da iman esasları açısından Hariciler gibi inanmamıştır. Buna karşın

⁶¹⁰ Zeracine: Karnı siyah, tüyleri beyaz bir kuş türü. Murâbıtların elbiseleri beyaz kalplerinin de katı olduğunu ifade etmek için onlara bu ismi vermiştir. İbnü’l-Kattân, *Nazmü’l-cümân*, 132.

⁶¹¹ *el-Hulel’ül-müşîye*, 111.

⁶¹² el-Bakara, 2/194.

⁶¹³ Beyzak, *Ahbaru’l-Mehdi İbn Tûmert*, 38.

⁶¹⁴ *el-Hulel’ül-müşîye*, 111.

İbn Tûmert, hasımlarını müşebbihe ve mücessime diye tanımlayarak, onların selefi görüşlere sahip olduğunu ileri sürmüştür.

Bu tehdit mektubuna rağmen Murâbıt hükümdarı Ali b. Yusuf, Muvahhidler'i hafife almamış, saldırıların dozunu daha da artırmıştır. Muvahhid Hareketi'nin düzensiz saldırılarına karşı süvari birliklerinden oluşan ordusunu her an hazır tutmuştur. Ancak Ali b. Yusuf'un ordusu dağ hayatı sürdüren Muvahhidlere karşı üstünlük kuramadığından bir süre sonra orduda gevşeklikler baş göstermiştir.

İbn Tûmert doğduğu topraklarda bir mescid inşa ederek öğrencilerine(talebe) ve kabilesine tevhid esasını ele aldığı Berberîce diliyle yazdığı *Mürşide* adlı eserini okutmuştur. Onun buraya yerleşerek taraftar topladığı bilgisi Hükümdar Ali b. Yusuf'a ulaşmıştı. Hükümdarın yardımcılarında Malik b. Vûheyb, İbn Tûmert aleyhinde onu kışkırtmıştı. Kendi halkının içinde rahat hareket etme fırsatını yakalayan İbn Tûmert çevresinde bulunan kabilelere kendisine biat etmelerini ve mücessime(Murâbıtlar) ile birlikte savaşma çağrısı yapmıştır. Biat eden taraftarlar bir süre sonra onun “ kutsal mehdi” olduğuna inanmıştı. Mehdi lakabından önce ona herkes “imam” diyordu. Mehdi'nin arkadaşlarına “talebe”, davet ehline de “muvahhidler” ismi verilmişti. Bunun yanında *Onlulardan* sonra gelen taraftarlarına “hamsun” deniliyordu. Muvahhid ismi ise, tevilden kaçınıp tecsime düşen Lümtüne kabilesine karşı verilmiş bir isim olduğu tarih kitaplarında kayıtlıdır.⁶¹⁵

Bu hareket kurulduktan sonra İbn Tûmert Musâmede kabilesinden kendisine biat etmeyenlerle boyun eğene kadar savaştı. Örneğin Hezrece kolu itaat etmek zorunda kalan ilk kabile olmuştu. Muvahhidler, esir almak ve öldürmek suretiyle birçok kabileye boyun eğdirmiştir. Mehdi olduktan sonra kendisine biat edenlerin sayısı artınca taraftarlarının hepsine kendi eliyle yazdığı mektuplar göndermiştir. Mektuplarda kendisine tabi olup da biat edemeyenlerin en kısa sürede onunla görüşüp biat almalarını istemiştir. Onları tek çatı altında toplamak istediği için Tinmelel'e yerleşmelerini önermiştir. Bu davetler sayesinde kaynaklarda verilen sayılara göre kırk bin kişiyi emri altına almıştır. Bu kırk bin kişi aynı zamanda Murâbıtlarla savaşmak için hazır ve donanımlı hale gelmiş süvari ve piyade birlikleriydi. Kırk bin kişilik bu kalabalık orduya Ebu Muhammed el- Beşir el- Venşerîsî komutan oldu. İbn Tûmert, rahatsızlığı sebebiyle orduya katılamamıştı. Bu

⁶¹⁵ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 304-305.

ordu, yüz bin kişilik bir ordu hazırlayan Murâbıtlar Devleti'nin başkenti Merakeş'i kuşatmak için hazırlanmıştı. Muvahhidler savaşta birçok kişiyi kılıçtan geçirdi. Kırk gün süren kuşatmada sürekli bir çatışma ortamı hakimdi.⁶¹⁶

İbn Tûmert, bu savaş öncesinde kendisine biat eden Musâmede kabilesine Lümtûne kabilesi ile savaşmalarını emretmiştir. Savaş çağrısı yapılırken Muvahhidlerin gazabından çekinen çevre kabileler bölgeden göç etmek zorunda kalmış göç edenlerin çoğu Murâbıtların başkenti Merakeş'e yerleşmiştir. Ancak Muvahhidler, Merakeş'e doğru gidenlerin peşinden giderek 40 bin kişilik ordu ile Merakeş yakınlarında kuşatma yapmıştır. Bu ordu 400 kişi hariç hepsi süvari birlikleriydi.⁶¹⁷

Uzun süren kuşatmanın ardından Murâbıtlar, Buhayra denilen mevkide 521(1127) yılında Muvahhidleri ağır bir yenilgiye uğratmıştır.⁶¹⁸ Savaşta kırk bin kişi ölmüş, dört yüz kişi esir alınmıştır. İbn Tûmert'in en güvendiği isimlerden biri olan ve *Onlulardan* olup orduya komutanlık eden Beşir, bu savaşta öldürülmüştür. Muvahhidlerden geriye çekilmeye çalışan ve savaştan bir şekilde sağ kurtulanları Abdülmü'min hemen toparlamıştır. Rivayete göre sağ kalan az bir grup insan Tinmelel'e gelebilmiştir. Kaynakların verdiği bilgiye göre, Muvahhidler bu savaşların kırk tanesinde yenilmiştir. İbn Tûmert ise bu savaşların sadece dördüne katılmıştır.⁶¹⁹

İbn Tûmert Buhayra Savaşı'ndan sonra hastalığı şiddetlenince 524(1130) yılında vefat etmiştir. Vefatından önce taraftarlarına, “*sizden helallik istiyorum. Artık arkadaşınız yolcu*” deyince herkes ağlamaya başlamış sonra evine girmiştir. Biatından vefatına kadar 8 sene 8 ay 13 gün geçmiştir. Öldüğünde Muvahhid Hareketi'nin dağılabileceği endişesinden dolayı kendisine yakın isimler onun ölümünü uzun süre gizlemiştir.⁶²⁰ Beyzak, onun öldüğünü kendisinin bile bilmediğini ima ederek “*Onun gaybetinde beş kişi yanında bulunmuştu(...) Bunlar Mehdi'nin bulunduğu odadan zaman zaman çıkarak 'Masum size şunları emrediyor' derdi. Bizde bu emirleri yapardık. Bu dönemde savaşlara*

⁶¹⁶ *el-Hulel'ül-müşîye*, 114.

⁶¹⁷ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 305.

⁶¹⁸ Bu savaşta Muvahhid ordusunun yarısı ölmüştür. Zehebi, savaşın 521 yılında olduğu söylemiştir. 40 bin Müsâmedeli ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 420.

⁶¹⁹ *el-Hulel'ül-müşîye*, 116.

⁶²⁰ *el-Hulel'ül-müşîye*, 117.

da çıkıldı. Bu hal üç sene sürdü” ifadeleri⁶²¹ ile hem hiyerarşinin hem de Mehdi’ye olan sıkı bağlılığın gücünü göstermiştir.

el-Hulel yazarı, bir katipten nakille İbn Tûmert’in akidesini ihtiva eden şu sözlerini aktarır:

“Allah sizi ve bizi doğru yola eriştirsın. Her Müslüman önce şunları bilmelidir; Allah mülkünde tektir. Alemi bütün parçalarıyla; süfli ve ulvi alemleri, kürsiyi, gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri yaratan O'dur. Mevcudata boyun eğdiren, her şeyi kendi izniyle hareket ettiren, yaratılmışları düzenlemede ortağı bulunmayandır. Mülkünde ortağı bulunmayan, hayy ve kayyum, uyku ve uyuklama tutmayan, görünen görünmeyen alemleri bilen, kendisine hiçbir şeyin gizli kalmadığı; karada, denizde olanları bilen, düşen her yapraktan haberdar olandır. Yaş veya kuru karanlık bir yerde bir şey olmasın ki hepsi açık bir kitapta yazmış olmasın. Onun bilgisi her şeyi kuşatmıştır. Her şeyi tek tek sayar. Dilediğini yapan, dilediğini yapmaya kadir olan, mülk ve zenginliği elinde bulunduran, izzet ve beka, hüküm ve kaza, Esmâü'l-Hüsna onundur.”⁶²²

Bu metin *Mürşide* kitabından alıntı olmakla beraber İbn Tûmert’in inanca dair fikirleri hakkında bilgi vermektedir. Akidesini ayetlerden hareketle oluşturduğunun bir örneğidir.

Murâbitlar’ın da İbn Tûmert’e bakışını gösteren bazı ithamlar mevcuttur. İbnü'l-Kattân’ın aktardığına göre onlar İbn Tûmert’i şöyle tanımlamıştır:

“Bu adam günah işleyen herkesi tekfir ediyor. Kible ehlini namazdan alıkoyuyor. Tövbe eden kişiye namazı, orucu ve diğer ibadetleri kaza etmek gerekmez diyor. Üç talak ile boşamayı kabul etmiyor. Ulemanın mezhebine dil uzatıyor. İcma’dan ayrılıyor. Bu yüzden Müslümanları tekfir ediyor. İcma’ ile haram olan şeyleri helal görüyor. Müslümanların kanını, canını, malını ve namusunu helal görüyor. Müslümanların malına ganimet diyerek Hristiyan ganimetlerinin 1/5 pay edilmesi gibi kabul ediyor. Yöneticilere karşı kalkışıp onlara itaat etmiyor. Oysa yöneticilere karşı isyan etmek icmaen haram, itaat etmek ise vaciptir.”⁶²³

Görüldüğü gibi Murâbitlar’ın İbn Tûmert’e yönelik eleştirileri daha çok fıkhi uygulamalarla alakalıdır. Bu ifadelerden ameli imandan bir cüz olarak kabul eden İbn

⁶²¹ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdi İbn Tûmert*, 42.

⁶²² *el-Hulel'ül-müşîye*, 117-118.

⁶²³ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 67.

Tûmert'in fikhî-amelî alanda eksik olan Müslümanları tekfir ettiği anlaşılmaktadır. Bu katı söylemler Muvahhidlerin *Harici* olarak algılanmasına sebep olmuştur. Murâbıtlar'ın İbn Tûmert'e yönelik iddialarına *Eazzü ma yutlab*'da da yer verilmiştir. Bu eserde iddiaları ileri sürenlerle cihat etmenin farz olduğuna, mücessime ve müfsitlerden ölenlerin cehenneme, muvahhid ve mücahidlerden ölenlerin cennete gideceği belirtilmiştir.⁶²⁴

İbn Tûmert yanlısı İbnü'l-Kattân, söz konusu eleştirilerin iftira olduğuna şu sözlerle yanıt vermiştir:

“Allah korusun biz Müslümanları tekfir etmeyiz, kimseyi namazdan alıkoymayız, tevbe etmekle hakların ve ibadetlerin düştüğünü iddia etmeyiz. Ümmetin alimlerine dil uzatmayız. Üç talak ve icmâ konusunda onların ileri sürdüğü şekilde düşünmeyiz. Ümmetin alimlerine ve yöneticilerine de muhalefet etmeyiz. Bu söylentilerin hiçbiri doğru değildir. Olsa olsa söylediklerimizi çarpıtmaktır.”⁶²⁵

İbn Tûmert, Tinmelel'e bir cami inşa etmiştir. Temyiz uygulaması bitince de şehrin etrafını sur ile çevirmiştir. Kaynaklarda Tinmelel'in nehirlerin aktığı, ormanlık bir bölge olduğu, ziraat faaliyet yapıldığı ve zorlu yollarının olduğu ifade edilmiştir.⁶²⁶ Bu tür kapalı mekanlarda kapalı bir toplumun ortaya çıkması gayet doğaldır. Her şeye rağmen kaynaklarda Muvahhidlerin zahit bir yönünün varlığından da bahsedilir. Zehebî, bu Hareketin mensuplarını çalışkan, ahlaklı, neşeli, ağırbaşlı ve ucuz kıyafet giyenler şeklinde tanıtmıştır.⁶²⁷ Gizemli bir yapı arz ettiğinden Muvahhid Hareketi hakkındaki bilgi eksikliği hala devam etmektedir. Bu hareket özellikle İbn Tûmert'in Merakeş'ten gelen devlet memurlarına kurdukları pusu ile siyasi bir boyut kazanmak zorunda kalmıştır.

Bu hareket başlangıçta dinî amaçlarla bir araya gelmiş olsa da doğudan batıya doğru gelirken İbn Tûmert ve arkadaşlarının uğradığı şehirlerde kamu düzenini olumsuz etkileyen faaliyetleri yüzünden yöneticilerle araları bozulmuş ve gittikleri yerden çoğu kez kovulmuşlardır. Bu tür baskılarla yüzleşmeleri, başlangıçta mütevazı bir yapı olan Muvahhidleri siyasi bir oluşuma çevirmiştir.

⁶²⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 410.

⁶²⁵ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü 'l-cümân*, 67-68.

⁶²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 657.

⁶²⁷ Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm*, 11: 416.

3.3.1. Temyiz Uygulaması

Muvahhid olanla olmayanları ayırma uygulamasına temyiz denilmektedir. Hariciler'in Ezârîka kolunun uyguladığı isti'râz uygulaması ile nispeten benzerlik gösterir.⁶²⁸ Temyiz uygulamasını bizzat yürüten isim Beşir lakaplı Abdullah Muhsin el-Veşerîsî idi. Muvahhid Hareketi'nin en üst kademesindeki isimlerden biriydi. Komutanı olduğu Buhayra savaşında ölmüş fakat savaşta cesedi bulunamayınca muvahhid müritler onun göğze yükseldiği söylentisini yaymıştı.⁶²⁹ İbn Tûmert onunla, bugün Cezayir'in batısındaki dağlık bölgede bulunan Veşerîs'te tanışmıştır.

İbn Tûmert, Herga'ya yerleştiğinde müritlerine cihat ruhunu harekete geçiren ateşli konuşmalar yapmıştır. Bu süreçte mektup yazdığı çevre kabileleri Muvahhid Hareketi'ne katılmaya davet etmiştir. Harekete katılmayanlar zaten kafir olarak nitelenmiştir. Asıl sorun ise Muvahhid olduğunu söyleyip de İbn Tûmert'e göre münafık olan ve çağrısına zarar vereceğini düşündüğü kişilerdir. Bu sorunun çözümü için *temyiz* gibi çok acımasız uygulamalara başvurduğu rivayet edilmiştir. 519(1125) yıllarında⁶³⁰ gerçekleşen bu uygulama yüzünden Tinmelel halkından birçok kişi 'kol ve bacaklarının çaprazlama kesilme' cezası ile öldürülmüştür.⁶³¹ Bu uygulama, temizleme anlamına gelen *tathîr* kavramı ile de ifade edilmiştir. İlk olarak Herga ve Cenefsiyye kabilelerine uygulandığı anlaşılmaktadır.⁶³²

İbnü'l-Kattân, *Nazmü 'l-cümân* eserinde temyiz uygulamasını anlatmıştır. Buna göre İbn Tûmert, bir gün halkın huzuruna çıkarak "*Beşir'i tanıyanınız var mı?*" diye sormuş. Beşir'in ümmî olup okuma yazma bilmediğini, Herga'ya geldiğinden beri böyle bir niteliğinin olmadığını herkesin zaten bildiğini hatırlatmıştır. Allah'ın Beşir'e özel bir yetenek nasip ettiğini, bu sayede insanların gizli hallerini ve kalbinden geçenleri bildiğini ileri sürmüştür. Onun ata binmeyi bilmediği halde atı sürebilmesini de kerametleri arasında zikretmiştir. Söylentiye göre, Beşir'i halkın gözü önünde imtihan ettiğinde onun

⁶²⁸ İsti'râz, kim olduğuna bakmaksızın kendisi gibi düşünmeyenleri sorgusuz sualsiz öldürme fiilinin adıdır. Özellikle Hariciliğin Ezârîka kolunun kurucusu Nafi' b. Ezrâk, muhaliflerin kim olduğuna aldırmadan öldürebileceklerini savunarak Müslümanlar arasında terör eylemlerini destekliyordu. Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), 182.

⁶²⁹ İbnü'l-Kattân, *Nazmü 'l-cümân*, 166.

⁶³⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü 'l-muğrib*, 2013, 3: 55.

⁶³¹ İbnü'l-Kattân, *Nazmü 'l-cümân*, 142.

⁶³² İbn İzârî, *el-Beyânü 'l-muğrib*, 2013, 3: 56.

şaşırtıcı düzeyde Kur'an'ı ezbere okuduğu, *Muvattâ* ile diğer ilimler konusunda yetkinleştiği ve çok iyi binici olduğu müşahede edilmiştir.⁶³³

İbn Tûmert'in yaptığı imtihan, dört gün sürmüştür.⁶³⁴ Halk, onun kısa sürede bu niteliklere sahip olmasını şaşırmış ve kesin bir dille onun kutsal biri olduğunu tasdik etmiştir. *Nazmü'l-cümân* muhakkiki bu hikayenin pek çok kaynakta ayrıntılı olarak anlatıldığını söylemiştir.⁶³⁵ Kaynaklarda temyiz uygulamasının yaşanmadığını ileri süren bir bilgi bulunmamaktadır. Bu uygulamayı anlatan Zehebî, temyiz uygulamasının iç yüzünü bilmeyen saf kalplilerin şaşkınlıkla övdüğü şeyin sadece İbn Tûmert'in işine yaradığını ifade etmiştir.⁶³⁶

İbnü'l-Esîr, temyizin ortaya çıkma sebebinin Tinmelel'i Murâbıtlar'dan savunan peşmergelerin silah desteği istemesi olduğunu nakletmiştir. Rivayete göre, dağdaki peşmergeler, sadece çorba yiyerek günlerce Tinmelel'i savunmuştur. Hem bu durumdan hem de silah desteği olmamasından yakınan peşmergeler, Venşerîsî'nin temyiz uygulaması ile öldürülmüştür.⁶³⁷ Beyzak, ölenlerden bazılarının isimlerini kitabında paylaşmıştır.⁶³⁸

Kur'an'ın zahirine sıkı sıkıya bağlı kalan İbn Tûmert, “*ta ki, Allah pisi temizden ayırsın, pisleri üst üste koyup hepsini bir araya toplansın, sonra da cehenneme atsın.(...)*”⁶³⁹, “*(...)içlerinden inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır*”.⁶⁴⁰ mealindeki ayetleri literal bir okuma ile temyiz uygulamasına delil saymıştır. Beşir el-Venşerîsî'nin keramet ehli olduğunu ispat sadedinde ise Hz. Peygamber'in “*şüphesiz sizden önceki ümmetlerde muhaddesûn (ilham alan) denilen kimseler vardı. Eğer benim ümmetimde de ilhama mazhar bir tek kişi varsa, şüphesiz o Ömer'dir.*”⁶⁴¹ hadisini Beşir'in kerametine işaret saymıştır. Bütün bu imkanların kendilerinde olduğunu düşünerek adaletin daha hızlı yerine gelmesini sağlamak üzere kimin münafık kimin sadık olduğunu ölçmek için bir ayrıma gidilmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Musâmede kabilesinden Allah'a,

⁶³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 658.

⁶³⁴ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 39.

⁶³⁵ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 146.

⁶³⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 413.

⁶³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 657.

⁶³⁸ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 39.

⁶³⁹ el-Enfâl 8/37.

⁶⁴⁰ Âl-i İmrân 3/110.

⁶⁴¹ Buhârî, *Fedâilüs-sahâbe*, 6; Enbiya, 54; Müslim, “*Fedâilü's-sahâbe*”, 23.

peygambere ve kendisine itaat eden kim varsa temyiz uygulamasına katılmasını emretmiştir. Kabileler parça parça Beşir’e gönlünden geçenleri okutarak bu hurafenin bir parçası haline geliyordu. Beşir, sağından geçirdiklerini cennet ehli kabul edip solundan geçirdikleri kimseleri ise ‘şüpheli’ sayıyordu. Solundan geçenlerin sonu ölümdü.⁶⁴²

Rivayete göre bu uygulamanın sonunda soldan geçen hiç kimse ölümden kaçamamıştı. Hatta bir samimiyet göstergesi olarak baba çocuğunu, çocuklar babalarını öldürüyordu. Çünkü onların görüşüne göre, öldürülen kimseler mehdinin hak olduğunu ya kabul etmiyor ya da bundan şüphe ediyordu. İbn Tûmert, bazen temyize tabi olup da kafir damgası yiyen kişileri tövbe ettiği gerekçesiyle yeniden uygulamaya tabi tutup ölümden kurtardığı rivayet edilse de bu hususun danişıklı dövüş olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴³ Elliler diye ifade ettiğimiz *hamsîn* grubunun temyize sokulacak isimleri önceden belirlediği yönündeki nakiller bu iddiayı güçlendirmektedir.⁶⁴⁴

İbnü’l-Esîr, Beşir’in kutsallığını güçlendiren başka bir hikaye paylaşmaktadır. Buna göre Beşir, insanlara doğru söylediğini ispat etmek için bir kuyuda Allah’ın görev verdiği meleklerin kendisini doğruladığını iddia etmiştir. Halk, Mehdi İbn Tûmert’in önderliğinde ağlayarak kuyuya varır. İbn Tûmert orada namaz kılarak: “*Ey melekler!*” *Abdullah el-Venşerîsî şöyle bir şey iddia ediyor. Ne dersiniz?*” diye seslenir. Kuyudan: “*doğru söyledi*” diye cevap verilir. Bu konuşmayı herkes duyar. Sonra İbn Tûmert insanlara dönerek: “*Şüphesiz ki bu kuyu temiz ve mukaddestir. Baksanıza ona melekler iniyor. Pislik girmemesi için kuyunun kapatılması iyi olur*” der. Bu hadisenin ardından insanlar temyiz uygulamasına tabi tutulurlar. Bu dönemde yetmiş bin kişinin öldürüldüğü rivayet edilir. Birçoğu yüksek kayalıklardan atılarak öldürülmüştür.⁶⁴⁵ İbn Tûmert’in öğrencisi Beyzak, Beşir’i “*Allah’ın bir ikramı*” olarak görmüş, Temyiz sayesinde Muvahhid Hareketi’ne muhalif davrananların, iki yüzlü yaklaşanların ve pisliklerin temizlendiğini dile getirmiştir.⁶⁴⁶

Bu acı olayı aktaran İbnü’l-Kattân’ın temyiz uygulamasına hiçbir eleştiri yöneltmemiş olması ise oldukça ilginçtir. Birçok tarih kitabında anlatılan temyiz uygulamasının 524

⁶⁴² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 658.

⁶⁴³ İbnü’l-Kattân, *Naẓmü’l-cümân*, 147-148; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 11: 412.

⁶⁴⁴ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 11: 416; İbnü’l-Esîr, bu hikayeyi biraz farklı rivayet etmiştir. Bk. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 659.

⁶⁴⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 657.

⁶⁴⁶ Beyzak, *Ahbaru’l-Mehdî İbn Tûmert*, 39.

yılına kadar sürdüğü rivayet edilmiştir.⁶⁴⁷ Zehebî, cahilce bir uygulama olarak yorumladığı temyiz uygulaması yüzünden 70 bin kişinin öldürüldüğünü aktarmıştır.⁶⁴⁸ Bu uygulamanın yapılmasından memnun olan İbn Tûmert, bu sayede dağ halkının dini yaşantısının düzeldiğini iddia etmiştir.⁶⁴⁹

İbn Tûmert'in mehdiliğinden ve ismetinden şüphe edenler de öldürülmüştür. Onlular'dan olan İfrikîyyeli bir fakih bu yüzden öldürülmüştür.⁶⁵⁰ Söz konusu fakih, Muvahhidlerin çok insanı öldürmesi sebebiyle İbn Tûmert'in ismetinin sorgulanması gerektiğini dile getirince öldürülmüş ve idam edilmiştir. Zehebî'nin aktardığına göre, Elyesa' İbn Hazm, bu yaşananların tevatür derecesinde doğru olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵¹

Hintate kabilesi de onun baskılarından payını almıştır. Kabilenin çoğu öldürülerek mallarına el konulmuştur. İcilliz Dağı'nda Ali B. Yusuf'un askerlerini de öldürmüşlerdir.⁶⁵² İlk itaat eden kabilelerden biri olan Hezmire kabilesinden 15 bin kişiyi, itaatten zaman zaman kopmaları sebebiyle bir günde öldürdüğü rivayet edilmektedir.⁶⁵³ İbn Haldun ise ilk olarak kendisine biat etmeyen Hezrece kabilesi ile savaştığını ardından Hesküre kabilesine boyun eğdirdiğini ve esir almak ya da öldürmek suretiyle kabileleri kendisine biat etmeye zorladığını belirtmiştir.⁶⁵⁴

İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre, İbn Tûmert, Tinmelel'de inşa ettiği camide taraftarları ile toplanır ve namazlarını kılarmış. Birgün camiye gelen taraftarlarına şehirdekileri öldürmelerini emretmiş. Bu saldırıda on beş bin insan öldürülerek kadınlar esir alınmış ve mallarına ganimet muamelesi yapılmıştır. Bu katliamdan sonra şehrin etrafına sur yaptırmıştır.⁶⁵⁵

Bu dönemde yalnızca Muvahhidlere uyum sağlayabilecek kimseler sağ kalıyordu. Elyesa'nın rivayetine göre Muvahhidlerin yerleştiği dağlar çok sağlamdı. İbn Tûmert, bu yüksek dağların geçitlerinden gelebilecek muhtemel saldırıları önlemek için etrafına sur

⁶⁴⁷ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 156.

⁶⁴⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 412.

⁶⁴⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 416.

⁶⁵⁰ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 125,142; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2013, 3: 56.

⁶⁵¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 412.

⁶⁵² İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 135.

⁶⁵³ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 139-140.

⁶⁵⁴ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 304.

⁶⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 657.

yaptırmıştır. İnşa edilen kaleler iki dağ arasında olduğu için düşmanı kısırmak kolaydı.⁶⁵⁶ Muvahhidler bu geniş bölgenin sınırlarında bulunan kabilelere giderek Mehdiye itaat etmeyenleri öldürüp mallarını ganimet olarak aralarında paylaşıyorlardı.⁶⁵⁷ Bu acı durumu anlatan Zehebî, İbn Tûmert'in dağdaki insanlara ihanet ettiğini dile getirmiştir. Rivayete göre temyiz uygulaması ve biat etmeyenlere yönelik uygulamalar yüzünden çok sayıda insanı katletmişlerdir.⁶⁵⁸

3.4. İbn Tûmert'in Mehdîliği

İbn Tûmert dini ve siyasi bir liderdir. Hayatı boyunca mücadelesini Murâbıtlara karşı sürdürmüştür. Dini düşüncesinin şekillenmesi de bu mücadeleye paralel olarak gelişmiştir. Murâbıtları mücessime, muattıla ve mülessimin gibi sözlerle tarif etmiştir. Ona göre Murâbıtlar yönetimi fitnenin yayılmasına öncülük ediyordu. Bu yüzden hayatının son on beş yılında tek amacı Murâbıtlar Devleti'ni ortadan kaldırmak olmuştur.⁶⁵⁹

Yönetimdekileri facir, deccal, zorba, zalim, kibirli, kafir, fasık, bidatçı ve cahillikle itham etmiştir. Bahsi geçen fitnenin kapsadığı alanı oldukça geniş tutmuştur. Ona göre fitne, ittifakın olmadığı ihtilafın baskın olduğu durumları ifade etmektedir. Kur'an'ı sadece ezberden ibaret görüp ahkâmını yaşamamaktır. İbadetleri şeklen ifa etmektir. Şeriatın hadlerini ihmal etmektir. Cehalet, gaflet, korku, heva düşkünlüğü, saltanatın şatafatına kapılma, kalbin katılığı ve kulluğun gereğini yerine getirmemek fitnenin kaynaklarındandır.⁶⁶⁰

İbn Tûmert, ilmi kişiliği bir yana bırakıldığında siyasi bir otorite olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü ilim öğrenme düşüncesiyle gittiği doğu seyahatinden sonra siyasi bir kimliğe dönüşmüştür. Murâbıtlarla girdiği mücadele, 'iyiliği emir kötülükten sakındırma' ilkesine dayanarak insanlara yaptığı baskıdan ve kurtarıcı mehdi figürünü benimsemesinden anlaşıldığı üzere sahip olduğu bilgi birikimini siyasi sahada kullanmıştır.

⁶⁵⁶ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 140.

⁶⁵⁷ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 141.

⁶⁵⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 412.

⁶⁵⁹ Yaltkaya, "İbn Tûmert", 35.

⁶⁶⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 240.

İbn Tûmert'in henüz devlet kurulmadan önce bile şeri hukuktaki bazı had cezalarını uyguladığı rivayet edilmektedir. Bu minvalde içkinin cezasını uygulamış ve sarhoş birine had vurmuştur. Cezalar ağır olduğu için had yiyen kişinin biraz daha üstüne gidilse nerde ve kiminle içtiğini söyleyebilecek duruma gelebileceği nakledilmiştir.⁶⁶¹

İbnü'l-Kattân, mücessimenin kapsamını şöyle ifade etmiştir: *“bana göre mücessime, yüzünü kadın gibi örtüp peçe takan kimselerdir. Bunların erkekleri kadın, kadınları da erkek gibidir. Kadınların yüzleri açıktır, peçe takmazlar. Oysa Peygamberimiz(as), bu şekilde olan kimseleri lanetlemiştir.”*⁶⁶² Bu ifadelere göre mücessime kavramı itikadi bir anlam yerine siyasi bir yapıya bürünmüştür. Çünkü mücessime ifadesinin Murâbıtları tahkir etmek amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumu yine İbnü'l-Kattân'ın sözleri doğrular niteliktedir. Ona göre, mücessimeye itaat haramdır. Çünkü onlar kafir, münafık, heveslerine göre yaşayan, bozguncu ve cahil kimselerdir. Kur'an'da da bunlara itaat haram kılınmıştır.⁶⁶³

Peçeliler ifadesiyle Murâbıtlar yönetimini sürekli tahkir ve tahrik eden İbn Tûmert, dini yaşamın zayıflamasını onların yönetimine bağlamaktadır. Murâbıtlar'ın ortaya çıkış sürecinde bile dini yaşantıdan uzak olduklarını ileri sürmüştür. Ona göre Murâbıtlar, devlet olma sürecindeki ilk döneminde zayıf bir toplumdur. İnsanlara ellerinde inek kuyruğuna benzer kırbaçlarla işkence edip döven, kadınların başları deve hörgücüne benzeyen, giyimlerinin çıplaklardan farklı olmadığı, dini ahkama riayet etmedikleri bir toplumdur. Bunlar Hz. Peygamberin kıyamet alameti olarak söylediği durumlardır.

İbn Tûmert, Murâbıtları kıyamet alametlerinin ortaya çıktığı toplum olarak görmüş, kendisini de bu alametlerinin yaygın hale gelmesini önleyecek kişi olarak takdim etmiştir. Bu mücadelede taraftarlarının kendisine olan desteğini güçlü tutmak için kutsal mehdi olarak ortaya çıkmıştır. Mehdilik makamı sayesinde ciddi bir taraftar kitlesine sahip olmuştur. Davetine uymayanı kafir sayıp mal ve canlarını helal görmüş ve onları öldürmüştür. Bu yüzden Atlas Dağları'ndaki kabileler yavaş yavaş güçlenen Muvahhid Hareketi'ne karşı korku duyuyordu. Bazı kabileler ise mehdiye körü körüne bağlanıyordu. Bu dava uğruna bazı akraba ailelerin birbirini öldürdü.

⁶⁶¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 419.

⁶⁶² İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 97.

⁶⁶³ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 98-99.

İbn Tûmert'in Murâbıtları kıyamet alametlerini ortaya çıkaran bir fitne unsuru olarak gördüğünü ifade etmiştik. Hatta onların yaptığı her yanlış bir hadis nakli ile kıyamet saatinin yaklaştığını ispat etmeye çalışmıştır. Hz. Peygamber'in "benden sonra kardeşlerim gelecek" sözlerini ise kendi taraftarlarına yönelik söylendiğini iddia etmiştir.

Halkı Murâbıtlara yardım etmekten uzak tutmayı siyasi bir amaç haline getirmiştir. İnsanları yönetime karşı örgütleyerek zulümlerine ortak olmamaları çağrısında bulunmuştur.⁶⁶⁴ Fitne, zulüm ve kıyamet alametini ihtiva eden pek çok hadis naklederek Murâbıtlar'ın yanlışlarını ispat etme amacı gütmüştür. Ancak, İbn Tûmert'in kıyamet alametleri, mehdilik ve cihad gibi konulardaki görüşlerini ifade etme şekli, sadece hadis nakletmekten ibaret olmuştur.⁶⁶⁵ Zaten bu hadis risalelerinin bir kısmının ona aidiyeti şüphelidir. Bu hadislerin burada tek tek yazılması ise çalışmamızı bağlamından koparacaktır.

İbn Tûmert Tinmelel halkına sürekli mehdi ve deccal temalı fiten hadislerini okumuştur.⁶⁶⁶ Fitneye karşı kimin mücadele edeceğini değerlendirmiş, hadislerde geçen "garb ehli" ifadesindeki topluluğun, kendi taraftarları olduğunu söylemiştir. Müslim'de geçen bu hadise göre: "garb ehlinde bir kavim gelecek", bu kavim dünyayı ele geçirecektir. Deccal ile mücadeleyi bu kavim yapacaktır.⁶⁶⁷ İbn Tûmert üstü kapalı ifadelerle deccal ve zalim gibi ifadeleri Murâbıtlar için kullanmıştır. Ona göre Murâbıtlar dinar ve dirhem kölesi olmuştur. Onların en alt tabadaki fakir kesimleri dinlerini terk etmiş haldedir. Çünkü bu fakir insanlar yönetimdekileri memnun etme uğruna dinlerini yaşamamaktadır.⁶⁶⁸

Beyzak, İbn Tûmert'in yolculuklarının şahitlerinden birisidir. Onun verdiği bilgiye göre İbn Tûmert henüz Merakeş'e gelmeden önce verdiği tüm derslerde mehdi hakkında bir şeyler öğretmiştir. Mellale'de derslerine gelen küçük çocuklara "*Allah birdir. Peygamber ve Mehdi haklıdır. Ebu Davud hadislerini okuyun ki onu tanıyasınız. Size düşen onun ardından gitmektir.*" şeklinde nasihatlerde bulunmuştur.⁶⁶⁹

⁶⁶⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 245; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 49.

⁶⁶⁵ Bu bağlamda naklettiği hadisler için bk. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 242-248.

⁶⁶⁶ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 186.

⁶⁶⁷ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 253.

⁶⁶⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 246.

⁶⁶⁹ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdi İbn Tûmert*, 17.

İbn Tûmert'in mehdiliğini ispat için öne çıkarılan nakli deliller şunlardır:

"Araplara, adı adıma uyan Ehl-i beytimden biri hakim olmadıkça dünya gitmeyecektir.";
"Kıyametin kopmasına bir gün bile kalsa, Allah-u Teâlâ o günü uzatarak benim soyumdan bir kişi gönderecektir. Adı adımın, babasının adı babamın adının aynısı olacak, zulüm ve zorbalık altında inleyen yeryüzünü huzur ve adâletle dolduracaktır"; "Mehdi, kızım Fâtıma'nın soyundan olan çocuklardandır.";
"Hazret-i Ali -radiyallahu anh- oğlu Hasan -radiyallahu anh-a baktı ve "Bu oğlum, Resulullah 'ın buyurduğu üzere Seyyid'dir. Bunun sulbünden peygamberinizin adını taşıyan biri çıkacak. Ahlakı yönüyle peygamberinize benzeyecek; yaratılış yönüyle ona benzemeyecek" dedi ve sonra da yeryüzünü adaletle dolduracak.";
"Ümmetimde mehdi vardır; çıkacak beş-yedi-dokuz yıl kalacaktır. İnsan ona gelecek "ey mehdi! bana da ver, bana da ver!" diyecek; Mehdi de onun esvabını(çuvalını) taşıyabildiği kadar dolduracaktır."

Nakillerden anlaşıldığı üzere Mehdi ile ilgili sıfatları Hz. Peygamber belirlemiştir. Mehдинin isminin Hz. Peygamber'in babasının ismi ile benzer olması, onun ehlinden olup Hz. Fatıma soyundan gelmesi, rivayetlerde geçen niteliklerdir. Ayrıca Mehдинin zuhurundan sonra beş, yedi ve dokuz sene yaşayacağı; yeryüzünü adalet ve insafla dolduracağı gibi hususlar hadislerde geçmektedir. İbnü'l-Kattân'a göre, bu nitelikler gaybi bilgi kapsamında olup, akıl yürütme ile elde edilemez. Bu yüzden o, mehdiliğin bir yönüyle vahiy ile bildirildiğini ve kutsallık yönünün olduğunu düşünmektedir.⁶⁷⁰

İbnü'l-Kattân, nakli delillerdeki vasıfları Muhammed İbn Tûmert ile bağdaştırarak onun mehdi olduğu kanaatine varır. Bu çıkarıma ulaşabilmek için kullandığı yöntemi şu ifadelerle izah eder:

"Peygamberimizin ifade ettiği sıfatlar doğrultusunda;

1. Bizim Mehdi dediğimiz şahsı doğruluyor mu ona bakarız. Buna göre evvela Peygamberimizin ismi, Mehdi'nin ismi ile aynıdır.
2. Peygamberin babası ile onun hem dedesinin hem de babasının isminin Abdullah olmasıdır. Tûmert, babasının lakabıdır.
3. Mehdi, Fatıma oğullarındandır. Bununla ilgili soy silsilesi zaten malumdur.
4. Mehdi, zuhur ettikten sonra dokuz sene hüküm sürmüştür.

⁶⁷⁰ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü 'l-cümân*, 110.

5. Mehdi yeryüzüne adalet ve düzen getirecektir. Bütün beldeler ona boyun eğecektir.

6. Mehdi huruc ettiğinde yeryüzünde zulüm ve kargaşa hakim olmalıdır. Mülessimlerin zulmü bu konuda açıktır.

7. İnsanların Mehdi'ye gelerek ya mehdi! demeleri gizli ve aşikare şekilde vaki olmuştur. İnsanlar adalet ve düzene kavuşmuştur. Muvahhidlerin eli onun sayesinde bolluk ve bereket bulmuş, dalalet ehlinin mülkünü onlara vermiştir. Ayrıca mehdi insanlara helal ve haramı öğretti.

8. Hz. Ali rivayetinde Mehdi'nin Hz. Hasan soyundan geleceği ve ahlak bakımından Hz. Peygambere benzediği yazılıdır. Mehdi de Hz. Hasan'ın soyundan gelmiştir. Son derece ahlaklı biri olup adalet ve iyiliğe taraf, zulüm ve bozgunculuğa karşı olmuştur.

O halde bütün bu Peygamberimizin saydığı nitelikler, Mehdi Muhammed İbn Tûmert'i doğrulamaktadır.”⁶⁷¹

İbnü'l-Kattân, bir senaryo gibi nefis-i emmare ve nefis-i mutmainnenin diyalogu ile İbn Tûmert'in mehdiliğini anlatmıştır. Bu uzun diyalogun en sonunda mehdiye biat etmeyenleri emmareye, biat edenleri mutmainne tarafına yerleştirmiştir. Tamamen kurgu olan bu diyalog İbn Tûmert'in ölümünden sonraki mehdilik anlayışının bir iz düşümüdür.⁶⁷²

Muvahhidler Devleti var olduğu sürece siyasetin bir parçası haline gelen imametın ilk ve son temsilcisi İbn Tûmert olmuştur. Onun mehdiliğinin kutsal bir yönü olmakla beraber, Şia mezhebinin anladığı anlamdaki imamet ile benzer yönleri de vardır. Muvahhid düşüncede mehdilik, kutsallık bağı canlı, siyasi yönü güçlü bir unsuru temsil etmektedir. Yine Muvahhid düşünceye yakın kaynaklarda 'imamet' lafzı yerine İbn Tûmert'in 'imam', 'mehdî', 'hüseynî' ve 'fâtımî' oluşu ile ilgili kavramlar ağırlıktadır. Taraftarları, Peygamber soyundan geldiği yönündeki iddiaları ispat amacıyla bu tür nispetleri kullanmıştır. Bu çaba siyasi yönetimin otoritesine kutsallık kazandırmak için Muvahhidler için bir fırsata dönüşmüştür. Örneğin, İbnü'l-Kattân'ın naklettiği bir mektupta mutmain nefis ile kötülüğü emreden nefis arasında geçen hayalî diyalogda İbn

⁶⁷¹ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 111-114.

⁶⁷² İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 113-120.

Tûmert neredeyse peygamber mertebesine çıkarılmaktadır. Oysa bu durum, dini aşırılığa sapmanın bir yönünü temsil etmektedir.⁶⁷³

İbn Tûmert, ölmeden önce yaptığı vasiyette taraftarlarını birlik ve beraberliğe davet etmiştir. Onları fırkalaşmaktan, ihtilafa düşmekten ve görüş ayrılığına düşmekten sakındırmıştır. Düşmana karşı birlik, kendi içlerinde tatlı sert olmayı tavsiye etmiştir.⁶⁷⁴

3.4.1. İmamet ve Mehdilik

İmam, toplumun başında bulunup ümmeti yöneten kimse demektir. *İmamet* ise, imamın üzerine aldığı görevleri ifade etmek için kullanılan bir kavramdır.⁶⁷⁵ İslam tarihinde Hz. Peygamber'in vefatından itibaren siyasi ve idarî konularda onun yerine vekalet eden şahsa *imam* denilmiştir.⁶⁷⁶ Bu bakımdan *imamet* meselesi tarih boyunca kelim, fıkıh ve siyaset alanlarındaki nazariyelerle ilişki olmuştur.⁶⁷⁷ Bu makamı belirtmek için Sünni dünyada daha çok *hilafet*, Şia'da ise *imamet* kavramı kullanılmıştır.⁶⁷⁸

Mehdilik kavramı ise Muâviye b. Ebû Süfyân'ın ölümünden sonra "*İslâm'ı aslî hüviyetine kavuşturacak olan beklenen idareci*" anlamında ortaya çıkmıştır.⁶⁷⁹ İbn Haldun, İslam düşünce geleneğinde var olan mehdilik anlayışını şu ifadelerle anlatır: *Ahir zamanda Ehl-i Beyt'ten bir adam çıkar, dine destek olur, adaleti kaim kılar, Müslümanlar kendisine tabi olur, İslam memleketlerinin hepsine hakim olur ve ona Mehdi denilir.*⁶⁸⁰

Mağrib'de, Mehdilik akımı ilk kez Fâtımîler döneminde (909-1171) başlamıştır.⁶⁸¹ Devletin kurucusu Ubeydullah el-Mehdî, nesebini Hz. Fatıma'ya dayandırarak "beklenen mehdî" şeklinde zuhur etmiştir.⁶⁸² Bu anlayışa göre, İsmâîlîlerin tek dini önderi

⁶⁷³ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü 'l-cümân*, 102-108.

⁶⁷⁴ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 195-196.

⁶⁷⁵ Mustafa Öz - Avni İlhan, "İmâmet" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2000), 22: 201.

⁶⁷⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, ed. Süleyman Uludağ, 5. Bs (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 1: 421.

⁶⁷⁷ Öz - İlhan, "İmâmet", 22: 201.

⁶⁷⁸ Hazırlayanın dipnotu için bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 421.

⁶⁷⁹ Mustafa Öz, "Mehdilik" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003), 28: 384.

⁶⁸⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 581.

⁶⁸¹ İnan, *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asır)*, 157.

⁶⁸² Sarıçam, *İslam Tarihi*, 529.

konumundaki imam, Sünnî Abbâsî yönetiminin baş düşmanı ve bu yönetime baş kaldırmak isteyenlerin yegane temsilcisi sayılıyordu.⁶⁸³

Abdullah İnan'ın ifadesine göre İbn Tûmert'in çıkışı müstakil bir mehdî hareketidir. Fâtîmîler'in doğudan neşet edip yayılması gibi ortaya çıkmamıştır. Neticede onun mehdiliği "beklenen mehdî" şeklinde geçmişî bulunan bir hareket değildir.⁶⁸⁴ İbn Haldun, Şii-İmami etkisinde kalarak masum imam teorisini kabul etmesini onun en büyük sürçmesi olarak kabul etmiştir.⁶⁸⁵

İbn Tûmert'in mehdiliğini anlamak için düşman olduğu Murâbıtlar'a burada yer vermek gerekir. Onlar Allah yolunda cihat, sünneti ihya, bidat ve hurafelerle mücadele davasıyla ortaya çıkmıştır. İbn Tûmert'in liderliğindeki Muvahhid Hareketi de başlangıçta "iyiliği emretmek kötülükten sakındırmak" idealiyle Sûsü'l-Aksâ'da bir araya gelmiştir. Mağrib'in iki köklü Berberî kabilesini temsil eden taraflardan biri olan Murâbıtlar Sanhace, Muvahhidler Masmûde kabilesine mensuptur.⁶⁸⁶

İbn Tûmert ilk müritlerine *Masum İmam* olduğunu söyleyerek biat almıştır. Yaptığı konuşmalarda onların peygamber tarafından müjdelenen bir topluluk olduğunu öne sürmüştür. Bu topluluğun ahir zamanda zulme karşı çıkacağını, Rumları yeneceklerini ve Deccal'i öldüreceklerini iddia etmiştir.⁶⁸⁷ Kaynaklarda Muvahhid taraftarların ona olan bağlılığında aşırıya kaçtığı için söylediği her şeye boyun eğdikleri anlatılmaktadır.⁶⁸⁸

İbn Tûmert'in Murâbıtlar'a olan ilk düşmanlığı hükümdar Ali b. Yusuf'la yaptığı konuşma ile başlamıştır. Emr bi'l maruf anlayışının bir gereği olarak hükümdara "sen münkeri düzeltmekle sorumlusun" diyerek muhalifliğini ortaya koymuştur. 514(1120) yılının sonuna doğru gerçekleşen görüşmeler devlet idaresini tehdit eden bir boyuta geldiği için Merakeş'ten ayrılmak zorunda kalmıştır.⁶⁸⁹ İbnü'l-Kattân, Kadı Ali b. Ebî'l-Hasen el-Cüzâmî'den(532/1137 ?) yaptığı bir nakilde İbn Tûmert'in 511(1118) yılında Ramazan ayının sonuna doğru Mehdiliğini ilan eden konuşmayı yaptığını belirtmiştir.⁶⁹⁰

⁶⁸³ Sarıçam, *İslam Tarihi*, 533.

⁶⁸⁴ İnan, *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asır)*, 157.

⁶⁸⁵ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 305.

⁶⁸⁶ İnan, *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asır)*, 157.

⁶⁸⁷ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 188.

⁶⁸⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 415.

⁶⁸⁹ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mu'trib*, 174; İnan, *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asır)*, 157.

⁶⁹⁰ İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-cümân*, 89.

İbn Tûmert'in mehdiliğini duyurması Tinmelel'e yerleşmesinden sonra olmuştur. Başlangıçta Tinmelel'deki Masmûde kabilesi ile iyi ilişkiler kurmuş, oluşturduğu ders meclislerinde insanları hayra ve iyiliğe davet etmiş ve kan dökmek gibi kötü fiillerden uzak durmayı tavsiye etmiştir.⁶⁹¹ Bu derslerde bir süre sonra Mehdilikle ilgili hadisleri ve Mehdi'nin niteliklerini yavaş yavaş anlatmaya başlamıştır. Mehdi'nin vasıflarını kendisine olan benzerlikleri ile paralel şekilde işlemiştir. Böylece halk, zamanla Mehdi tasavvurunu benimsemiş ve mutlaka zuhur etmesi gerektiğine inanmaya başlamıştır. Neticede mehdi tasavvuruna yönelik güçlü söylemler halk içinde bir beklenti havası oluşturmuştur. Müsamede Berberîlerinin mehdi beklentisi artınca İbn Tûmert öğrencilerinin huzuruna: “*ben Abdullah oğlu Muhammed'im. Soyum Ali'nin soyuna dayanır*” diyerek *masum imam* ve *beklenen mehdi* olduğunu iddia etmiştir. Bu beklentiyi dile getiren İbn Ebî Zer, bu süreçte insanlar arasında *Mehdi-i Muntazar* söyleminin gitgide yayıldığını aktarmıştır.⁶⁹²

Hem mehdi beklentisi hem de İbn Tûmert'in Müsamedeliler'in gözünde iyi bir yer edinmesi halkın biat etmesini kolaylaştırmıştır. Bu sebeple İbn Tûmert biat etmeleri için elini uzatınca halk da ona biat etmiştir. Söz konusu biatın hemen peşinden, kurduğu ilim meclislerinde okutulmak üzere “eazzü mâ yutlab” ve “akîde” benzeri risaleleri yazmıştır.⁶⁹³

İbn Ebî Zer, hicri 515(1121) yılında insanların, ona biat etmek için Murâbıtlar Devleti'nden huruç etmeye başladığını aktarmıştır.⁶⁹⁴ Kendi taraftarlarına bu düşüncüyü bir şekilde kabul ettiren İbn Tûmert, davet için gittiği kabilelere Mehdilik'le ilgili konuşmalar yapmıştır. Bir Ramazan ayında Sûs halkına ilk kez şöyle bir konuşma yaptığı rivayet edilmiştir:

“Her şeye dilediği gibi hükmeden, kaderi değiştirilemeyen, herkesi ve her şeyi kendi hükmüne bağlayan Allah'a hamd, İmam ve Mehdi'nin hallerinden haber veren Peygamberine salat ve selam olsun. Mehdi, yeryüzündeki artmış olan kötülüğü, getireceği adalet ve hakikat ile bertaraf edecektir. Allah onu batıl yerine hakikati

⁶⁹¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 6: 116.

⁶⁹² İbn Ebî Zer, *Enîsü'l-muṭrib*, 173.

⁶⁹³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 6: 117.

⁶⁹⁴ İbn Ebî Zer, *Enîsü'l-muṭrib*, 167.

zulüm yerine adaleti tesis etsin diye gönderdi. Onun çıkacağı yer Mağrib-i Aksa'dır. Zamanı ahir zamandır. İsmi, soyu ve yapacağı faaliyetleri apaçık ortadadır.”⁶⁹⁵

Bu konuşmanın ardından İbn Tûmert'in öğrencilerinden meydana gelen *Onlular*, ilk biat edenlerdir. Onlular, hadislerde geçen Mehdi'nin sıfatlarının “masum imam” olarak gördükleri İbn Tûmert'e çok yakıştığını düşünerek ona mehdi demişler ve ne pahasına olursa olsun birlikte mücadele edeceklerine söz vermişlerdir. İbn Tûmert'in arkadaşlarından oluşan Onlular, attıkları her adımın şekil olarak peygamber dönemine benzemesine son derece önem göstermiştir. Öyle ki, Mehdi'ye yaptıkları biatin Peygamber ve sahabenin sözleşmesine; her durumda Mehdi'yi savunacaklarını söyleyerek Medine'den Hz. Peygamber'e biat için gelen kafilenin verdiği sözlere; Harup denilen bir ağacın altında biat ederek yaptıkları bu sözleşmenin Rıdvan biatına benzemesine dikkat çekmişlerdir.⁶⁹⁶

İbn Tûmert, bir yandan da Peygamber toplumu anlayışını yerleştirmek istiyordu. Örneğin, Murâbitlar Devleti'ne bağlı olan kabilelerle yapılan bir çarpışma sonrası taraftarlarını “*tupkı peygamberlerin savaşı gibiydi*” sözleri ile övgüde bulunmuştur.⁶⁹⁷ Tinmelel çevresindeki kabilelerden ilk biat alırken de “*sizinle Peygamberin ashabı ile yaptığı biattaki gibi sözleşiyorum*” demiştir.⁶⁹⁸

İbnü'l-Kattan'ın verdiği bilgiye göre, Hergalılardan ve yerleştiği yerin güvenliğinden emin olunca İbn Tûmert derhal yakındaki İcilliz Köyü'ne giderek şöyle bir konuşma yapmıştır:

“Dilediğini yapan ve hükmeden, emrine karşı çıkılamayan, hikmetinden sual edilemeyen Allah'a hamdolsun. Yeryüzünü adalet ve insafla dolduracak Mehdi'yi müjdeleyen Peygamberimize salat ve selam olsun. Allah onu gönderir de hak batılı siler, adalet zulmü yok eder. Onun zuhur edeceği yer Mağribü'l-Aksâ'dır. Vakti, ahir zamandır. İsmi, Peygamberimizin ismi gibidir. Soyu, onun soyundandır. Artık yöneticilerin zulmü yaygınlaştı. Yeryüzü bozgunculukla doldu. İşte bu zaman, ahir zamandır.”⁶⁹⁹

⁶⁹⁵ *el-Hulel'ül-müşîye*, 107.

⁶⁹⁶ *el-Hulel'ül-müşîye*, 108; Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 34.

⁶⁹⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 412.

⁶⁹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 414.

⁶⁹⁹ İbnü'l-Kattan, *Nazmü'l-cümân*, 124-125.

İbn Tûmert, münazaraya düşkün olduğu için gittiği pek çok ilim meclisinden kovulmuştur. Daha da kötüsü yöneticiler için tehdit unsuru haline geldiğinden konakladığı şehirlerden sürgün edilmiştir. Onun katılığının sebebi bidatler konusunda son derece titiz olması ve bunu açık bir şekilde dile getirmesidir. Etkileyici üslubu ve ilmi birikimi ile çevredeki kabilelerin dikkatini çekmiştir. Kabileler ona gelerek biat etmiştir. Biat kültürünün yerleşmesi ile 515 yılına kadar halk için sadece *imam* olan İbn Tûmert, artık Mehdi diye anılmıştır.⁷⁰⁰

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi İslam siyaset düşüncesinde *imamet* ve *hilafet* kavramları anlamca birbirine yakındır. İmamet konusunda İbn Tûmert'in düşüncesi ortadadır ancak onun hilafet görüşünü ortaya koyan tek rivayet Beyzak'ın *Ahbâru'l-Mehdî* eserinde yer almaktadır. Rivayete göre, Merakeş'te Ali b. Yusuf'un namaz kıldığı camiye gider. Namazdan sonra aralarında geçen bir tartışmada İbn Tûmert "*hilafet sana değil Allah'a aittir ey Ali!*" sözünü söyler. Elbette bu ifadeler onun hilafet anlayışını belirleyecek değildir. Ancak kötü giden yönetim anlayışını eleştirmek için bu ifadeleri söylediği düşünülebilir. Çünkü tartışmanın devamında devlet başkanına "*kalk adil bir imam ol*" çıkışında bulunduğu rivayet edilmiştir.⁷⁰¹

Sübki'ye göre İbn Tûmert Şiilik fikirlerini gizlemiştir.⁷⁰² Buna göre İbn Tûmert takiyye yapmıştır. Bu tür şaibeli düşüncelerle anılmasının bir örneği de Venşerîsî ile anlaşarak binlerce insanın ölümüne zemin hazırlamalarıydı. Tinmelel'de kurdukları Muvahhid Hareketi'nin 'onlular grubu' onun mehdi olduğu ilk kabul edenlerdi. Bunların içerisinde Venşerîsî'de vardı. O, sabah namazından sonra yaptığı temyiz uygulamasında İbn Tûmert'ten başlayarak onun Allah'ın emriyle kaim olmuş mehdi olduğunu, ona uyanın cennete, muhalefet edenlerin ise cehenneme gideceğini haber vermiştir. İşte bu cennetliklerle cehennemlikleri Venşerîsî, İbn Tûmert ile anlaşarak tespit ediyordu. İbn Hallikân gibi tarihçiler bunun bir hile olduğunu açıkça söylemiştir.⁷⁰³

Muvahhid Hareketi'nin onluları tarafından İbn Tûmert'e yapılan ilk biat 15 Ramazan 515(1121) yılında cuma günü Tinmelel'de yapılmıştır.⁷⁰⁴ Zamanla diğer insanlar da ona

⁷⁰⁰ İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun*, 6: 304.

⁷⁰¹ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 27.

⁷⁰² Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, 6: 117.

⁷⁰³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 52-53.

⁷⁰⁴ İbn Kattân, Ebü'l-Kâsım el-Mü'min adlı bir müellifin İbn Tûmert'e yapılan ilk gizli biatın 500'lü bir yılda gerçekleştiği şeklindeki bilgiyi nakletmiştir. bk. İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 62.

biat etmiştir. İlk biatın ertesi günü İbn Tûmert minbere çıkarak kendisinin beklenen Mehdi olduğunu ilan etti. Kaynaklarda Tinmelel halkının tamamen biat ettiği aktarılmıştır.⁷⁰⁵ Bu bilgilerden hareketle onun minberde mehdiliğini ilan etmesinden sonra halkın biat etmesinden anlaşıldığına göre, Mehdilik konusunda daha önce kendisine en yakın isimlerle halktan gizli bir toplantı gerçekleştirdiği olasıdır. Çünkü İbn Tûmert'in en yakın isimler onlular grubuydu. Ona ilk biat eden kişi yine *Onluların* en önemli ismi Abdülmü'min el-Kûmî idi.⁷⁰⁶

Mehdiliği her şeyin üstünde tutan halk için İbn Tûmert'in ağzından çıkan her şeyin kutsal bir değeri vardı. Bunun için o, Muvahhid halkının anlayacağı dilde bir tevhid metni yazmıştır. Bu kısa metinleri yazmasının sebebi, biat edenlerin çoğunun cahil dağ halkından meydana gelmesiydi. Murâbıtlar Devleti gücünü tamamen kaybettiğinde Mağrib ve Endülüs'ün her yerinde artık onun mehdiliği yayılmıştı.⁷⁰⁷

İbnü'l-Kattân'ın aktardığına göre Muvahhid anlayışında mehdiye iman etmek farzdır. Mehdi'yi bilmek ve bildikten sonra kendisine hicret etmemek dinden çıkmak demektir. Ona olan sevgi mal ve çocuk sevgisinden daha üstün tutulmalıdır. Bu yüzden kim onun çağrısını duyarsa derhal her şeyini bırakıp Mehdi'ye biat etmeye koşmalıdır. Bu anlayışa göre böyle yapmayan kimse kafirdir.⁷⁰⁸

Peki kıyamet fitnesinden insanları kurtaracak olan Mehdi nasıl bilinebilir? İbn Tûmert'e göre, Mehdi'yi tanımak için altı husus vardır: Mehdi ırkı, nesebi, ortaya çıkacağı zaman ve mekanın yanı sıra söz ve fiillerine göre tanınır. Buna göre Mehdi'nin ırkı Muvahhidler topluluğuna, nesebi Hz. Fatıma soyuna dayanır. Zuhur etme vakti ahir zamandır. Mehdi'yi tanıma yollarından bir diğeri sözdür. Söz Mehdi'nin “ben mehdiyim” diye ilan etmesinden ibarettir. Mekan unsuru, onun ortaya çıkacağı yeri gösterir ki bu da mehdiliğini ilan ettiği yerdir. Fiil, mehdinin dünyanın doğusunu ve batısını fethetmesidir.⁷⁰⁹

İbnü'l-Kattân'ın rivayetine göre, İbn Tûmert'in fakih ve kadı olan Ali b. Ebi'l-Hasen el-Cüzâmî'ye yazdığı mektup mehdiliğini sadece çevresine değil, bütün insanlara ulaştırma

⁷⁰⁵ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 177-178.

⁷⁰⁶ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdî İbn Tûmert*, 34.

⁷⁰⁷ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-muṭrib*, 178.

⁷⁰⁸ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 81.

⁷⁰⁹ Metnin muhakkiki bu bölümde bazı ifadelerin metinden düştüğünü, mananın anlaşılması için bazı ifadeleri kendisinin eklediğini aktarmıştır. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 254.

çabasına bir örnektir. Bu rivayete göre o, el-Cüzâmî'ye "ben ahir zaman mehdisi Muhammed b. Tûmert'im" ifadelerine yer verdiği bir mektup yazmıştır. *Kadı* unvanına sahip birine yazdığı bu mektup ile devlet yönetimindekilerin de bundan haberdar olmasını hedeflemiştir. İbnü'l-Kattân mektubun 511 yılının Ramazan ayında yazıldığını söylese de tarihlendirmede bir hata yapmış olabileceği gibi bu durum İbn Tûmert'in gizli davet yaptığına da bir işaret olabilir.⁷¹⁰ Çünkü bilinen tarihi verilere göre İbn Tûmert, mehdilik çağrısını ilk kez 515 senesinde ilan etmiştir.

İbn Tûmert'in taraftarları tarafından çevre kabilelere yazılan mektupların birisinde Mehdi'nin varlığını duyan birinin bu işin peşine düşmemesi veya ona uymaması garip bulunmaktadır.⁷¹¹ Çünkü Mehdi'ye tabi olmak, dünyanın en önemli kazancı, özgürlüğün zirvesi, dünya ve ahirette aşağılanmaktan kurtuluş ve hem dünya hem ahirette izzet ve şerefe sahip olmak demektir. Hatta daha da ilginç, mektupta Mehdi'yi kabul etmeyenin ahirette acıklı bir azap tadacağı fikri benimsetilmektedir. Mehdi'yi kabul etmemenin bir gerekçesi olmadığı gibi onu nerede duyarsa duysun Çin veya Hint ülkelerinde bile olsa gidip onu bulmalı ve ona tabi olmalıdır. Ona iltica etmeli ki herkesin boğulacağı gemide kurtuluşa ersin.⁷¹² İbn Tûmert'in ordusu, herhangi bir savaş öncesinde savaşıacağı ordunun komutanına Mehdi'ye itaati teklif ederdi.⁷¹³ Bu da mehdiliğin dini ve siyasi dinamikliğinin en net göstergesidir.

Mektubun bu bölümünde Mehdi'ye itaat etmek Peygambere itaat etmek gibi görülmektedir. Çünkü onlara göre Mehdi, Allah tarafından Mağrib bölgesine gönderilmiş, kendi içlerinden çıkmış, hakkı kaim kılıp kafir ve inatçılara meydan okumuştur. Şüphe götürmez şekilde kabul ettikleri Mehdi, ortaya kesin deliller koyarak ahirete göç etmiş olsa da onun davasını taraftarları devam ettirmiştir. Müntesiplerinin düşüncesine göre, yine de mehdiyi inkar edenler hakka inat etmiş; küstah ve haddi aşmış kimseler olarak yansıtılmıştır.⁷¹⁴

⁷¹⁰ İbnü'l-Kattân, *Naẓmü'l-cümân*, 89.

⁷¹¹ Bu ifadelerin Abdülmü'min'e ait olduğu da düşünülebilir. Her ne kadar ona ait olsa bile, İbn Tûmert'e en yakın ismin bu düşüncelere sahip olması bile Onun mehdiliğinin taraftarları tarafından nasıl algılandığına dair bir ipucu vermektedir. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 256.

⁷¹² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 256.

⁷¹³ Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 192.

⁷¹⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 256.

Mehdilikle ilgili görüşlerin ve *İmamet* eserinin İbn Tûmert'e ait olup olmadığı belki akla gelebilir. Bu hususta Zehebî, Elyesa İbn Hazm'dan yaptığı bir nakille bu görüşlerin ve eserin kendisine ait olduğunu tespit etmiştir. Elyesa', *Kavaid* ve *İmamet* kitaplarının Arapça ve Berberice olarak tedvin edildiğini, bu iki eseri okuyanların başkalarını tekfir etmelerini kolaylaştırdığını ve Mehdi'ye biat etmede gecikenlerin tekfir edilmesini de artırdığını ifade etmiştir.⁷¹⁵

Muvahhidler'in ilk halifesi olan Abdülmü'min, İbn Tûmert'in mehdiliğine en çok sahip çıkanlardandır. *Eazzü ma yutlab* eserine yaptığı taliklerle bilinen Abdülmü'min yazdığı bir risalede mehdinin kelimasının nur ve ziya olduğunu ifade etmiştir. Yine ona göre mehdinin her bir sözü gönüllere şifadır. Onun her bir sözünde ilim, hikmet ve öğüt vardır. Abdülmü'min'in İbn Tûmert'in mehdiliğine sıkı sıkıya bağlı olması onun dostu olmasının yanında mehdilik ilkesini bir itikat meselesi haline getirmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlılık o kadar kuvvetlidir ki mehdiye bağlı olmak bereketin kaynağı şükrün vesilesidir. Dünya ve ahirette kurtuluş reçetesidir.⁷¹⁶

"*İmamet*" risalesinde İbn Tûmert'in imamet konusunu itikat meselesi haline getirdiği anlaşılmaktadır. Bu risalede geçtiği üzere imamet, dinin rükunlarından sayılmıştır. Dinin umdesi olarak görüldüğünden ona iman etmek de vacip görülmüştür. Dünyada hakikati kaim kılmanın ancak imamet ile mümkün olacağına dair güçlü kanaat zamanla inanç esası haline gelmiştir. İbn Tûmert risalede imametın makul yönünü ispat etmek için ayet ve tarihi verilere yer vermiştir. Ona göre, dünyada insanlık tarihi boyunca hakkı kaim tutacak bir imam her zaman var olmuştur. Hz. Adem ile başlayan imamet geleneği, Hz. Nuh ve Hz. İbrahim gibi peygamberler döneminde de devam etmiştir. İbn Tûmert bu düşüncesini Allah'ın Hz. İbrahim'e hitaben: "*Ben seni insanlara önder(imam) yapacağım*" ifadesine cevap olarak İbrahim(as)'in: "*soyumdan da*" dediği ayet⁷¹⁷ ile temellendirmektedir.⁷¹⁸

Hız. Adem'den Hz. İbrahim'e kadar olan dönem imametın ilk dönemidir. İbn Tûmert'e göre, Hz. İbrahim'den sonra Hz. Davud'a kadar geçen dönemde imamet geleneği devam etmiştir. Biz bu döneme ikinci imamet dönemi diyebiliriz. Hz. İsa ile başlayan dönem üçüncü imamet dönemi olarak görülebilir. İbn Tûmert'e göre, havarilerin Hz. İsa'ya tabi

⁷¹⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 11: 419.

⁷¹⁶ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 264-265.

⁷¹⁷ el-Bakara 2/124.

⁷¹⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 229.

olmaları ve onun emrine boyun eğmeleri onun imametinin gereği idi. İmamet geleneği adetullah kabilinden Allah'ın önceki milletlerdeki sünnetlerinden biriydi.⁷¹⁹ İmametin dördüncü dönemi Hz. Muhammed Mustafa ile başlamıştır. İbn Tûmert'in ifadesine göre Hz. Peygamber yaratılmışların tamamının peygamberidir. Onun getirdiği din tüm dinlerin üstündedir. O kendi zamanının imamı idi. İbn Tûmert, peygamberimiz döneminde sahabenin kendisine olan bağlılığını daha detaylı anlatmıştır. Sahabeden bazılarının peygamberimizin tükürüğünü alıp yüzlerine sürmelerine dair rivayetlere dair yaptığı anlatım bunun bir örneğidir. Elbette sahabenin Peygambere olan hürmeti normal bir durumdur. Ancak bu saygının imametle ilişkilendirilmesi dikkat çeken bir husustur.

Peygamberimizden sonra gelen Raşit halifeler dönemi imametnin beşinci dönemi olarak adlandırılabilir. Bu dönem Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilafet dönemleridir. İbn Tûmert'in bu dönemleri anlatırken dikkat çektiği en önemli husus Müslümanların imama olan bağlılığıdır. Diğer taraftan İbn Tûmert'in imamet meselesini itikat esası olarak benimsemesi dikkat çeken diğer husustur.

İbn Tûmert'e göre, Raşit halifeler dönemini kapsayan otuz yıllık dönemde onların imameti sayesinde bir çatışma yaşanmazken bu dönemden sonra ayrılıklar, dünya hırsına kapılma, tartışma ve ihtilaf gibi pek çok sosyolojik çatışma başlamıştır. İtaat ve bağlılık tamamen ortadan kalkmıştır. Fitneler ortaya çıkmış, alimlerin yerine cühela takımı gelmiş, bidat ve devlet erkanına yalakalık artmıştır. Deccaller ve dini değiştirmeye kalkışanlar hakikatleri alt üst etmiştir. Özetle imamet olmadığı dönemlerde tüm kötülükler yaygın hale gelmiştir.⁷²⁰

İbn Tûmert her türlü kötülüğün, zulmün, cefanın ve adaletsizliğin ortadan kalkması için imamet görevine Allah'ın vaat ettiği Mehdi'nin gelmesi gerekliydi. İmamet ona göre itikat meselesidir. Bu açıdan imamı bilmek, ona itaat etmek, yaptığını yapmak vaciptir. Ona icmali şekilde iman etmek ve onu tasdik etmek, teslim olmak, verdiği hükümleri hoş karşılamak, her emrine boyun eğmek, bilgisine başvurmak, yoluna uymak vaciptir. Mutlaka onun emrine yapışmak ve her işi ona havale etmek gereklidir. Bu şartlara göre İbn Tûmert'in çizdiği mehdi imam profilinin vahiy alan peygamberden bir farkı kalmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü ona göre imamın yolu peygamberin yolu demektir.

⁷¹⁹ İbn Tûmert el-Mehdî, *Eazzü ma yutlab*, 230.

⁷²⁰ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 232-234.

Allah'ın ve peygamberinin emri ne ise mehdinin emri öyledir. Mehdiye iman peygambere iman gibidir. Mehdiye bağlılık Allah ve peygambere bağlılıktır. O, mehdiye dost olanı Allah'ın dostu saymıştır. Risaledeki ifadelerle göre Mehdi haram helal kılma yetkisine sahiptir. Bu mehdinin kutsiyetini gösteren bir düşüncedir. Bu yüzden onun zuhur etmesiyle zulüm ve batıl ortadan kalkacak adalet ve mutluluk yayılacaktır.

Mehdiye inanmanın vacip olduğunu ifade etmiştik. Bu inancın yansıması olarak Muvahhid taraftarları onun söylediklerine koşulsuz itaat etmekteydi. Tarihi veriler bu bağlılığı gösteren hikayelerle doludur. Din ve dünya işlerinde, gizli açık her konuda ona itaat etmişlerdir. Dine, mahluka, mala mülke, bilgiye, kitaba, sünnete ve daha birçok önemli konuda ona bağlılıklarını ilan etmişlerdir. Çünkü onların inancına göre İbn Tûmert'in emri Allah'ın emri gibiydi. Onlara göre onun emirlerini küçümsemek cahillik etmek ve onun yolundan uzak durmakla birdi.⁷²¹

Neticede İbn Tûmert imametın kesinlikle dinin umdesi olduğu görüşündeydi. Selefin de bu itikadı benimsediğini öne sürmüştür. Hatta İbrahim(as)'e kadar bu inancın var olduğunu söylemiştir. Bu yüzden ona göre imama inanmak, ona göre amel etmek, onun teklifini üstlenmek dinin esaslarındandır. İmam haram helal hükmü verme yetkisine sahip olduğu için cenneti kazanmanın yolu da yine ona uymaktan geçmektedir. Ona göre bu inanç kıyamete kadar sürecektir. Her peygamberin ashabı peygambere nasıl uymuşsa kıyamete kadar imama uyanlar mutlaka olacaktır. İmamete iman etmek dinin aslı olduğu için şüphe gerektirmeyen bir konudur. Buna rağmen kim inkar ederse kafir bir inatçı, münafık, bidatçı, sapık, facir, fasık, rezil kabul edilmiştir. Ona inanmayana kafir hükmü verildiği için cezası ölümdür. Çünkü bu inkarcı apaçık ayetleri inkar etmiştir. Oysa imama tabi olup ona inanan kimse her türlü hayra kavuşabilir. İmama uyan selamete erer, doğru yolu bulur.⁷²²

İbn Tûmert'e göre, imama tabi olunan dönemlerde Allah tarafından gelebilecek ıstırapların önüne geçilmiştir. Ancak imama itaat edilmeyip ona karşı yapılacak her türlü isyan, tartışma, muhalefet, ihmalkarlık ve boş vermişlik; söz, fiil, yorum, akıl yürütme, planlamak, almak, vermek, emretmek, yasaklamak, bir an bile ondan farklı düşünmek ve hardal tanesi kadar bir konuda bile onu dikkate almamak; ilkelerine, yoluna, esaslarına,

⁷²¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 234-235.

⁷²² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 236.

yöntemine, tavrına, hikmetine, bilgisine, düşüncesine, düzenine, yorumuna, kararlılığına ve ihtiyatına muhalefet etmek demek bütün düzenin alt üst olması ve düzenin bozulması demektir.⁷²³ Bu şartlar masum imama kesin bir şekilde iman etmeyi gerektirmektedir.

3.4.1.1. İmamın Taşınması Gereken Şartlar

İmamet risalesinde masum imamın taşınması gereken şartlar şunlardır:

1. İmam, batıl sıfatlardan masum olmalıdır. Çünkü batıl batılı yıkamaz. Oysa batıla karşı çıkacak birinin batılla anılmaması gerekir.
2. Her türlü dalaletten ve bozgunculuktan masum olmalıdır. Çünkü kendisi sapmış olan kişi insanları dalaletten uzak tutamaz.
3. Zalimlik yapmamalıdır. Çünkü zalim zulmü ortadan kaldıramaz. Aksine zulüm kalıcı hale gelir.
4. İmamın kendisi bidatlerden uzak durmalıdır. Çünkü imamın sıfatlarından biri de bidatlere karşı mücadele etmektir.
5. İmam yalancı olmamalıdır. Çünkü onun görevlerinden biri de yalana karşı mücadele etmektir.
6. İmam bilgisiz amel etmemelidir. Çünkü cahil kimse cehaletle mücadele edemez.
7. Batıl işlerden masum olmalıdır. Necaset bir şey başka bir necasetle temizlenemediği gibi batıl iş çeviren kimse de batılla mücadele edemez.

Bu şartlardan hareketle imamet sıfatı ile nitelenecek kişi zulüm, bozgunculuk, batıl işler, sapkınlık ve günahlarla mücadele edeceği anlaşılmaktadır.⁷²⁴

İbn Tûmert ihtilaflarla mücadele etmek için ülü'l-emre itaati şart görmüştür. Ona göre ülü'l-emr, masum imam demektir. Buradaki masumluk, imamın mücadele edeceği kötü unsurlardan biri ile nitelenemeyeceğini ifade etmektedir. O her fırsatta Mehdi algısını öne çıkarmayı başarmıştır. Tinmelel'de örgütlediği kabilelerle Murâbıtlara karşı saldırı hazırlığındayken yaptığı bir konuşmada şu ifadeleri kullanmıştır: “*Dini değiştiren bu sapkınlara doğru hucûm edin! Onları kötülüğü yok etmeye, bidatlerden sakınmaya ve*

⁷²³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 230.

⁷²⁴ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 229-230.

*masum imam Mehdi'yi ikrar etmeye davet edin!"*⁷²⁵ Bu ifadeler “Mehdinin Ordusu” algısının Muvahhid Hareketi’ndeki karşılığını görmek açısından önemlidir.

Kaynaklarda onun mehdiliği ile ilgili birçok tartışma yer almaktadır. Kendisiyle görüştüğü şüpheli olan Gazzâlî ile ilgili rivayetlerin temasını mehdilik bahsi oluşturmuştur. Rivayete göre Gazzâlî onu “Mağrib’te devrim yapacak Berberî” şeklinde tanımlamıştır. Söz konusu rivayetlerde onun Mağrib’te zuhur edeceği, oradan iktidarı ele alacağı ve topraklarının genişleyeceğine yönelik haberler Gazzâlî’ye söylenmiştir. Bu haberlerin tamamı onun mehdî olduğunu düşünenler için birer delil olmuştur.⁷²⁶

3.4.2. Kıyamet Alametleri

İbn Tûmert, taraftarlarını kafirden farksız gördüğü Murâbıtlara karşı uyarmıştır. Bu konuda kıyamet alameti olarak zikredilen pek çok hadisi amaçları uğruna kullanmıştır. Kendilerini hakkın, Murâbıtları ise batılın temsilcisi olarak görmüştür. Bu yüzden batıl ehlinin her şeyi maddileştirdiğinden, dini heveslerine alet ettiklerinden ve Hz. Peygamber’in sakındırdığı zalim yöneticilerin yönetimde olduklarından yakınmıştır. Hadislerden yola çıkarak söylediği “*benden sonra gelecek bazı yöneticilerden Allah’a sığınırım*”, “*Kardeşlerimi görmeyi çok isterdim*”, “*Allah ilmi, alimleri öldürmekle ortadan kaldırır*”, “*mümin sabahlayıp kafir akşamlar*”, “*dünyalık bir şey elde etmek uğruna dinlerini satanlar*” ve “*dinden dönmekten ve dini değiştirmekten daha büyük fitne yoktur*” ifadeleri ile taraftarlarını Murâbıtlara karşı organize etmiştir. İbnü’l-Kattân’ın aktardığına göre, İbn Tûmert taraftarlarını dünyaya tamah etmemeleri noktasında sık sık uyarmıştır. Çünkü ona göre tamahkarlığın arkasında alçaklık duygusu yatmaktadır. Dolayısıyla böyle bir durumun içine giren Muvahhid, ahiretini satmış demektir. Bunlar lanetli kimselerdir. Allah kıyamette onlarla konuşmayacaktır.⁷²⁷

Ashabu’l-fiten ve usulü’l-fiten risalesinde kıyamet alametlerinin olduğu toplumu şöyle tarif etmiştir: “*Fitneciler cahillerin başıdır. Fâcir meliklerdir. Tagutu savunan deccaller, dik başlı zorbalar, kibirli ve fesatçı, büyülenmiş, doğru yoldan sapmış(haydut, eşkıya, dinden çıkmış), dik kafalı, cahil, gafil, ihmalkâr, tembel, değişken, saldırgan, kafir, fasık,*

⁷²⁵ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 11: 415.

⁷²⁶ İbn Ebî Zer‘, *Enîsü’l-muṭrib*, 172.

⁷²⁷ İbnü’l-Kattân, *Nazmü’l-cümân*, 96-97.

münafık, müşrik, mücrim, yalancı, burnu havada, facir, ayrılıkçı, sahtekâr, şüpheci, aldatıcı, hüsrân olmuş, zalim, ihtilafa düşen, bidatçi ve bozgunculardır.”⁷²⁸

İbn Tûmert’e göre Murâbıtlar, kıyamet alametlerinin yirmi tanesini taşıyan bir toplumdur. Bu alametleri tek tek zikretmiştir. Kadınların kafalarının deve hörgücü gibi olması, giyinmiş çıplakların artması, emanetin ehline verilmemesi, kölenin efendisini doğurması ve iyili emretmemeleri bu alametlerden bazılarıdır. Ona göre Hz. Peygamber’in saydığı alametlere en uygun topluluk *mülessimîn* diye tahkir ettiği Murâbıtlar toplumdur. Bu görüşünü pekiştirmek için Ebû Hureyre ve Hz. Ömer’den gelen bazı rivayetlere yer vermiştir.⁷²⁹ *Eazzü ma yutlab*’taki cihad, kıyamet alameti ve zulüm ile ilgili bütün rivayetlerde Murâbıtlar hedef alınmıştır.⁷³⁰ İbnü’l-Kattân, Mehdi’nin iki hadis ile ön plana çıktığını söylemiştir. İlki, kadınların başını deve hörgücü gibi bağlamaları ve giyinmiş çıplak olmalarını anlatan hadistir. İkincisi, ömrün biraz uzun olsa bu olanları görsün hadisidir.

Zulmün yeryüzünde artması İbn Tûmert’in en sık vurgu yaptığı sorunlardandır. Kendisine tabi olanlara adaletin ortadan kalkarak zulmün her yerde kol gezdiği fikrini kabul ettirmeye çalışması mehdilik fikrinin ayak sesleriydi. Nitekim kendisi, batılın bu denli artması durumunda onu yalnızca mehdinin kaldıracabileceğini ifade etmiştir. Önceleri her Müslümanın Allah’ın dinini kaim kılmasının zorunluluğuna vurgu yapan İbn Tûmert, artık bu dini yalnızca mehdinin kaim kılabileceğini ileri sürmüştür.⁷³¹

3.4.3. Dini Kavramlar

İman, bir şeyi tasdik etmektir.⁷³² İmandan maksat Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve peygamberlerin getirdiklerine iman etmektir. Bunlara inanmayan mümin değildir. Küfür ise sözlükte örtmek demektir. İman edilecek ilkelere inanmayana şeriatta kafir denir. Fısk, sözlükte meyvenin kabuğundan ayrılması anlamına gelir. Fare deliğinden çıkması da bu kelime ile ifade edilir. Dini ıstılahta günahında ısrar eden kimseye fasık denilmiştir. Tevbe sözlükte dönüş anlamına gelir. Dini ıstılahta, günahlardan itaate dönmeyi ifade eder. İbn Tûmert’e göre, dini anlamda birinin tevbe

⁷²⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 240.

⁷²⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 242-244.

⁷³⁰ Örnek olarak bk. İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 242-298.

⁷³¹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 238.

⁷³² İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 177.

etmiş olması için bütün günahlarından vazgeçmesi gerekir. Takva, sözlükte bir şeyden sakınmak anlamına gelir. Örneğin, ‘aslandan sakındı’ cümlesinde bu ifade kullanılır. Allah’ın emirlerine uymayan yasaklarından sakınmayan kimseye muttaki denilemez. Aynı zamanda kişinin sadece şirkten sakınması da onun muttaki olduğu anlamı taşımaz. Adalet lafzı, sözlükte meyletmek anlamına gelir. Dini ıstılahta, batıldan hakka yönelmeyi ifade eder. Bu yöneliş bütünüyle olmadıkça adaletten söz edilemez.⁷³³

3.4.4. İbn Teymiyye’nin Eleştirisi

Ammar Talibi tahkikli *Eazzü mâ yutlab* kitabında İbn Tûmert’in savunduğu akide sistemine karşı çıkan Takıyyüddîn İbn Teymiyye ve Şemsüddîn Zehebî (öl. 748/1348)’ye ait bir fetvadan bahsedilmektedir. İbn Teymiyye üzerine araştırmaları ile tanınan Fransız şarkiyatçı Henri Laoust (öl.1983) bu fetvayı Fransızca çevirisi ile yayınlamıştır.⁷³⁴ Bu fetva İbn Tûmert’in *mürşide* kitabı hakkında sorulan soruya verilmiş bir cevap olmakla birlikte onun çelişkili görüşlerine ve mezhebine dair yorumlamaları içermektedir. Fetvaya göre İbn Tûmert, ulûhiyet konusunda felsefî düşüncelere sahip birisidir. Aynı zamanda ona göre Tanrı, vücûd-u mutlaktır. Sıfatların nefyi konusunda Mu‘tezile ve filozoflar gibi düşünmektedir. Bu gerekçelerden ötürü İbn Teymiyye minhâcü’s-sünne kitabında İbn Tûmert’i eleştirmiştir. Muvahhid Hareketi’ni *Tûmertîyye* şeklinde isimlendirmiştir.

Bu fetvadan İbn Teymiyye’nin, İbn Tûmert’in görüşlerinin hepsine vakıf olmadığı anlaşılmaktadır. İbn Teymiyye fetvada İbn Tûmert’in Mağrib’teki taraftarlarının Berberî cahillerden oluştuğunu ifade etmiştir. Buna göre buraya yerleşmiş Berberîler sadece maşallah demeyi bilirdi. İbn Tûmert onlara namaz kılmayı, zekatı, oruç tutmayı ve dinin diğer esaslarını öğretmişti. Onları dine davet etmek için bazı uydurulmuş şeyleri caiz gördü. Örneğin, bir keresinde kabirlerin başına gelerek mezardakilerin kendisinin Allah Rasülü tarafından müjdelenen mehdi olduğuna şahit olduklarını; ismi ismine, babasının ismi onun babasının ismine benzediğini, yeryüzünü adaletle dolduracağını, kendisine tabi olanın kurtuluşa ereceğini, ona karşı çıkanın hüsrana olacağını söylemesi gibi gerçek dışı şeyler söylemesi uydurulmuş bir şeydi. Çoğunluğu cahil Berberîlerden oluşan

⁷³³ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 177.

⁷³⁴ Laoust, “fetwâ d’İbn Taimiya”, 157-184.

Tinmelel'deki dağ halkı ona sarsılmaz bir güven ile inanmış ve ona mehdi olarak biat etmişlerdi.

İbn Teymiyye fetvasında temyiz gününe de dikkat çekmiştir. Temyiz günü Furkan günü şeklinde bilinmektedir. İbn Tûmert'e yakın isimlerden biri olan Beyzak böyle bir hadiseden bahsetmiş ve bu uğurda beş kabilenin katledildiğini ifade etmiştir.⁷³⁵ Sadece Beşir el-Venşerîsî'nin seçim yapabildiği günde münafık olanlar, muhalif olanlar ve muvahhid olmayanlar katledilmiştir. Temyiz uygulamasına göre Beşir'in seçtikleri cenneti, seçmedikleri ise cehennemi hak etmiş kafirlerdi. İşte İbn Teymiyye bu uygulama üzerinden onları eleştirmektedir.⁷³⁶ Ayrıca o İbn Tûmert Hareketi'nin Mâlikîlerden binlercesinin Mağrib bölgesinde ölümüne sebep olduğunu ileri sürmüştür. İbn Teymiyye'ye göre Mağrib Mâlikîleri tıpkı medine ehli gibi Kur'an ve sünnete bağlı, sahihayn ve muvatta gibi hadis ve fıkıh kitapları okuyan kimselerdi. Ancak İbn Tûmert bunların Müşebbihe ve Mücessime olduğunu iddia etmiştir. Bu yöntemle onların mallarını helal saymıştır.

Diğer eleştirdiği konu ise, sıfatları inkar eden Cehmiyye, Mu'tezile ve filozoflar gibi haramları helal kılmasıdır. İbn Teymiyye, Me'mun döneminde olduğu gibi geçmişte zaten insanlar "Kur'an mahluktur", Allah ahirette görülmez" şeklinde sözlerle sınanmıştır. Bu gruplar ilim, kudret, kelam ve irade gibi Allah'ın zatının gereği olan sıfatları inkar etmişlerdir. Böyle düşünmeyenleri ise ya öldürmüşler ya da hapse koymuşlardır. İbn Tûmert de İbn Sina benzeri filozoflar gibi Allah'ın vücûd-u mutlak olduğunu iddia etmiş ve sıfatları nefyetmiştir. Onun savunduğu görüşler Ehli sünnet ve'l-cemaat'e ve dört mezhep imamının görüşlerine aykırıdır. Aynı zamanda Kelamcılar, Küllabiye, Eşariyye, Kerramiyye, ehli tasavvuf ve ehli hadis Allah'ın sıfatlarında nefy yapmamıştır.

İbn Teymiyye, İbn Tûmert'in taraftarlarına verdiği Muvahhid ismini de eleştirmiştir. Ona göre, Allah'ın sıfatlarında nefye giden Cehmiyye ve Mu'tezile de kendilerini tevhid ehli olarak isimlendirmiştir ancak onlar yanlış yolda ilerlemektedir. Çünkü kendileri gibi düşünmeyenleri tevhidin dışında saymışlardır. İbn Tûmert'in de bunlardan bir farkı yoktur. Muvahhid isimlendirmesinin bir gruba has kılınamayacağını ifade eden İbn

⁷³⁵ Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdi İbn Tûmert*, 39.

⁷³⁶ Laoust, "fetwâ d'Ibn Taimiya", 164.

Teymiyye, Hz. Peygamberin ashabının ve ümmet-i Muhammed'in hepsinin Muvahhid olduğunu ve cehennemde ebedi kalmayacaklarını söylemiştir.⁷³⁷

İbn Teymiyye'nin eleştirilerinin genel çerçevesi bu şekildedir. Eleştirilerin odağındaki İbn Tûmert yukarıdaki inanç esaslarının her birisine dair bir görüş ortaya koymuştur. Ne var ki bu görüşlerin hepsinin kendisine ait olup olmadığı tartışma konusudur. Eleştirilerin tutarlılığını tespit etmek güçlükleri beraberinde getiriyor. Çünkü onun görüşleri hakkında objektif bilgilerin olduğu bir zemin bulmak zordur.

İbn Teymiyye'nin “*Mürşide*” risalesi üzerinden bu eleştirileri yaptığı söylenemez. Çünkü bu risale küçük hacimlidir. Dolayısıyla yukarıda dile getirilen konuların hepsi *Mürşide*'de bulunmamaktadır. Bu risale genel hatlarıyla şu konuları içermektedir:

Her mükellefin Allah'ın mülkünde ortağı bulunmadığını bilmesinin gereği,

Hiçbir şeyin ondan izinsiz hareket edememesi,

Mekandan münezzeh olması, öncesi ve sonrası olmaması,

Zihinde tasavvur edilemeyeceği, gözle görülemeyeceği, tikel bir tasavvuru olmadığı ve akılla keyfiyetinin anlaşılamayacağı,

“Onun bir benzeri yoktur, o işitendir görendir.” Ayeti (İbn Teymiyye bunlar bu ayetin devamını okumaz der ama okumuş)

Allah'ın kazasını kimse engelleyemez (Burada Kaza'yı Eşari gibi anlamamış)

Nimet onun lütfu, nikmet onun adaletindendir.

Allah hakkında ne zaman oldu? Nerede oldu? Nasıl oldu? Soruları sorulamayacağı,

O mekanda olmadan mekanı ve zamanı oluşturmuş ve düzenlemiştir.⁷³⁸

İbn Tûmert bu risalede Kur'an'da Allah kendisini nasıl tarif etmişse o şekilde tarif eden bir tenzih gayesi gütmüştür.

İbn Teymiyye'nin eleştirilerini isabetli bulmayanlar vardır. Mesela Ammar Talibi *eazzü mâ yutlab*'ın mukaddime kısmında bu eleştirilere cevap vermiştir. Talibi, İbn Teymiyye'nin bilgi eksikliği sebebiyle bu denli sert açıklamalar yaptığını düşünür. Ona

⁷³⁷ Laoust, “fetwâ d'Ibn Taimiya”, 168.

⁷³⁸ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 226.

göre İbn Tûmert, müteşâbihler konusunda selef gibi düşünmez. Aynı zamanda sıfatlar konusunda ta'til ve tecsim taraftarı değildir. İbn Teymiyye, Uluhiyet konusunda İbn Tûmert'in İbn Sina ve İbn Seb'in ile aynı çizgide olduğunu ileri sürerken Talibi bunu kabul etmemektedir. Çünkü İbn Tûmert, İbn Seb'inden sonra yaşamış biri olduğu için onlara benzemek veya onlarla aynı çizgide olması düşünülemez. O, bu fetvada İbn Tûmert'in aynı anda Cehmî, Şîî, Felsefî ve muattıla olarak eleştirilmesini tutarsızlık olarak görmektedir. Talibi, Laoust'a da bir eleştiri yöneltir. İbn Tûmert, müteşâbihlerden nüzül hadisi ve istiva ayeti hakkında hiçbir yorumu yokken Laoust çalışmasında bu konuları İbn Tûmert'e nispet ederek hata etmiştir.⁷³⁹ Talibi'ye göre, İbn Tûmert bu ölçsüz eleştirileri hak edecek düzeyde keskin çizgilere sahip biri değildir.

⁷³⁹ İbn Tûmert, *Eazzü ma yutlab*, 17.

SONUÇ

İbn Tûmert, İslam siyaset tarihinin yetiştirdiği önemli şahsiyetlerden biridir. 12. yüzyılda yaşamış, ilim öğrenmek için önemli birçok ilim merkezine yolculuk yapmıştır. Kurtuba, İskenderiye, Mekke, Medine, Bağdat ve Tunus gibi ilim merkezlerinde hayatının on beş yılını geçirmiştir. Elli yıllık hayatının son yirmi yılına kadar ilmi bir kişilik olarak yaşamıştır. Bağdat'ta bulunduğu dönemde Nizâmîye Medreselerinde Şafii ve Eş'arî kelim okulunun fikirlerini öğrenmiştir.

İbn Tûmert, siyasi yönü ve mehdiliği ile şöhret kazanmış olsa da Kur'an ilimleri, kelâm, fıkıh, hadis, usul, dil ve edebiyat alanlarında gözle görülür bir yetkinliğe sahiptir. Elbette dini ilimlerdeki zengin bilgi birikiminin gerisinde Doğu'da aldığı dersler vardır. Mağrib'ten başlayarak Mısır üzerinden yaptığı doğu yolculuğu boyunca Turtûşi, Kiyâ el-Herrâsî, Şâşî, Mâzerî ve Şehristânî gibi öne çıkan ilim adamlarından ders almıştır. Bağdat'taki günlerinde Gazzâlî ve İbnü'l-Arabî ile ilgili görüşme yapıp yapmadığı günümüze kadar tartışılmış, yaygın kanaate göre Gazzâlî ile görüşmediği sonucuna varılmıştır.

İbn Tûmert, Sünni anlayışı benimseyen Murâbıtlar'ın hükümrân olduğu dönemde yaşamıştır. Bu dönemden önce Mağrib, Şii inancını benimseyen İdrîsiler ve Fâtımîler ile Hâricî-İbâdî olan Rûstemîler devletinin yönetiminde idi. Dini temelli amaçlarla kurulan bu devletler Mağrib toplumunun düşünce yapısına etki etmiştir. Muvahhidler Devleti de dini temelli bir hareket olarak bu bölgede kurulmuştur.

İbn Tûmert, Muvahhidler Devleti'nin kurucusu olarak bilinmesi sebebiyle siyasi yönüyle öne çıkmış bir şahsiyettir. Bunun en temel sebebi, Doğu'dan Mağrib'e döndüğünde 514(1120) yılında Murâbıtlar'a meydan okuyarak muhalif bir tavır ortaya koymasıdır. Bu muhalif tutumun temelinde devlet idaresinin topluma karşı *emir bi'l-maruf*(İyiliği emretmek) görevini tam manasıyla yerine getirememesiydi. Halkın lüks ve gösterişe önem vererek cihad ruhunu unutması, Mâlikî fakihlerin keyfi fetvaları, selefi anlayışın baskın olması sebebiyle kelâm ve felsefeye karşı devletin sert yaptırım uygulaması Doğu'nun düşünce özgürlüğü ile tanışmış olan İbn Tûmert'in muhalif tavırlarına zemin hazırlamıştır. İnsanların İslam hukukuna göre yaşamayıp dünyevî zevkleri arzu etmesi sebebiyle Murâbıt Hükümdarı Ali b. Yusuf'un görevini layıkıyla yapmadığını düşünen

İbn Tûmert, 515(1121) yılında Mağrib'in güneyindeki Sûs bölgesinde mehdi olduğunu ilan ederek siyasî bir kimliğe bürünmüştür.

İbn Tûmert'in, emir bi'l maruf ilkesini uygularken halka zorbalık yapması, *münker* ismini verdiği kötülükleri eliyle düzeltirken kimseden çekinmemesi ve uğradığı şehirlerde halkı yerel yönetimlere karşı örgütleyerek güvenliği tehdit etmesi, sürgünlerle geçen bir yaşam sürmesine sebep olmuştur. Onun bu zoraki uygulamaları Mağrib'in Doğu'ya açılan kapısı olarak bilinen İskenderiye'de(Mısır) başlamış, Mehdiye(Tunus), Bicâye(Cezayir), Fes(Fas) ve Merakeş(Fas) şehirlerinde devam etmiştir. Onun en önemli özelliği ise uğradığı bu şehirlerde aylarca kalarak çevredeki insanlara ders vermiş olmasıdır. Bu derslerde genel olarak inanç ve itikad esasları, usûlî'd-dîn (Kelam ve Fıkıh), zühd hayatı ve sade yaşam ile ilgili konulara temas etmiştir. Kuzey Afrika şehirlerinde ve Mağrib'de verdiği derslerle kısa sürede halkın gönlüne girmeyi başararak ciddi bir taraftar kitlesi kazanmıştır. Muvahhid Hareketi'nin oluşumunda bu taraftarların payı büyüktür.

İbn Tûmert ilmi birikimi ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Bunda derslerde sağladığı istikrarın ve müritlerine olan yaklaşımının katkısı büyüktür. Dünya zevklerine önem vermemesi de derslerine gelenleri etkileyen bir diğer unsurdur. O, kötülüklerle mücadele etmeyi sadece anlatmakla kalmamış, çevresinde gördüğü gayr-i islâmi durumlara doğrudan müdahil olmuştur. İman ve itikad konularına daha ciddi yaklaşmıştır. Bu amaçla müritlerinin doğru bir Allah inancı benimsemesi için *mürşide*, *tevhid* ve *akîde* isminde küçük risaleler telif etmiş, amentü üslubu ile yazdığı bu eserleri sabah namazlarında zikir olarak okutmuştur.

İbn Tûmert'in risalelerinin büyük çoğunluğu kelam konularını ihtiva etmektedir. *Eazzü ma yutlab* kitabında bir araya getirilen risaleleri görüşlerini anlamamız açısından önemli bir eserdir. Muvahhid halifelerinin de sonradan ekleme yaptığı eser onun görüşlerini bir arada görmek fırsatı vermektedir. Biz bu çalışmamızda risalelerinde ön plana çıkan kelâmî görüşlerini değerlendirerek, pratik hayatındaki yansımalarını ele aldık. Çünkü onun ilmi yetkinliğini hayatın her alanına yansıtan bir şahsiyet oluşu kelam siyaset ilişkisini görmek açısından bir örnektir.

İbn Tûmert, itikâdî açıdan Eş'arî, Mu'tezilî, Hâricî, ve Şîî anlayışlardan beslenerek kendine has bir inanç anlayışı benimsemiştir. Amelî konularda ise Mâlikî, Şafîî ve Zahiri hukuk sisteminden faydalanmıştır. Fakat yazdığı risalelerde hiçbir mezhep ve görüşü

ismen(bir yerde kullandığı Mu‘tezile ifadesi hariç) zikretmemesi de oldukça dikkat çekicidir. Kendisine muhalif olarak gördüğü Murabıtlara “Mücessime” demiş olsa da ekol anlamındaki Mücessime’yi kastetmemiştir. İbn Tûmert daha çok fikirleri eleştiri konusu yapmaya odaklanmıştır. Kendilerine “Haricî” denilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Daha da önemlisi, kendisini herhangi bir mezhebin mensubu olarak görmemiştir. Bu durum, onun kendine has bir düşünce yapısı oluşturduğunun göstergesidir. Bütün olarak onun hayatına bakıldığında faaliyetlerini hayata geçirirken Harici bir tutum sergilediği görülmekle birlikte zaman zaman ayetleri literal bir okuma ile değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Görüşlerinin neredeyse tamamını *bilgi* üzerine inşa etmiştir. O, *bilgi* ifadesiyle mutlak anlamda ‘kesin bilgi’yi kastetmiştir. Bilgi ile bağlantılı olarak mükellefın yükümlülüğünü bilmesi, varlık ve yokluğun bilinmesi, Allah’ın varlığının bilinmesi, mucizenin bilinmesi ve Mehdi’nin bilinmesi ona göre kesin olarak bilinmesi gereken mefhumlardır. Bu bakımdan kesin bilgi’nin hangi yolla elde edileceği de önemlidir. Bilginin kaynaklarını müstakıl olarak ele alan İbn Tûmert dini alanda elde edilecek eksin bilginin yalnızca mütevâtir haber ile mümkün olduğunu düşünmektedir. Ona göre akıl, dini alanda hüküm inşa edemez. Duyular ise sadece mütevâtir haberin nakledilmesinde işlevseldir. O halde mütevâtir haber ile gelen dini bilgiye inanmamak küfürdür. Mehdilikle ilgili gelen haberleri de mütevâtir kapsamında değerlendiren İbn Tûmert, kendisine biat etmeyenleri kafir ilan etmiştir.

Bilgi ve Varlık Anlayışı bölümünde değerlendirdiğimiz bir diğer konu, onun varlık anlayışıdır. Varlığı hem nefy ve ispat yönünden hem de madum ve mevcûd olması yönünden taksim eden İbn Tûmert, Allah’ın “*el-Mevcûdü’l-Mutlak*” olduğunu ifade etmiştir. Yani *bilgi* lafzı ile *kesin bilgiyi*, *varlık* kavramı ile *mutlak varlık* olan Allah’ı kastetmiştir. Teklif konusunu bilgi bahsine bağlı şekilde anlatarak şeriat gelmeden önce yükümlülüğün olmayacağını, şeriatla yükümlü olmanın tek kaynağının Allah olduğunu ve aklın bu konuda hiçbir rolü bulunmadığını söylemiştir. O, Allah’ın zatı hakkında çok tafsilatlı bir anlatım tercih etmiştir. Tecsım ve ta’tile karşı çıkmakla birlikte sıfatlar konusunda Allah’ın vahdaniyet, kemal ve vücud sıfatları dışında başka bir sıfata yer vermemesi sebebiyle sıfatları nefyettiği algısına yol açmıştır. Aynı şekilde Allah’ın hiçbir nitelikle sınırlandırılmayacağını sık sık vurgularken tenzihçi bir yaklaşım ortaya koyması sıfatları nefyettiği düşüncesine sebep olan bir diğer etmendir.

İbn Tûmert, naslara sıkı bağılılığı sebebiyle şeriat gelmeden önce teklifin sabit olmayacağını savunmuştur. Şeriat geldiğinde mükellefin iman ve ihlaslı bir şekilde tasdik etmesi yeterlidir. Mükellefin hitaba(din) muhatap olur olmaz yükümlüğünün başlayacağını söyleyen İbn Tûmert, akıllı hiçbir varlığın tekliften istisna edilemeyeceğini savunmuştur. Ancak teklifin geçerli olması için istitâatin bulunmasını gerekli görmüştür. İstitaat bahsinde Allah'ın kulun fiil işlemesi için yarattığı güç anlamına gelen bi'l fiil istitâat tartışmasına girmemiş fiil işlemek için gereken donanım anlamına gelen bi'l-kuvve istitâat üzerinde durmuştur. Bi'l kuvve istitâat konusunda titiz bir ayrıma giden İbn Tûmert, ayet ve hadislerin zahiri anlamlarından yola çıkarak bedeninde engel veya eksiklik bulunan kişilerin tekliften muaf tutulması gerektiğini savunmuştur. Çünkü ona göre bu kulun güç yetiremeyeceği şeyler kapsamına girmiştir. Oysa teklif-i mâ lâ yutâk caiz değildir.

Mükellefin bilmesi gereken şeylere tek tek temas eden İbn Tûmert'e göre teklif ile muhatap olan kişiye gereken ilk şey Allah'a kulluk etmektir. Bunun dışında kelam ilminde yapılan tartışmalar ona göre gereksizdir. Söz gelimi kula vacip olan ilk şey üzerine ortaya çıkan düşüncelerden nazar, marifetullah, şüphe ve nazar etmeye yönelmek gibi pek çok farklı görüşün ortaya çıkmasını kafa karışıklığı olarak yorumlamıştır. Bu konudaki tartışmanın Mu'tezile yüzünden ortaya çıktığını ifade etmiştir.

İbn Tûmert, *muhdesât* bölümünde Allah'ın zatı hakkında çok detaylı taksimatlar yapmıştır. Ona göre Allah'ın zatı hakkında düşünmek sadece vahdaniyet, kemal ve varlık sıfatlarıyla mümkündür. Bununla beraber Allah tasavvuru Kur'an ve hadislerde geçtiği şekliyle bilinmelidir. Yine ona göre naslarda yer alan Allah'ın haberî sıfatlarını anlamanın yolu tevil etmektir. Zira onun Mâlikî selefilğine karşı çıktığı en temel konu haberî sıfatların tevil edilmesiydi. Mâlikî fakihler haberî sıfatları olduğu gibi anladıkları için onlara mücessime tabirini kullanmıştır.

Kıyas konusu usûlî'd-dîn ile ilgili bir konu olup İbn Tûmert kıyası fasit ve sahih olması yönünden değerlendirmiştir. Ona göre nazar ve istidlal yoluyla akıl yürütmek caizdir. Ancak şahit olmadığımız, gaybî alem hakkında akıl yürüterek kıyas yapmak batıldır. Bu sebeple Allah'ın zatı hakkında yapılan kıyasların tamamı ona göre batıldır. Çalışmamızda kıyasın ikinci bölümde yer alması aklî olması ve bilgi konusuna dayanması sebebiyledir.

İbn Tûmert'in en tartışmalı görüşü imamet, mehdilik ve masumluk konularıdır. Bu bağlamda kaynaklarda onun peygamber soyundan gelip gelmediği tartışılmıştır. Onun peygambere dayanan soy bağıını kabul edenler olduğu kadar karşı çıkanlarda bulunmaktadır. İsmine eklenen alevî, hasenî ve Fatımî nisbeleri peygamber soyundan geldiğini benimseyenlerin kullandığı lafızlardır. İbn Haldun gibi bilginler İbn Tûmert'in mehdilik iddiası gibi konularla anılmasını diğer güçlü yönlerine gölge düşürdüğünü düşünmektedir. İbn Tûmert'in "Masum imam" olarak mehdiliğini ilan etmesi Murabıtlara karşı yürüttüğü siyasetin uzantısı olarak düşünülmelidir. Muvahhid Hareketi içerisinde otoritesini güçlendirmek için temyiz uygulaması ile binlerce insanı öldürmesi ve mehdiye inanmayanı kafir ilan etmesi bu siyasetin bir gereği haline gelmiştir.

Ancak, İbn Tûmert'in imameti hem sağlığında hem de ölümünün ardından Muvahhidler tarafından her zaman kabul görmüştür. Bu durum onun kutsal bir lider olarak algılanmasına neden olmuştur. Onun nübüvvete dair ayırt edici bir görüşü bulunmamakla beraber mucize konusu üzerinde durması dikkat çekicidir. Ona göre peygamberliğin ispatının yegane yolu mucizelerdir. Tevhid Anlayışı başlığını mehdiliği ile ilgili bölümde değerlendirmemizin temel sebebi Muvahhidlerin siyasi düşüncesine sebep olduğu içindir. Çünkü Muhammed b. Tûmert, siyasi bir lider olarak akıllara yerleşmiştir. Kuzey Afrika'daki en büyük İslam hanedanının Berberîler tarafından kurulması onun öncülüğünde gerçekleşmiştir.

Bütün bunların dışında İbn Tûmert'e göre, teşbih ve tekyife düşmeden müteşâbihlere iman etmek vaciptir. Bütün yaratılmışlar kader ve kazasını yaşamak zorundadır. Kaderde değişme olmaz. Allah'tan başka kadim bir varlık yoktur. Cennetlik olana cennet kolay kılınır. Yazgısında azap olanlara cehennem kolaylaştırılır. Said ve şaki olacak kişi anne karnında belli olur. Tek bir zerre bile Allah'ın bilgisinden bağımsız hareket edemez. Ona göre, amel imandan bir cüzdür. Namaz kılmayan kişi kafir hükmündedir. Hz. Peygamber'in hitabı da Allah'ın emri gibidir. Mehдинin haram ve helal kılma yetkisi vardır. Mehдинin zuhur ettiğini duyanın ona huruç etmesi vaciptir. Ayette geçen ülü'l-emr masum imam demektir. İman, tasdikten ibarettir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Adnan. *el-Mehdi Muhammed İbn Tûmert ve Muvahhidler Devletinin Kuruluşu*. Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 1999.
- Apaydın, H. Yunus. “Mütevâtir”. 32: 208-211. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2006.
- Atar, Fahrettin. “Tahiyetü’l-mescid”. 39: 410. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010.
- Aytekin, Arif. “İbn Tûmert”. 20: 425-427. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1999.
- Bâkılânî, Kâdî Ebû Bekr. *et-Taqrîb ve’l-irşâd*. Thk. Abdulhamid b. Ali Ebu Züneyz. 2. Bs. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1998.
- Beyzak, Ebu Bekir b. Ali. *Ahbaru’l-Mehdî İbn Tûmert ve bidâyetü devleti’l-muvahhidin*. Rabat: Daru’l-Mansur, 1971.
- Biçer, Ramazan. *Terörün Sosyal Psikolojisi*. Ed. Murat Sever - Hüseyin Cinoğlu - Oğuzhan Başbüyük. Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2010.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*. İstanbul: Asitane, t.y.
- Bozbaş, Gökhan - Akgün, Birol. “Arap Mağrip Devletlerinde Selefilik”. *Akademik Ortadoğu* 12/2 (2018): 1-22.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. 2. Bs. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Ceran, İsmail. “Sûs”. 37: 570-571. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2009.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbu’t-Ta’rifât*. Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 2018.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu’l-Mevâkıf*. Trc. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn el-. *el-İrşâd fî usûli’l-i’tikâd*. Thk. Muhammed Yusuf Musa. Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 1369/1950.
- Çınar, Mahmut. *Tarihte ve Günümüzde Mehdilik*. 2. Bs. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Dinç, Emine Nurefşan. “Murâbıtlar Devleti Hükümdarı Ali B. Yûsuf B. Taşfîn Zamanında Devrin Nüfuzlu Fakihlerinin Fetvası ile İhyâu ‘Ulûmi’d-Dîn’in Yakılması”. *Turkish Studies* 13/2 (2018): 355-380.
- Durusoy, Ali. “Kıyâs”. 25: 524-528. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2022.

- Düzgün, Şaban Ali, ed. *Kelam El Kitabı*. 6. Bs. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- *el-Hulel'ül-müşîye fî zikri'l-ahbâri'l merâküşîyye*. Thk. Süheyl Zekkar - ve Abdülkadir Zimmâme. Fas: Daru'r-Reşâd el-Hadîsiyye, 1979.
- Erdemci, Cemalettin. *Kelam İlmine Giriş*. 4. Bs. İstanbul: Dem Yayınları, 2017.
- Erdoğan, Mehmet. "Mesh". 29: 301-303. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2004.
- Esen, Muammer. "Matûridî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Alem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (01 Ağustos 2008): 45-56.
- Gazzâlî. *el-Münkız mine'd-dalâl ve'l-müşîh 'ani'l-ahvâl*. Cidde: Daru'l-Minhac, 2014.
- Gazzâlî. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. 9 Cilt. Cidde: Daru'l-minhac, 2011.
- Görgün, Hilal. "Évariste Lévi-Provençal". 27: 153-154. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003.
- Griffel, Frank. *Gazali'nin Felsefî Kelamı*. Trc. İbrahim Halil Üçer - M.Fatih Kılıç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Harekât, İbrahim. "Fas". 12: 200-202. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995.
- Harekât, İbrahim. "Fas Tarihi". 12: 188-190. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995.
- Harekât, İbrahim. "Mağrib". 27: 314-318. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003.
- İbn Ebî Zer', Ali. *el-Enîsü'l-muṭrib bi-ravḍi'l-ḳirṭās fî aḥbâri mulûki'l-Mağrib ve tārîḥu medîneti Fās*. Rabat: Dâru'l-Manşûr, 1972.
- İbn Haldûn. *Mukaddime*. Ed. Süleyman Uludağ. 5. Bs, 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- İbn Haldûn. *Tarihu İbn Haldun divânü'l-mübtede' ve'l-ḥaber fî tarîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men-âṣarahüm min-zevi's-sulṭâni'l-ekber*. Thk. Halil Şehade - ve Süheyl Zekkar. 4. Bs. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2000.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-a'yân*. Thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- İbn İzârî, Ebü'l-Abbâs. *el-Beyânü'l-muğrib fî ihtisâri aḥbâri mulûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. Thk. Ma'ruf Beşşar Avvâd - ve Mahmud Beşşar Avvâd. 4 Cilt. Tunus: Daru'l-Garbi'l-İslamî, 2013.

- İbn İzârî, Ebü'l-Abbâs. *el-Beyânü'l-muğrib fî (ihtisârî) aḥbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. Thk. Ma'ruf Beşşar Avvâd - ve Mahmud Beşşar Avvâd. 4 Cilt. Tunus: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2013.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. Ed. Abdullah Ali el-Kebîr Kebîr. Kahire: Daru'l-Marife, t.y.
- İbn Sâhibüssalât, Abdûlmelik. *el-Men bi'l-imâme*. Thk. Abdülhâdî et-Tâzî. 3. Bs. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1987.
- İbn Sûde, Ahmed. *el-Mevsûâtü'l-'âmmе li târihi'l-Mağrib ve Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Emîr li's-Sekâfe ve'l-Ulûm, 1995.
- İbn Teymiyye. *Der'ü te'ârûzi'l-'aḳl ve'n-naḳl*. Thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 2. Bs, 11 Cilt. Medine: İdâratü's-Sekafe, 1991.
- İbn Tûmert el-Mehdî, Muhammed. *Eazzü ma yutlab*. Thk. Abdülgînâ Ebu'l-Azm. Rabat: Müessesetü'l-Ğina li'n-Neşr, 1997.
- İbn Tûmert, Muhammed. *Eazzü ma yutlab*. Thk. Ammar Talibî. Cezayir: Vüzareti's-Sekâfe, 2007.
- İbnü'l-Arabî, Ebu Bekir. *el-'Avâşım mine'l-ḳavâşım*. Thk. Muhibbüddin el-Hatîb. 2. Bs. Lahor: Süheyl, 1983.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-tarih*. Thk. Amr Abdüsselam Tedmür. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1996.
- İbnü'l-Kattân, Ebü Muhammed Hasen b. Ali b. Muhammed b. Abdîlmelik el-Kutâmî. *Naẓmü'l-cümân li-tertibî mâ selefe min aḥbâri'z-zamân*. Thk. Mahmud Ali Mekkî. Tetuan: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- İnan, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs(III.Asır)*. 3. Bs. Kahire: Matbaatü'l-Medeni, 1990.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmi Kelam*. İstanbul: Asitane, t.y.
- Kādî Abdülcebbâr. *Şerḥu'l-Uşûli'l-ḥamse*. Ed. Metin Yurdağür. Trc. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kallek, Cengiz. “Şâşî, Muhammed b. Ahmed”. 38: 369. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010.
- Kavas, Ahmet. “Masmûde”. 28: 94-95. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003.
- Kavas, Ahmet. “Tilimsân”. 41: 159-163. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012.
- Kılavuz, A.Saim. *İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*. 30. Bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.

- Kılıç, Muharrem. *Turtûşî*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012.
- Kur'ân yolu Türkçe meâl ve tefsîr*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Kutlu, Sönmez. “Va‘d ve vaîd”. 42: 414-415. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012.
- Laoust, Henri. “Une fetwâ d’Ibn Taimiya sur Ibn Tumart”. 59. 1960. 157-184.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Kitâbu’t-Tevhîd*. Trc. Bekir Topaloğlu. 11. Bs. Ankara: İsam Yayınları, 2018.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur el-. *Kitabu’t-Tevhid*. Thk. Bekir Topaloğlu. 4. Bs. İstanbul: İsam Yayınları, 2018.
- Mavil, Hikmet Yağlı. *İmam Eş‘arî’nin Kelâm Düşüncesi*. 2018: İsam Yayınları, 2018.
- Merrâküşî, Abdülvâhid. *el-Mu‘cib fî telhîşî aḥbâri’l-Mağrib*. Thk. Muhammed Saîd el-Uryân. Kahire: Matbaatü’l-İstikame, 1949.
- Miranda, Ambrosio Huıcı. *et-Târîhü’s-siyâsî li’l-imburaturiyye’l-Muvahhidiyye*. Trc. Abdülvâhid Ekmîr. Dâru’l-Beydâ, 2004.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi‘u’s-sahîh*. Ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1412/1991.
- Neccar, Abdülmecid. *El-Mehdi İbn Tûmert hayâtühü ve ârâühü ve sevratü’l-fikriyyeti ve’l-ictimaiyyeti ve eseruhu bi’l-Mağrib*. Kahire: Camiatü Ezher, 1983.
- Öz, Mustafa. “Mehdîlik”. 28: 384-386. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003.
- Öz, Mustafa - İlhan, Avni. “İmâmet”. 22: 201-203. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2000.
- Özdemir, Mehmet. “Ambrosio Huıcı Miranda”. 18: 312. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları-Siyasi tarih*. 2. Bs. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Özdemir, Mehmet. “Meriye”. 29: 199-200. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2004.
- Özdemir, Mehmet. “Muvahhidler”. 31: 410-412. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020.
- Sâbûnî. *el-Bidâye fî usûli’d-dîn*. Trc. Bekir Topaloğlu. 8. Bs. Ankara: DİB yayınları, 2005.

- Sarıçam, İbrahim. *İslam Tarihi*. Ed. Eyüp Baş. 6. Bs. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Sûsî, Muhammed Muhtar b. Ali es-. *Sûsü'l-âlime*. 2. Bs. Mağrib: Daru'l-Beyza, 1984.
- Sübkî, Tâceddin es-. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülfettah el-Hulv - ve Mahmut Muhammed et-Tanâhî. 3. Bs, 7 Cilt. Hicr, 1992.
- Şehristânî. *el-Milel ve'n-nihal*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Taylan, Necip. "Bilgi". 6: 157-161. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *el-Makâsîd*. Trc. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Uçar, İlyas. "Bir Berberî Hanedânlık: Muvahhidler(1141-1229)". *Kalemname* 4/7 (2019): 49-64.
- Ünal, Abdülkerim. "Kiyâ el-Herrâsî". 26: 126. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2002.
- Watt, W.Montgomery - Cachia, Pierre. *Endülü's Tarihi*. Trc. C.Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov. 6. Bs. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Yaltkaya, Mehmed Şerafettin. "İbn Tûmert". *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuâsı*. 10 (1928): 34-48.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Haber". 14: 346-349. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İstitâat". 23: 399-400. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001.
- Yıldız, Harun. *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2010.
- Yiğit, İsmail. "Murâbitlar". 31: 152-155. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020.
- Zehebî, Şemsüddîn. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. Thk. Beşşâr Âvâd Marûf. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâmî, 2003.
- Zerkeşî, Muhammed b. İbrahim b. el-Lü'lü ez-. *Târîhu'd-Devleteyn el-Muvahhidîyye ve'l-Hafsiyye*. Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, 1966.

EK

Ek 1: Muhammed b. Tûmert Kronolojisi⁷⁴⁰

471 (1078) İbn Tûmert doğdu.

500 (1106) Bu yılın sonlarına doğru ilim öğrenmek üzere Herga'dan ayrıldı.

503 (1109) Kurtuba Kadısı İbn Hamdîn'in fetvası ile Gazzâli'nin *İhya*'sı yakıldı.

511 (1117) Bicâye'de Reyhane Mescidinde konakladı.⁷⁴¹

514(1120) Herga'ya geldi. İcilliz Dağı'na yerleşti ve burada üç veya altı yıl kaldı. Üç sene de Tinmelel'de kaldı.

515 (1121) Mehdi olduğunu ilan ederek Murâbıtlara karşı savaş hazırlıklarına başladı.

518 (1124) Venşerîsî, Muvahhidlere *Temyiz* uyguladı. Mehdi'nin haberleri Merakeş'te duyulmaya başladı.

519 (1125) Temyiz uygulaması sona erdi.

520 (1126) İbn Tûmert, Murâbıtlar'a karşı 40 bin piyade, 4 bin kadar süvariden oluşan bir ordu kurdu. Beşir lakaplı Abdullah b. Muhsin el-Venşerîsî orduya komutan oldu. Aynı sene Merakeş kuşatıldı. Bu kuşatma 40 gün sürdü.

521 (1127) Murâbıtlarla Muvahhidler arasında Buhayra Savaşı meydana geldi. Venşerîsî bu savaşta kayboldu. Ölü ya da diri olarak bulunamadı.

524 (1130) Abdülmü'min komutasındaki Muvahhidler Merakeş'i yeniden kuşattı. Keyk denilen yerde Murâbıt askerlerini hezimete uğrattı. Bu savaş sürerken Muvahhid ordusu Ağmat'ta 12 bin Lumtüneliyi öldürdü.

524 (1130) 25 Ramazan gecesi İbn Tûmert öldü. Üç yıl öldüğü gizli tutuldu.

527 (1133) Mehdi'nin öldüğü açıklandı.

⁷⁴⁰ Tarihlendirmede Mağribli tarihçi İbn İzârî'nin(öl. 712/1312'den sonra) *el-Beyânü'l-muğrib*'i ile oğul İbn Kattân'ın *Nazmü'l-cümân* eserleri esas alınmıştır.

⁷⁴¹ İbn Ebî Zer' 510, İbn Haldun 512 tarihini kaydetmiştir.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Kasım COŞKUN	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Makale ve Bildiriler	
1. Biçer, Ramazan ; Coşkun, Kasım. “Dini Tercihe Etki Eden Unsurlar”. TURAN-SAM 57 (21 Mart 2023).	